МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
імені ІВАНА ЧЕРНЯХОВСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова робота
на правах рукопису

КИДОНЬ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

УДК 355.48 “1943”:930(477)“1943/2017”

ДИСЕРТАЦІЯ

КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 РОКУ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ В. І. Кидонь

Науковий керівник Грицюк Валерій Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Кидонь В. І. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національний університет оборони України імені Івана Черняховського Міністерства оборони України. – Київ, 2018.

Актуальність теми дисертації визначалася важливістю історіографічного дослідження еволюції історичних знань вітчизняних та зарубіжних науковців про Київську наступальну операцію 1943 р. та відсутністю узагальнюючих історіографічних праць, присвячених аналізу наукових доробок з цієї проблематики. Разом з тим існувала необхідність виявлення недостатньо досліджених воєнно-історичною наукою аспектів Київської наступальної операції 1943 р., які мають істотне теоретичне і практичне значення, встановлення дискусійних питань і невирішених проблем та визначення перспективних напрямів подальших досліджень. Саме тому обрано історіографічний напрям дослідження Київської наступальної операції 1943 р., ураховуючи його актуальність і важливість для розвитку сучасної воєнно-історичної науки.

У дисертаційній роботі виконано наукове завдання, яке полягало у дослідженні історіографічного процесу, з’ясуванні стану, повноти і достовірності наукового доробку вчених щодо підготовки, проведення та результатів Київської наступальної операції 1943 р.

Основні наукові результати дослідження.

У першому розділі **“Стан наукової розробки теми, джерельна база та методологія дослідження”** розглянуто наукові праці, у яких автори торкалися історіографії Київської наступальної операції. Окремо історіографія Київської наступальної операції у радянський час не розглядалась. Такий же висновок стосується сучасної російської, німецької та

англомовної історіографії. Історіографічні роботи сучасних вітчизняних науковців висвітлюють переважно загальні аспекти історії України періоду Другої світової війни. Спеціально історіографічній проблематиці збройної боротьби за Київ присвячені лише кілька наукових статей В. Сімперовича.

У дисертації здійснено аналіз різноманітної за походженням, ступенем інформативності, видовими ознаками й змістом джерельної бази дослідження. Історіографічні джерела з висвітлення Київської наступальної операції 1943 р. систематизовані за видами: фундаментальні колективні видання, монографії, історичні нариси, дисертації, наукові статті, матеріали наукових конференцій, навчальна та навчально-методична література, довідково-енциклопедичні видання тощо.

У дисертації систематизовані історіографічні джерела Київської наступальної операції 1943 р. за видовими, часовими параметрами та за їх походженням: радянські; зарубіжні (англомовні, німецькомовні, чеські, сучасні російські); новітні вітчизняні. У дисертації виокремлено підгрупу воєнно-історичних історіографічних джерел. Основними критеріями зарахування праць до цієї підгрупи стали: залучення до їх розробки професійних воєнних істориків, використання в дослідженнях оперативних і бойових документів. Історіографічний аналіз охопив наукові праці, з яких у пострадянський період зняті грифи обмеження доступу. На основі аналізу джерельної бази зроблено висновок про її достатню репрезентативність та евристичний потенціал. Дослідниками підготовлено значний масив наукових праць стосовно Київської наступальної операції, що надає можливості для історіографічних досліджень.

Аналіз наукових праць з історії Київської наступальної операції 1943 р. здійснювався через осмислення наративу і встановлення повноти та достовірності використаних попередніми науковцями історичних джерел. Автор відібрав та залучив до дослідження такі групи історичних джерел: документи архівного зберігання (використано матеріали 88 архівних справ 26 фондів 5 архівів), опубліковані документи, музейні фонди та музеєзнавчі

дослідження, мемуари та усні історичні джерела, електронні ресурси та інші види джерел.

У другому розділі **“Еволюція історичних знань вітчизняних та зарубіжних науковців щодо Київської наступальної операції 1943 року”** на підставі соціально-політичних умов проведено періодизацію історіографічного процесу наукового відображення історичних подій, пов’язаних із Київською наступальною операцією 1943 р. Обґрунтовано два періоди: радянський (зарубіжна історіографія цього періоду формувалася в основному за умов “холодної війни”) – кінець 1943 – початок 90-х рр. XX ст.; сучасний – з 1991 р. Періоди поділені на етапи з урахуванням специфіки історичних досліджень у різних країнах. Виявлено особливості та тенденції історієписання на різних етапах еволюції наукових знань.

У дисертації встановлені тенденції в історіографічному процесі наукового відображення Київської наступальної операції 1943 року. Виділені основні наукові школи та інституції, які долучились до дослідження Київської наступальної операції 1943 року.

У третьому розділі **“Історіографічні джерела про умови, підготовку та проведення Київської наступальної операції 1943 р.**” проведено наукове відображення оперативної обстановки у смузі військ Воронезького (1-го Українського) фронту у вересні – на початку листопада 1943 р. На основі аналізу наукового доробку вчених із залученням нових історичних джерел у дисертації оцінена повнота і достовірність висвітлення у науковій літературі підготовки, проведення та результатів Київської наступальної операції 1943 р.

У дисертації наукові знання про хід Київської операції аналізуються відповідно до її етапів: перший – прорив тактичної зони оборони противника, оволодіння Києвом (3–6 листопада); другий – розвиток наступу; оволодіння Фастовом та Житомиром; відбиття контрударів противника та перехід до оборони на досягнутих рубежах частиною військ фронту (7–13 листопада 1943 р.).

У наукових дослідженнях аналізувались чинники успішної операції 1-го Українського фронту: постійне нарощування зусиль у ході операції; використання фактора раптовості; рішучий маневр силами та засобами; зосередження зусиль на напрямку головного удару; створення високої щільності артилерії на ділянках прориву (понад 300–500 стволів на 1 км фронту); досягнення морально-психологічної переваги над військами противника. У науковій літературі недостатньо розкриті питання підготовки операції: організація взаємодії і забезпечення; підготовка органів військового управління і військ (сил) до бойових дій.

Встановлено, що найбільш повно і достовірно розкрита організація (зміст директивних документів Ставки ВГК, рішень командувача фронту, планування операцій у фронтовій та армійській ланках, організація вогневого ураження противника), проведення та результати операції 1-го Українського фронту (3–13.11.1943 р.). Інші операції на київському напрямку, які проводилися з 11 жовтня до 23 грудня 1943 р., недостатньо відображені в історіографії.

Виявлено фальсифікації радянських та сучасних російських воєнних істориків через умисну підміну поняття “фронтова наступальна операція” на “стратегічна наступальна операція” відносно Київської наступальної операції (3–13.11.1943.), що стало підґрунтям для подальших маніпуляцій і введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення історичної реальності. Через це поза увагою дослідників залишались операції (бойові дії) військ Воронезького (1-го Українського) фронту з жовтня до грудня 1943 р. Наслідками такої маніпуляції історичними фактами стало: приниження ролі та значення збройної боротьби за Київ у 1943 році; приховування прорахунків та невдалих рішень радянського державного і військового керівництва; заниження показників кількості втрат.

У дисертації визначено дискусійні аспекти та сформульовані не вирішені історичною наукою проблеми щодо Київської наступальної операції 1943 р., які згруповані у тематичні блоки: визначення в

історіографічних джерелах основних показників Київської наступальної операції 1943 р.; оцінка науковцями радянського воєнного мистецтва у Київській наступальній операції 1943 р.; результати та наслідки операцій військ 1-го Українського фронту на київському напрямку у 1943 році за поглядами вітчизняних та зарубіжних авторів.

На підставі історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 р. окреслено напрями подальших наукових досліджень, в основі яких лежить необхідність комплексного вивчення, із залученням усього масиву доступних сучасним дослідникам джерел, Київської стратегічної наступальної операції, яка проводилася у жовтні – грудні 1943 р. і включала всі наступальні та оборонні операції Воронезького (1-го Українського) фронту та армійських об’єднань, що входили до його складу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в постановці та розробленні актуальної наукової проблематики, яка до цього часу не була предметом комплексного аналізу і не отримала всебічного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історичній науці.

У дисертації *вперше:* проведено систематизацію й аналіз радянської, зарубіжної та новітньої вітчизняної історіографії Київської наступальної операції з включенням наукових праць, з яких у пострадянський період зняті грифи обмеження доступу; запропоновано та обґрунтовано авторську періодизацію історіографічного процесу наукового відображення історичних подій, пов’язаних з проведенням Київської наступальної операції 1943 р., на підставі воєнно-політичних та соціально-політичних умов; виявлено особливості і тенденції історієписання на різних етапах еволюції наукових знань та виокремлено основні наукові школи й інституції; встановлено, що у науковій літературі найбільш повно і достовірно розкрито організацію, проведення та результати операції 1-го Українського фронту, яка проводилася 3–13 листопада 1943 р., водночас інші операції на київському напрямку, які проводилися з 11 жовтня до 23 грудня 1943 р., недостатньо відображені в історіографії; виявлено фальсифікації радянських воєнних

істориків через підміну поняття “фронтова наступальна операція” на “стратегічна наступальна операція” відносно Київської наступальної операції (3–13.11.1943), що стало підґрунтям для подальших маніпуляцій і введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення історичної реальності; визначено дискусійні аспекти та сформульовано невирішені наукою проблеми щодо основних показників Київської наступальної операції 1943 р., її масштабів, хронологічних меж, втрат військ в операціях на київському напрямку, оцінки ефективності радянського воєнного мистецтва; обґрунтовано рекомендації щодо перспективних напрямів наукових досліджень проблематики Київської стратегічної наступальної операції (11.10 – 23.12.1943).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення та висновки дисертації можуть бути використані під час проведення подальших наукових досліджень з історії України періоду Другої світової війни; у навчальному процесі вищих навчальних закладів; у ході підготовки воєнно-історичних праць, енциклопедій, підручників, навчальних посібників, навчально-методичних матеріалів; у системі національно-патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України. Отримані у дисертації результати використані у документальних телефільмах з проблематики вигнання нацистських окупантів з Києва у 1943 р. у рамках телевізійного проекту “Київські історії”. Положення та висновки дисертації враховані під час підготовки та проведення навчальної воєнно-історичної польової поїздки слухачів Національного університету оборони України імені Івана Черняховського на лютізький плацдарм.

Ключові слова: Друга світова війна, битва за Дніпро, стратегічні та фронтові операції, Київська наступальна операція 1943 р., 1-й Український фронт, історіографія.

SUMMARY

Kydon V.I. Kyiv Offensive Operation in 1943: historiography. – Qualifying Scientific Work as a Manuscript.

Ph.D. thesis in Historical Science on specialization 20.02.22 – military history. – National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, Ministry of Defence of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The topicality of the research is defined by the importance of a historiographical study of the scientific knowledge evolution about the Kyiv Offensive Operation in 1943 provided by national and foreign scholars as well as by the absence of consolidated historiographical materials aimed at the analysis of scientific data on the subject. At the same time, the modern military history science requirements have ensured the necessity of both exposing insufficiently learned aspects of the Kyiv offensive operation in 1943, which have significant theoretical and practical value, and the determination of debating issues and unsolved problems, as well as the defining the perspectives and directions for future researches. Just for this purpose the historiographical direction of the study of Kyiv Offensive Operation in 1943 has been chosen, taking into account its importance and topicality for the modern military history science development.

The thesis outlines the accomplishment of the scientific task, which was aimed at the study of the historiographical process, the determination of the present state, completeness and reliability of scientific progress concerning the preparation, conduct and results of the Kiev offensive operation in 1943.

Main scientific research results are.

The first chapter "**The present state of scientific development of the particular subject, sources and methodology of the research"** analyses the scientific materials the authors of which wrote about historiography of the Kyiv Offensive Operation. The historiography of the Kyiv Offensive Operation in the Soviet times was not considered separately. The same conclusion can be applied to the contemporary Russian, German and English language historiography. The historiographical works of contemporary Ukrainian scholars cover mainly the

general aspects of the history of Ukraine during the period of the Second World War. The historiographical problematic of the military struggle for Kyiv in particular has been considered only in a few scientific articles by V. Simperovych.

The analysis of research sources which differ by origin, level of informative value, specific features and content has been carried out. The historiographical sources dealing with the description of the Kiev offensive operation in 1943 have been organized by their types: fundamental collecting publications, monographs, historical essays, dissertations, scientific articles, materials of scientific conferences, educational and educational-methodical literature, reference materials and encyclopedias, etc.

The thesis deals with the systematization of the historiographical sources of the Kiev offensive operation in 1943. The systematization has been carried out according to the specific and time parameters and their origin: Soviet; foreign (English, German, Czech, modern Russian); modern national. The subgroup of military-historical historiographical sources has been specified in the thesis. The main criteria for assigning scientific works to this subgroup were the following: the involvement of professional military historians to their development, the use of operational and combat documents in the research. The historiographical analysis has covered the declassified in the Soviet period scientific works. Based on the analysis of the sources, the conclusion about their sufficient representativeness and heuristic potential has been made. The researchers developed a big variety of scientific works concerning the Kiev offensive operation. Thus, it provides opportunities for conducting historiographical research.

The analysis of scientific works on the history of the Kiev Offensive Operation in 1943 was carried out through the comprehension of the narrative and the determination of the completeness and reliability of the historical sources used by the preceding scholars. The author has selected and implemented into the research the following groups of historical sources: archival documents (88 archival files of 26 archival funds of 5 archives), published documents, museum funds and museum studies, memoirs and oral historical sources, electronic resources and other sources.

The second chapter **"The evolution of historical knowledge of national and foreign scientists on the Kyiv Offensive Operation in 1943"** outlines the based on socio-political conditions periodization of the historiographical process which deals with the scientific reflection of the historical events associated with the Kyiv Offensive Operation in 1943. Two periods have been substantiated: the Soviet (the foreign historiography of this period was formed mainly in the conditions of the Cold War) (the end of 1943 - early 90's of the XX century) and modern (since 1991). The periods have been divided into stages taking into account the specifics of the historical research in different countries. The peculiarities and tendencies of the history description at different stages of the scientific knowledge evolution have been determined.

The thesis identifies the tendencies in the historiographical process of scientific reflection of the Kiev offensive operation in 1943. The main scientific schools and institutions that joined the study of the Kiev offensive operation in 1943 have been identified.

The third chapter **"Historiographical sources about the conditions, preparation and conduct of the Kyiv Offensive Operation in 1943"** implements a scientific presentation of the operational environment in the line of the troops of the Voronizh (the 1st Ukrainian) Front in September - the beginning of November 1943. The completeness and reliability of the provided in the scientific literature information concerning the preparation, conduct and results of the Kiev offensive operation in 1943 have been estimated in terms of the conducted analysis of the scientific works with the involvement of new historical sources.

The scientific knowledge about the Kiev operation is being analyzed in accordance with its stages. The first stage is a breakthrough of the tactical zone of the enemy's defense, the conquest of Kiev (November 3-6). The second stage is the development of the offensive; the conquest of Fastiv and Zhytomyr; the defeat of the enemy's counterattacks and the assuming a defensive on the obtained line by the part of the Front Forces (November 7-13, 1943).

The factors of the successful operation of the 1st Ukrainian Front were analyzed in the scientific research. Those factors included the following elements:

the constant increase of military efforts during the operation; the use of the X-factor; the decisive maneuver conducted by forces and capabilities; the focusing of efforts on the main direction of the attack; the creation of high density fire of the artillery at the breakthrough areas (more than 300-500 guns per a kilometer of the front); the achievement of moral and psychological superiority over the enemy troops. The scientific literature quite efficiently covers the issues of the preparation of the operation, namely: the organization of interaction and logistics; the preparation of the military command and control for combat operations.

It has been determined that the organization (the content of the execution documents of the General Headquarters, the decisions of the Front Commander, the planning of the operations at the front and army levels, the organization of fire attack to defeat the enemy), conduct and results of the operation of the 1st Ukrainian Front (3-13.11.1943) are the most fully and reliably investigated. It has to be mentioned that the other operations in the Kyiv direction, which were held in the period from October 11 to December 23, 1943, are insufficiently described in the historiography.

The perversion of history made by the Soviet and contemporary Russian military historians have been discovered due to the deliberate replacement of the notion from the "front offensive operation" into the "strategic offensive operation" in relation to the Kiev offensive operation (3-13.11.1943). This replacement of the notion became the basis for further manipulations and the implementation of inaccurate data to the scientific sources which caused the distortion of historical reality. Due to this, the researchers ignored the operations (combat actions) of the Voronizh (1st Ukrainian) Front forces from October to December 1943. The consequences of such manipulation of historical facts were the following: the humiliation of the role and significance of the armed struggle for Kyiv in 1943; the concealing of the miscalculations and unsuccessful decisions of the Soviet state and military leaders; the casualty underestimating.

The thesis defines the debating points and formulates the problems which have not been solved yet by the historical science and which refer to the Kyiv Offensive Operation in 1943. The problems have been grouped into the topical

units: the determination of the basic aspects of the Kyiv Offensive Operation in 1943 in the historiographical sources; the scientific estimation of the Soviet military art in the Kyiv Offensive Operation in 1943; the results and consequences of operations of the 1st Ukrainian Front forces on the Kyiv direction in 1943 according to the views of the national and foreign authors.

Having based on the historiographical study of the Kyiv Offensive Operation in 1943, the directions of the further scientific research have been developed. The research should involve the entire amount of available to modern scholars sources and be based on the necessity of the comprehensive study of the Kyiv strategic offensive, which was carried out in October-December 1943 and included all offensive and defensive operations of the Voronizh (1st Ukrainian) Front and the subordinated military units.

The scientific novelty of the obtained results consists in the formulation and development of the topical scientific problem, which until now was not the subject of complex analysis and was not comprehensively developed in national and foreign historical science.

The following aspects were developed for the first time in the thesis. The systematization and analysis of Soviet, foreign and modern national historiography concerning the Kiev offensive operation, including the declassified in the Soviet period scientific works have been conducted. The author's periodization of the historiographic process of scientific reflection of the historical events connected with the Kiev offensive operation in 1943, based on the military-political and socio-political conditions, have been suggested and substantiated. The peculiarities and tendencies of the history writing process at the different stages of the evolution of scientific knowledge have been revealed and the main scientific schools and institutions have been distinguished. It has been determined that the scientific literature provides the most complete and reliable information about the organization, conduct and results of the operation of the 1st Ukrainian Front held from November 3 to 13, 1943, and the other operations in the Kyiv direction, which were held in the period from October 11 to December 23, 1943, are insufficiently described in the historiography. The perversion of history made by

the Soviet and contemporary Russian military historians have been discovered due to the deliberate replacement of the notion from the "front offensive operation" into the "strategic offensive operation" in relation to the Kyiv Offensive Operation (3-13.11.1943). This replacement of the notion became the basis for further manipulations and the implementation of inaccurate data to the scientific sources which caused the distortion of historical reality. The debating issues have been defined and the problems which have not been solved yet by the historical science and which refer to the Kiev offensive operation in 1943 (its full scale, chronological frames, losses of forces in the operations in the Kyiv direction, the assessment of the effectiveness of Soviet military art) have been formulated. The recommendations on the perspective directions of scientific research of the problems of the Kyiv strategic offensive operation (11.10 - 23.12.1943) have been substantiated.

The practical significance of the obtained results consists in the following: the provisions and conclusions of the thesis can be used during further research on the history of Ukraine during the period of the Second World War; in the educational process of higher educational establishments; during the preparation of military-historical works, encyclopedias, textbooks, manuals, educational and methodological materials; in the system of the national-patriotic training of the personnel of the Armed Forces of Ukraine. The obtained in the dissertation results have been used in the documentary films dealing with the issues of the expulsion of Nazi occupants from Kyiv in 1943 within the framework of the television project "Kyiv Stories". The provisions and conclusions of the thesis were taken into account during the preparation and conducting of a training military-historical field trip to the Liutizky platsdarm organized for the students of the National Defence University named after Ivan Chernyakhovskyi

Key words: World War II, Battle of the Dnipro, strategic and army group operations, Kyiv Offensive Operation in 1943, 1st Ukrainian Front, historiography.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кидонь В. І. Історіографія підготовки Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – Вип. 4 (10). – С. 75–85.

2. Кидонь В. І. Операції Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямі (жовтень – грудень 1943 р.) / В. І. Кидонь // Труди університету: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняховського. – 2014. – № 5 (126). – С. 208–216.

3. Kydon V. 1943 Kyiv bridgehead operation / V. Kydon // Nauka i studia. – 2014. – № 5 (115). – P. 86–91.

4. Кидонь В. І. Радянські військові мобілізації 1943 року в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки / В. І. Кидонь // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – Вип. 19. – С. 83–99.

5. Кидонь В. І. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції / В. І. Кидонь // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Нац. акад. сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2017. – Вип. 27. – С. 19–32.

6. Кидонь В. І. Історіографічні дослідження Київської наступальної операції 1943 р. у працях вітчизняних та зарубіжних авторів / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал. – К.: Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 1 (15). – С. 5–16.

7. Kydon V. Coverage of the question of moral and psychological state of the soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers / V. Kydon // Наукові праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2017. – Т. 27. – С. 201–214.

8. Кидонь В. І. Дискусійні аспекти історії Київської наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал. – К.: Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 4(18). – С. 13-25.

9. Кидонь В. І. Історіографія проведення Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2017. – Вип. 3 (25). – С. 76–85.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Кидонь В. І. Відображення у німецькій мемуаристиці боротьби за Київ у 1943 році / В. І. Кидонь // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників): Міжнар. наук. конф., 24 жовтня 2014 р.: зб. наук. праць – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 62–67.

11. Кидонь В. І. Вшанування пам’яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-психологічного забезпечення (на досвіді роботи органів державного та військового управління у Великій вітчизняній війні) / В. І. Кидонь // Соціально-гуманітарні та правові аспекти реформування та розвитку Збройних Сил України: наук.-практ. семінар, 28 листопада 2014 р.: матер. – К.: НУОУ, 2015. – С. 263–266.

12. Кидонь В. І. Класифікація Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) в історичній літературі / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності: міжвуз. наук.-практ. семінар, 20 травня 2016 р.: тези доп. – К.: ЦП “Компринт”, 2016. – Вип. 5. – С. 95–97.

13. Кидонь В. І. Сучасні українські військові історики про визволення Києва у листопаді 1943 р. / В. І. Кидонь // Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Міжнар. наук. конф., 1–2 грудня 2016 р.: зб. матер. – К.: НУОУ, 2016. – С. 59–60.

14. Кидонь В. І. Роль і місце Дніпровської повітрянодесантної операції у визволенні Києва / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності: міжвуз. наук.-практ. семінар, 25 травня 2017 р.: тези доп. – К.: ЦП "Компринт", 2017. – Вип. 6. – С. 65–71.

15. Кидонь В. І. Відображення негативних аспектів радянського воєнного мистецтва в Київській наступальній операції 1943 р. у працях воєнних істориків / В. І. Кидонь // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Всеукр. наук. конф., 1 грудня 2017 р.: зб. матер. – К.: НУОУ, 2017. – С. 41–42.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

16. Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни / [упоряд. В. І. Кидонь, О. О. Пашкова]. – К. : НУОУ, 2017. – 32 с.

17. Кидонь В. І. Командуючий 1-м Українським фронтом М. Ф. Ватутін: історіографія / В. І. Кидонь // Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини XX – XXI ст.: зб. наук. праць. – Кривий Ріг: Видавець ФОП Чернявський Д. О., 2017. – С. 35–41.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ …… 19
ВСТУП……... 20
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ…… 26
1.1. Стан наукової розробки теми…… 27
1.2. Джерельна база дослідження……. 36
1.3. Методологія історіографічного дослідження…….. 64
Висновки до розділу……. 75
Список використаних джерел до розділу…….. 76
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВЦІВ ЩОДО КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1943 РОКУ…….. 146
2.1. Періодизація радянської історіографії Київської наступальної операції…….. 146
2.2. Еволюція знань про бойові дії в районі Києва у ході битви за Дніпро в зарубіжній історіографії…….. 160
2.3. Розвиток новітньої вітчизняної історіографії боротьби за Київ у 1943 році…… 177
Висновки до розділу…… 187
Список використаних джерел до розділу…….. 189
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УМОВИ, ПІДГОТОВКУ ТА ПРОВЕДЕННЯ КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1943 РОКУ…….. 239
3.1.Наукове відображення оперативної обстановки у смузі дій військ 1-го Українського фронту у вересні – на початку листопада 1943 року. 239
3.2. Історіографія підготовки Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту (3–13 листопада 1943 року)…… 265

3.3. Розкриття у наукових працях проведення Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту (3–13 листопада 1943 року).. 283
3.4. Дискусійні аспекти та не вирішені наукою проблеми щодо Київської наступальної операції 1943 року…… 297
Висновки до розділу……. 315
Список використаних джерел до розділу……... 318
ВИСНОВКИ……... 375
ДОДАТКИ…….. 384

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

А –	армія
ВГК –	Верховне Головнокомандування
гв. –	гвардійська (гвардійський)
ГДАМОУ –	Галузевий державний архів Міністерства оборони України, м. Київ
ГШ –	Генеральний штаб
КП –	командний пункт
мсбр –	мотострілецька бригада
мех. бр –	механізована бригада
над –	нічна бомбардувальна авіаційна дивізія
НДР –	науково-дослідна робота
НУОУ –	Національний університет оборони України
ПА –	повітряна армія
пд –	піхотна дивізія
пдд –	повітрянодесантна дивізія
ППО –	протиповітряна оборона
сап –	самохідно-артилерійський полк
САУ –	самохідно-артилерійська установка
ск (сд, сбр, сп, сб) –	стрілецький корпус (дивізія, бригада, полк, батальйон)
ТА (тк, тд, тбр, тп, тб)	танкова армія (корпус, дивізія, бригада, полк, батальйон)
ЦАМО РФ –	Центральний архів міністерства оборони Російської Федерації, м. Подольськ
ЦДАВОУ –	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
ЦДАГОУ –	Центральний державний архів громадських об’єднань України, м. Київ
шак (шад, шап) –	штурмовий авіаційний корпус (дивізія, полк)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Серед подій Другої світової війни на теренах України важливе місце належить битві за Дніпро та її головній складовій – Київській стратегічній наступальній операції 1943 р. Історична наука середини та другої половини XX – початку XXI ст. акумулювала доволі значний пласт наукової, мемуарної та публіцистичної літератури, присвяченої різноманітним аспектам воєнних дій проти нацистських окупантів, оволодіння радянськими військами столицею України та захоплення стратегічного плацдарму на Правобережжі. Однак у науковій літературі були відсутні спеціальні праці, у яких би комплексно та всебічно розкривалася історіографія Київської наступальної операції 1943 р.

Актуальність теми дослідження визначається:

назрілою потребою виявлення та вирішення протиріч між концепцією висвітлення перебігу воєнних подій німецько-радянської війни на теренах України, яка склалася у радянській історіографії під впливом ідеологічних установок тодішнього політичного керівництва, та сучасними науковими оцінками, сформованими завдяки використанню раніше недоступних документів і матеріалів та застосуванню нових методологічних підходів;

важливістю історіографічного дослідження еволюції історичних знань вітчизняних і зарубіжних науковців щодо Київської наступальної операції та водночас відсутністю узагальнюючих праць, присвячених цій науковій проблематиці;

необхідністю виявлення недостатньо досліджених воєнно-історичною наукою аспектів Київської наступальної операції 1943 р., які мають істотне теоретичне і практичне значення; встановлення дискусійних питань і невирішених проблем та визначення напрямів подальших досліджень;

вивченням історії України періоду Другої світової війни і, зокрема, героїчних та водночас трагічних сторінок боротьби за Київ – важливого напряму виховання високого патріотизму громадян України, воїнів її

Збройних Сил, необхідність якого гостро усвідомлюється в українському суспільстві у зв'язку із сучасною боротьбою проти російської агресії.

Виходячи з актуальності теми дослідження, сформульовано *наукове завдання*, яке полягає у дослідженні історіографічного процесу, з'ясуванні стану, повноти і достовірності наукового доробку вчених щодо підготовки, проведення і результатів Київської наступальної операції 1943 р.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах планів наукової і науково-технічної діяльності, воєнно-історичної роботи Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. У підготовці дисертації базовою стала науково-дослідна робота "Розвиток воєнного мистецтва у XX – на початку XXI століття" (шифр "Протидія", номер державної реєстрації 0101U001455). У рамках цього наукового проекту автор брав участь у розробленні підрозділу про розвиток воєнного мистецтва у Другій світовій війні. Дисертантом у співавторстві виконано підрозділ "Воєнне мистецтво Червоної армії в оборонних та наступальних операціях Другої світової війни".

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є встановлення стану розкриття заявленої теми, виявлення дискусійних аспектів і невирішених історичною наукою проблем, пов'язаних з Київською наступальною операцію 1943 р., з'ясування основних результатів наукового пошуку в цій тематичній ніші представниками різних наукових шкіл та визначення напрямів подальших досліджень.

Для досягнення мети дослідження у дисертації поставлені такі *завдання*:

з'ясувати стан наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу та методологію дослідження;

систематизувати історіографічні джерела з висвітлення Київської наступальної операції 1943 р.;

здійснити періодизацію історіографічного процесу, визначити умови

його розвитку, особливості етапів еволюції наукових знань стосовно Київської наступальної операції 1943 р., виокремити наукові школи та інституції;

встановити повноту і достовірність висвітлення у науковій літературі підготовки, проведення та результатів Київської наступальної операції 1943 р.;

визначити невирішені історичною наукою аспекти та окреслити напрями подальших наукових досліджень Київської наступальної операції 1943 р.

Об'єктом дослідження є Київська наступальна операція 1943 р.

Предметом дослідження виступає історіографія Київської наступальної операції 1943 р.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становлять фундаментальні наукові принципи об'єктивності, історизму, системності, комплексності, детермінізму тощо. Загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез, індукція та дедукція, порівняння) дали змогу студіювати предмет дисертації у безперервній динаміці та діалектичній взаємозв'язаності його часово-просторових складових. Специфіка предмета дисертації передбачала застосування спеціальних методів воєнно-історичного дослідження (історико-системного, проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-генетичного), що сприяло висвітленню важливих аспектів воєнного мистецтва у Київській наступальній операції 1943 р. Історіографічний вектор дослідження потребував комплексного використання спеціальних методів студіювання інтелектуальної історії (історіографічного аналізу та синтезу, соціокультурного, ретроспективного, історичної періодизації, історико-культурної атрибуції), завдяки яким вдалося з'ясувати особливості еволюції історіографічного процесу щодо Київської наступальної операції 1943 р.

Хронологічні межі. Вибір нижньої межі (вересень 1943) зумовлений власне підготовкою і проведенням Київської наступальної операції та появою

перших історіографічних джерел. Верхня межа (2017) обґрунтовується рамками новітньої вітчизняної історіографії.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в постановці та розробці актуальної наукової проблематики, яка до цього часу не була предметом комплексного аналізу і не отримала всебічного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історичній науці.

У дисертації *вперше:*

проведено систематизацію й аналіз радянської, зарубіжної та новітньої вітчизняної історіографії Київської наступальної операції з включенням наукових праць, з яких у пострадянський період зняті грифи обмеження доступу;

запропоновано та обґрунтовано авторську періодизацію історіографічного процесу наукового відображення історичних подій, пов’язаних з проведенням Київської наступальної операції 1943 р., на підставі соціально-політичних умов;

виявлено особливості і тенденції історієописання на різних етапах еволюції наукових знань та виокремлено основні наукові школи й інституції;

встановлено, що у науковій літературі найбільше уваги приділено організації, проведенню та результатам операції 1-го Українського фронту, яка проводилася 3–13 листопада 1943 р. Водночас інші операції на київському напрямку, які проводилися в період з 11 жовтня до 23 грудня 1943 р., недостатньо відображені в історіографії;

виявлено фальсифікації радянських воєнних істориків через підміну поняття “фронтова наступальна операція” на “стратегічна наступальна операція” відносно Київської наступальної операції (3–13.11.1943), що стало підґрунтям для подальших маніпуляцій і введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення історичної реальності;

визначено дискусійні аспекти та сформульовано невирішені наукою проблеми щодо основних показників Київської наступальної операції 1943 р., її масштабів, хронологічних меж, втрат військ в операціях на київському

напрямку, оцінки ефективності радянського воєнного мистецтва;

обґрунтовано рекомендації щодо перспективних напрямів наукових досліджень проблематики Київської стратегічної наступальної операції (11.10 – 23.12.1943);

набув подальшого розвитку історіографічний дискурс проблематики оперативної та суспільно-політичної обстановки в жовтні – грудні 1943 р., морально-психологічного стану військ 1-го Українського фронту під час наступу на київському напрямку.

Практичне значення отриманих результатів. Положення та висновки дисертації можуть бути використані під час проведення подальших наукових досліджень з історії України періоду Другої світової війни; у навчальному процесі вищих навчальних закладів; у ході підготовки воєнно-історичних праць, енциклопедій, підручників, навчальних посібників, навчально-методичних матеріалів; у системі національно-патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України. Отримані у дисертації результати використані у документальних телефільмах з проблематики вигнання нацистських окупантів з Києва у 1943 р. у рамках телевізійного проекту “Київські історії”. Положення та висновки дисертації враховані під час підготовки та проведення навчальної воєнно-історичної польової поїздки слухачів Національного університету оборони України імені Івана Черняховського на лютізький плацдарм.

Особистий внесок здобувача. Одержані результати дослідження та їх публікації у наукових виданнях виконано автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження оприлюднені й обговорені на десяти наукових заходах: на трьох спільних семінарах кафедри оперативного мистецтва, кафедри історії війн і воєнного мистецтва, науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського; на чотирьох наукових конференціях – “Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від

нацистських загарбників)” (жовтень 2014 р., м. Київ); “Друга світова війна: глобальний вимір – український погляд” (жовтень 2015 р., м. Київ); “Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива” (грудень 2016 р., м. Київ); “Українське військо: сучасність та історична ретроспектива” (грудень 2017 р., м. Київ); на трьох науково-практичних семінарах – “Соціально-гуманітарні та правові аспекти реформування та розвитку Збройних Сил України” (листопад 2015 р., м. Київ); “Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності” (травень 2016 та 2017 рр., м. Київ).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковані у 9 наукових статтях, з них 8 статей у наукових фахових виданнях України (у тому числі одна у виданні, що входить до міжнародної науково-метричної бази); 1 – у закордонному науковому періодичному виданні.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації, розміщені у шести збірниках наукових і науково-практичних конференцій та семінарів.

Додатково результати дисертації відображено в одному тематичному збірнику наукових праць та збірнику спогадів учасників боїв за Київ.

Структура дисертації підпорядкована досягненню мети і виконанню завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 8 авторських аркушів. Допоміжні матеріали подані у 7 додатках. Список використаних джерел сформований опціонально в кінці кожного розділу та загалом складається з 659 найменувань.

РОЗДІЛ 1
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Серед історичних подій воєнного лихоліття, які мали стратегічне значення та вплинули на хід німецько-радянської війни в цілому, важливе місце належить битві за Дніпро та її головній складовій – Київській стратегічній наступальній операції.

Історична наука середини та другої половини XX – початку XXI ст. акумулювала доволі значний пласт різноманітної наукової, мемуарної та публіцистичної літератури, що тією чи іншою мірою розкриває різноманітні аспекти бойових дій проти нацистських окупантів та оволодіння радянськими військами столицею України і захоплення стратегічного плацдарму на Правобережжі. Є велика кількість робіт загального плану, які розглядають Київську наступальну операцію побіжно, у комплексі інших подій, явищ і процесів Другої світової війни, та десятки історичних студій, безпосередньо присвячених боротьбі за Київ у 1943 році. Однак слід зазначити, що дослідження проблеми передбачає доволі широке поле для різних інтерпретацій. Особливо це стосується загальної оцінки місця Київської наступальної операції (3–13.11.1943) у Київській стратегічній наступальній операції та, власне, її ролі в подальшому наступі Червоної армії на Правобережній Україні. Донині в літературі панують різні думки відносно радянського воєнного мистецтва, “ціни” визволення столиці – людських втрат. Але цим коло проблемних питань не обмежується.

Така історіографічна ситуація спонукає до ретельного вивчення наукових праць з означеної проблематики, здійснення їх порівняльного аналізу, перевірки повноти та достовірності наукових положень для виявлення і визначення нових перспективних напрямків роботи, формулювання актуальних завдань дослідження динамічних військових подій 1943 року на київському напрямку.

1.1. Стан наукової розробки теми

На думку вітчизняного дослідника В. Стецкевича, історіографічна аналітика не є популярною в науковій практиці, а сама історіографія, як галузь пізнання, не перебуває на передових позиціях історичної науки. Науковці більше орієнтуються на конкретно-історичні студії, ніж джерелознавчі, теоретико-методологічні та історіографічні. Отож, історіографічних праць в Україні дійсно обмаль [552, с. 43–49]. Йдеться як про праці, що охоплюють узагальнено історію України в роки Другої світової війни, так і ті, які присвячені безпосередньо дослідженню проблем воєнної історії.

Виходячи з позицій про те, що історіографія, крім усього іншого, це сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні, зауважимо, що стосовно "історії історії"[468, с. 6–26] воєнно-історичного дослідження проведеної військами 1-го Українського фронту операції у листопаді 1943 року маємо у наявності всього кілька історіографічних розвідок, які належать одному автору – В. Сімперовичу. Дослідник оприлюднив їх на міжнародній науковій конференції "Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)" (м. Київ, 27 квітня 2010 р.), всеукраїнській науковій військово-історичній конференції "Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини" (м. Київ, 15 березня 2012 р.), всеукраїнській науковій конференції "Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників" (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.) та опублікував у науковому часописі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (2011). [547; 550; 492].

У згаданих статтях В. Сімперович доволі чітко, як для наукових публікацій такого формату, окреслив історіографічну проблематику боротьби за Київ у 1943 році. Автор проаналізував понад сто наукових, науково-популярних, мемуарних історіографічних джерел та публікацій газетного

формату. Науковець констатує, що за результатами дослідження постало більше питань аніж дано відповідей. Зокрема, на його думку, серед найбільш спірних питань – місце Київської наступальної операції серед інших операцій німецько-радянської війни: оцінка того, чи це була військова авантюра, чи зразок воєнного мистецтва. Ці аспекти складніше, ніж будь-що, піддаються інтерпретації та однозначній оцінці. Формат публікації не дав можливості досліднику розкрити окреслені напрями, зокрема долучити іноземні історіографічні джерела, використати спеціальну воєнно-історичну літературу, перевірити повноту та достовірність опрацьованих матеріалів із залученням архівних джерел тощо.

Крім того, аналіз наукових досліджень історіографії Київської наступальної операції зобов'язує нас до залучення історіографічних праць іншої тематики, які так чи інакше торкаються означеного питання. Ці праці або мають узагальнюючий характер, або обмежується деякими загальними аспектами з вузького кола питань, які знайшли відображення в окремих розділах фундаментальних історичних праць, монографій, дисертацій і наукових статтях, присвячених різноманітним проблемам Другої світової війни.

Передусім, це історіографічні напрацювання воєнних істориків з проблематики історії війн та воєнного мистецтва. Спочатку ці публікації з'являлися у формі наукових статей [417, с. 77–89], згодом були створені видання монографічного плану. Авторський колектив "Нариси радянської воєнної історіографії" (1974) [317] поставив за мету осмислити все, що зробила воєнно-історична наука станом на середину 70-х років XX ст.., встановити ступінь вивченості найважливіших періодів воєнної історії, виявити недостатньо висвітлені питання, визначити найактуальніші напрями подальших досліджень. Основну увагу було зосереджено на історії розвитку радянського воєнного будівництва, воєнно-теоретичної думки, історіографії Великої Вітчизняної війни. Весь радянський період розвитку історичної науки охоплює робота Р. Португальського "Історіографія радянського

воєнного мистецтва в роки Великої Вітчизняної війни” (1993) [326], присвячена аналізу праць, у яких розкриваються основні складові радянського воєнного мистецтва. Результати цих історіографічних праць можна використати у розкритті предмета нашого дослідження лише опосередковано.

У 1987 році виданням додаткового тому до 10-томної російськомовної історії УРСР завершився масштабний історіографічний проект. Книга отримала назву “Історіографія історії Української РСР”. У розділі VIII “Історіографія історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни” окремий пункт присвячувався науковій літературі про дії радянських збройних сил в Україні. Підсумовуючи науковий доробок дослідників перебігу воєнних дій на теренах України у 1941–1944 роках, автори нарису дійшли некоректного висновку про те, що радянською історичною наукою вже успішно вирішено кардинальні воєнно-історичні проблеми, пов’язані з Другою світовою війною, зокрема повно і вичерпно висвітлено найважливіші події війни на території УРСР [250, с. 365]. Хибність таких тверджень у найближчий час продемонстрував сам розвиток історичної науки.

Наш особливий інтерес викликають історіографічні дослідження авторів, які прагнули донести до наукової спільноти та громадськості об’єктивні оцінки місця та ролі України й її громадян у подіях Другої світової війни.

У 1997 році побачила світ праця вітчизняних істориків І. Муковського та О. Лисенка “Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни”. Дослідженню передував ґрунтовний історіографічний огляд з означеної проблеми [304, с. 4–26]. Автори зазначили, що спроби відтворити мужність і героїзм воїнів-українців у боротьбі із загарбниками були зроблені ще в роки війни. В подальшому авторами систематизується науковий доробок істориків радянського часу за періодами, виокремлюється новітній період вітчизняної історіографії. Окремо розглядаються роботи німецьких та англо-американських науковців. При цьому Київська наступальна операція

згадується у загальному контексті історіографії України періоду Другої світової війни.

У 2000 році був опублікований завершальний том історико-меморіального серіалу “Книга Пам’яті України”. Довкола головної та обласних редакційних колегій “Книги Пам’яті” згуртувалися не тільки відомі науковці, а й численні ентузіасти своєї справи, що дало змогу підготувати понад 250 томів з інформацією про загиблих співвітчизників, хід бойових дій, характер окупаційного режиму, наслідки війни в кожному регіоні України. Розділ про воєнну історіографію України до цього видання підготував В. Стецкевич [185, с. 631–662]. Він же опрацював історіографічний підрозділ до новітнього видання Інституту історії України НАН України “Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття” [363]. Здійснюючи аналіз усіх історіографічних пластів, В. Стецкевич згадує праці істориків, у яких йдеться про визволення Києва у 1943 році.

Важливим науковим результатом дослідницьких зусиль І. Муковського, О. Лисенка, В. Сімперовича [491], В. Стецкевича, В. Клокова [438] стала періодизація історіографічного процесу проблем історії України часів Другої світової війни. Позиції науковців схожі. Етапи радянської історіографії зумовлювались політичною кон’юнктурою, зміною політичного керівництва в умовах радянської дійсності. Зрештою усталилася доволі традиційна схема історіографічних етапів у розрізі основних суспільно-політичних епох: історіографія в умовах воєнної дійсності, першого повоєнного десятиліття, хрущовської “відлиги” (50-ті – середина 60-х рр. XX ст.), доби “застою” (60-ті – 80-ті рр. XX ст.) та “перебудови” (початок 80-х рр. – 1991 р. XX ст.). На кожному з цих етапів відбувалися притаманні лише їм трансформації в історичній науці, санкціоновані ідеологічними настановами партійного радянського керівництва. Однак принципових змін в історіографічному процесі, пов’язаному з культом “Великої Перемоги”, не відбувалося.

Радянськими воєнними істориками було розроблено низку аналітичних праць, у яких доволі об'єктивно, навіть прагматично, висвітлювався хід бойових дій. Однак ці роботи мали закритий характер і були недоступні не те, що широкому загалу читачів, а й більшості науковців. Історіографічну розвідку у це невідоме широкому загалу поле воєнно-історичних досліджень здійснив вітчизняний воєнний історик В. Грицюк [413, с. 25–30]. Він висвітив публікації, що раніше мали гриф таємності, у яких безпосередньо розглядаються питання підготовки та проведення операцій радянських військ на теренах України та розвитку воєнного мистецтва у період Другої світової війни, у тому числі і ті, у яких йдеться про Київську наступальну операцію 1943 року.

Знаковою працею вітчизняної воєнної історії стала дисертація С. Сидорова, присвячена проблемі дослідження історіографії радянського воєнного мистецтва [169; 170]. Опубліковані автором результати дисертаційного дослідження у формі монографій [339; 352], підручників [598; 602] та наукових статей [489, с. 296–298; 546, с. 34–46] дають науковцям можливість ознайомитися з упорядкованою системою поглядів на радянське воєнне мистецтво у Другій світовій війні. Ці історіографічні проблеми тим чи іншим чином торкаються і питань історіографії Київської наступальної операції, однак лише окреслюють їх у загальному плані.

Дослідницькі історіографічні розвідки виразно простежуються у дисертаціях, що зумовлено вимогами до наукових праць такого формату. У кожній дисертаційній роботі є історіографічний підрозділ. Аналіз тематичного спектра дисертаційних проектів, присвячених дослідженню питань німецько-радянського протистояння на теренах України у Другій світовій війні, охоплює широке коло питань. Певним чином проаналізував історіографію Київської наступальної операції в контексті дій сил і засобів ППО дослідник О. Остапчук у праці "Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України" [167]. Особливості застосування винищувальної авіації розглянув В. Заборовський [166].

Проблеми мобілізації до лав діючої армії склали науковий інтерес Л. Рибченко [168]. Хоча у цих дисертаціях події листопада 1943 року в районі Києва безпосередньо не розглядались, однак значна частина задіяної здобувачами загальної літератури певною мірою стосується історіографії Київської наступальної операції. Зрозуміло, що ці праці не мали на меті з'ясувати становлення і розвиток історіографії боїв на київському напрямку. Ці дослідження акцентують увагу винятково на оцінці історіографічних надбань у розрізі тих завдань, що стояли перед дослідниками. Однак зазначені та подібні їм розвідки можна розглядати як підготовчі до вивчення нашої теми.

Безумовний інтерес становлять біоісторіографічні дослідження, зокрема підрозділи дисертацій, присвячених історичним особистостям, за керівництвом яких війська фронтових та армійських об'єднань здійснювали Київську наступальну операцію. Зокрема, це біографічні дослідження про генералів М. Ватутіна (у листопаді 1943 року – командувач 1-го Українського фронту) [163] та І. Черняховського (у листопаді 1943 року – командувач 60-ї армії) [174]. У нашому випадку уваги заслуговують наукові здобутки авторів дисертацій, які безпосередньо пов'язані з історіографією підготовки і проведення операцій на київському напрямку у 1943 році.

У перебігу німецько-радянської війни важливим став морально-психологічний фактор: перемоги та поразки кожної із сторін значною мірою визначались на ідеологічному фронті. Історіографічний огляд цієї проблематики здійснив дослідник В. Шайкан [375, с. 23–40]. Історіографічним підходам якого притаманні широкі наукові екстраполяції. Через визначені дослідницькі завдання цей автор не виділяв в окремий сегмент питання визволення Києва, проте залучив до аналізу низку видань, у яких ці питання розглядаються.

Вже згадані О. Лисенко [536, с. 194–283], В. Сімперович [549, с. 108–117], В. Грицюк [412, с. 364–372, 414, с. 231–245], В. Стецкевич а також М. Головко [231], О. Марущенко [292, с. 83–142; 464, с. 54–62], І. Патриляк,

М. Боровик [321, с. 10–20] останнім часом акцентують увагу на новітньому періоді у розвитку вітчизняної історіографії з проблем історії України періоду Другої світової війни. На думку В. Стецкевича, “маємо величезний науковий доробок з історії України в добу війни, але історіографічно він не розроблений і на десять відсотків. І це – незаперечний факт. Як незаперечним і доконаним є й таке: суто наукова картина історії України в добу війни порівняно з радянською добою радикально змінилася; при цьому йдеться головно про концептуальні зміни і нові теоретико-методологічні засади осягнення [552, с. 44] ”.

Такої ж думки дотримуються І. Патриляк та М. Боровик, які спробували розробити новий концептуальний погляд на роль і місце України у Другій світовій війні. У короткому історіографічному огляді автори переконливо доводять, що вказана проблематика довгі роки залишалася найменш дослідженою у вітчизняній історіографії. Зважаючи на поставлену перед авторами мету видання, стислий та схематичний огляд історіографії не дав змоги репрезентувати всі існуючі концепції Другої світової війни, вироблені сучасною українською історичною наукою. Не висвітлені в ньому і проблеми відображення історичною наукою боротьби за Київ у 1943 році. Однак навіть такий попередній аналіз окремих праць вітчизняних учених, присвячених історії Другої світової війни, дає право стверджувати, що нинішня українська історіографія піднялася на якісно новий рівень, охопила своїм зацікавленням раніше недосліджені аспекти, залучила до наукового обігу сотні тисяч нових архівних документів, статистичних джерел, спогадів, листів, щоденників, періодичних видань. Позитивна динаміка у розвитку української історіографії дає змогу сподіватися на поступове формування цілісної концепції історії України періоду Другої світової війни [321, с. 10–20].

Спробу дати історіографічну оцінку доробки англомовних істориків здійснив Е. Хасан у дисертаційному дослідженні “Англо-американська історіографія бойових дій на Східному фронті (1941–1945 рр.)”. На основі

проведеного аналізу інформаційних джерел щодо англо-американської історіографії бойових дій на Східному фронті в 1941–1945 роках дисертант стверджує, що вони не мають комплексного, цілісного характеру, присвячені дослідженню лише окремих аспектів теми, мають нерідко поверховий характер і містять іноді суперечливі положення та висновки, у яких ігнорується глибина історичного підґрунтя процесів. Об'єктивний аналіз усього комплексу чисельних публікацій свідчить, що визначальною рисою англо-американської історіографії бойових дій на Східному фронті в 1941–1945 роках є розбіжність позицій авторів щодо оцінки масштабів та інтенсивності бойових операцій Червоної армії, а отже, і внеску СРСР у загальну справу перемоги над ворогом народів країн антинацистської коаліції. "Український фактор" в роботах англомовних авторів розглядається лише в загальному контексті війни [175].

Власні погляди на англомовну історіографію подій на Східному фронті позиціонував американський воєнний історик, один із кращих фахівців у питаннях радянського воєнного мистецтва періоду Другої світової війни полковник Д. Гланц. У статті "Східнй фронт. Історіографія до середини 90-х рр." Д. Гланц робить відвертий висновок : "Східний фронт був не "нашою війною". Маси військ, які здобували перемогу, залишаються для англомовного читача безликими. Це притаманне для англомовної історичної літератури [511]. У цій статті про обставини боротьби за Київ у 1943 році окремо не йдеться.

У минулі десятиліття багато радянських, а потім російських істориків досліджували німецьку історіографію періоду Другої світової війни. На цю тему написано багато наукових праць, зокрема статей в історичних журналах, публікацій у пресі. Синтетичний характер має монографія А. Мерцалова "Велика Вітчизняна війна в історіографії ФРН", у якій на кінець 80-х років XX ст. висвітлені погляди радянських істориків на німецьку історіографію [296]. Дослідником максимально залучені німецькомовні історіографічні джерела та зроблено спробу проаналізувати праці німецьких

авторів, розширити наукові знання про основні оцінки боротьби на німецько-радянському фронті, у тому числі і в районі Києва у 1943 році. Правда, на монографіях А. Мерцалова, як і на інших роботах авторів радянського часу, лежить наліт ідеологічного вантажу минулого, проявляється прагнення виступати борцем “проти буржуазних фальсифікаторів історії”, часто на шкоду об’єктивній оцінці тієї чи іншої точки зору своїх західних колег-істориків.

Продовжує цю традицію і сучасна російська історична наука. Відповідно до розпорядження президента Російської Федерації В. Путіна у 2015 році завершилась робота над 12-томним виданням “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років”. У першому томі [202] цієї праці викладені концептуальні положення та погляди сучасної російської історичної науки на події Другої світової війни. Основний базис історіографічного розділу – боротьба з “фальсифікаторами історії” та недопущення спроб перегляду історичних постулатів.

Сучасні вітчизняні науковці працюють у тісному контакті з європейськими колегами. Зокрема це простежується в історіографічних нотатках М. Дубик [243, с. 143–162]. Однак українські дослідники не виявили історіографічних праць європейських науковців, до поля зору яких потрапила би Київська наступальна операція радянських військ 1943 року.

Таким чином, аналіз стану історіографічного вивчення Київської наступальної операції 1943 року дає підстави стверджувати, що роботи науковців мають переважно загальний характер. Спроба систематизувати здобуті знання з означених питань зроблена лише у кількох статтях, однак формат цих наукових розвідок не дав можливості всебічно проаналізувати складні та суперечливі питання предмета дослідження. Разом з тим потреби сучасної історичної науки диктують необхідність здійснення глибокого історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 року.

Отже, стосовно предмета дисертаційного дослідження, кількість історіографічних праць вкрай обмежена. Ця обставина, з одного боку,

актуалізує дослідницький проект Київської наступальної операції, а з іншого – накладає відповідальність за результати історіографічного аналізу, оскільки у таких масштабах він здійснюється практично вперше.

1.2. Джерельна база дослідження

Історіографічні джерела відображають специфічні історіографічні факти, тобто ті, що містять відомості з історії історичної науки, про важливі події й явища в її розвитку, про дослідників, осередки та наукові школи, які збагатили історичні знання. Завдяки історіографічним джерелам створюється можливість відтворити особливості суспільної свідомості, конкретно-історичні умови, у яких створювалось історичне знання [599, с. 19]. Разом з тим історіографічні дослідження, як і будь-яке історичне дослідження, базується на історичних джерелах [590], які мають свої особливості, коли йдеться про воєнну історію. До воєнно-історичних джерел варто віднести усе, що є продуктом діяльності людей у військовій області, відображає цю діяльність і у визначеній формі несе в собі інформацію про неї, даючи тим самим можливість пізнати воєнне минуле [289, с.102–104].

На думку фахівців джерелознавства, сучасна наука ще не виробила універсальної схеми класифікації, тобто наукової систематизації і групування джерел за певними спільними ознаками [599, с. 19]. Нами здійснена класифікація історіографічних джерел за видовим принципом. Джерельна база дисертаційного дослідження поділена на дві основні категорії: історіографічні та історичні джерела. Види джерел зведені у групи (подаються нижче за текстом) за цими категоріями. Усі залучені автором джерела розподілені за походженням (*радянські; зарубіжні: англомовні, німецькомовні, новітні російські та інших країн пострадянського простору; новітні вітчизняні*), за часовими періодами та історіографічними етапами опрацювання.

Найбільш вагомими серед використаних джерел є історіографічні, під якими розуміємо “специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу” [276, с.62]. Історіографічні джерела – різноманітні за походженням, ступенем інформативності, видовими ознаками й змістом наукові праці дослідників *(фундаментальні колективні видання, монографії, історичні нариси, дисертації, наукові статті, матеріали наукових конференцій, навчальну та навчально-методичну літературу, довідково-енциклопедичні видання тощо)*, які в історіографічному дослідженні вивчаються подібно до інших видів джерел.

На нашу думку, найважливішими історіографічними джерелами Київської наступальної операції є праці вузькоспеціалізованих істориків-дослідників, передусім воєнних істориків. Слушні міркування М. Нечкиної про те, що “без вивчення праць вчених немає історії історичної науки” [468, с. 6–26], можна доповнити – без ретельного аналізу та оцінки воєнно-історичних праць немає історіографічного дослідження з питань воєнної історії. Специфіка воєнно-історичного дослідження привела автора до необхідності виокремлення підгрупи історіографічних воєнно-історичних джерел. Основними критеріями зарахування історичних праць до цієї підгрупи стали: залучення до їх розробки професійних військових та воєнних істориків, обґрунтоване використання в роботах оперативних та бойових документів, пріоритетне призначення – для вивчення і використання військовими кадрами.

Крім того, проблемно-тематичний характер дослідження спонукав до виокремлення із загального наукового доробку та більш ретельного розгляду низки праць, предметом яких стала безпосередньо Київська наступальна операція 1943 року.

Серед наукових праць, у яких аналізується Київська наступальна операція 1943 року, перш за все, були залучені до дослідження фундаментальні колективні видання, узагальнюючі наукові здобутки певних

наукових напрямків, шкіл і в цілому історіографічних періодів. Автор вивчав десятки праць такого характеру, найбільш ґрунтовні та “знакові” були відібрані для здійснення історіографічного аналізу Київської наступальної операції. Це стосується передусім видань, які акумулюють багаторічні наукові пошуки вітчизняних істориків: “Безсмертя. Книга Пам’яті України 1941–1945” (2000 р.) [185], “Україна в полум’ї війни. 1941–1945” (2005 р.) [364], “Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття” (2011 р.) [363], “Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках” (2015 р.) [352].

Важливим напрямом дисертаційного дослідження було вивчення та оцінка сучасних фундаментальних зарубіжних праць, у яких йдеться про визволення столиці України у 1943 році. У цьому сенсі вкажемо на підсумовуючу історичні тридцятилітні дослідження німецьких науковців 10-томну працю про Другу світову війну “Німецький Райх і Друга світова війна” (початок 1980-х рр. – 2012 р.) [384] та видання сучасної російської історичної науки “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років” у 12 томах (2011–2015 рр.) [202; 203].

В історіографії радянського періоду – це, передусім, 6-томна “Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945” (1960–1965 рр.) [251], 12-томна “Історія Другої світової війни 1939–1945 рр.” (1973–1982 рр.) [255], 3-томна “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.” (1968 р.) [365]. Особливо цінні такі праці військових істориків закритого характеру, як 4-томна “Операції Радянських Збройних Сил в Великій Вітчизняній війні. 1941-1945 рр.” [313] та 3-томна “Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” [346], що вийшли друком наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст.

Монографії та історичні нариси, самостійні дослідження, які містять нові, оригінальні ідеї, що просувають науку вперед, відкривають таємниці історії та достовірні факти. Ці дослідження засновані на джерелах, які часто вперше вводяться в науковий обіг.

Праці монографічного характеру, історичні нариси є найбільшим за обсягом джерелом цього дисертаційного дослідження [178–399]. Надалі у дисертації будуть висвітлені різноманітні за походження наукові праці, а зараз згадаємо той сегмент монографічних праць, предметом розгляду яких стала саме Київська наступальна операція 1943 року. Тут варто розпочати з праці, яка готувалася фактично відразу після завершення подій – Мещеряков Г. “Боротьба за Київ” (М, 1944) [297]. Слідом за нею у Києві у 1948 році публікується історичний нарис “Визволення Києва” [226] за авторством М. Гефтлера, М. Грановського, В. Яворського. Демонструє процес розвитку поглядів на хід операції з визволення столиці України короткий воєнно-історичний нарис “Наступ 1-го Українського (Воронізького) фронту на київському напрямку в 1943 р. (короткий оперативний нарис)” [308], який був опублікований у 1946 році та перевиданий у 1951. Текст цього нарису у 2007 році повністю включений до збірки “Битва за Дніпро. 1943 р.” [192].

У ході історіографічного аналізу та аналізу воєнно-історичних подій, пов’язаних із Київською операцією, використані публікації, присвячені вивченню особливостей застосування видів збройних сил, родів військ.

Особливості оперативного мистецтва застосування повітряної армії у Київській операції враховані у працях “Оперативне мистецтво радянських Військово-Повітряних сил”, “Радянські Військово-Повітряні Сили у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” [343; 356]. Ці питання розглянуті в статті В. Лукашина “Над сивим Дніпром (Про участь 2-ї повітряної армії в Київській наступальній операції)” [460].

Питання застосування артилерії в Київській операції висвітлені в працях: “Радянська артилерія у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, “Артилерія в наступальних операціях Великої Вітчизняної війни” та низці інших [183; 184; 261; 323; 325; 336; 341]. Досліджувався нами і такий сегмент історіографії, як наукові статті, зокрема, С. Дударев “Артилерійське забезпечення форсування річки Дніпро”, В. Желанов “Артилерійське

забезпечення форсування великих річок (у ході наступу радянських військ у 1943–1944 рр.” [422; 425].

Аналіз радянської воєнно-історичної історіографії питання протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в Київській операції ретельно опрацьований О. Остапчуком [167]. Однак він потребує деякого розширення в особливостях застосування сил і засобів ППО країни [213; 214].

Особливого значення у Київській операції набула бойова діяльність інженерних військ [248; 249; 593] та військ зв’язку [254]. На це зауважено у спеціальній літературі.

Узагальненню досвіду оперативного застосування бронетанкових і механізованих військ у складі танкових армій та танкових (механізованих) корпусів у ході прориву оборони противника, під час переслідування, а також у діях у складних умовах міста присвячена значна кількість праць. Дисертантом взяті до уваги аспекти, пов’язані з Київською наступальною операцією, колективного видання “Радянські танкові війська 1941 – 1945. Воєнно-історичний нарис” [345]. А також праці окремих авторів: І. Ананьєв “Танкові армії в наступі”, В. Дайнес “Радянські танкові армії в бою” [79; 133] та інші [179; 240], статті Г. Колтунова “Бойові дії танкових армій в другому періоді Великої Вітчизняної війни”, В. Вилка “3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва” [439; 517].

Певну роль під час звільнення Києва у 1943 році відіграли кавалерійські з’єднання. Про це йдеться у низці публікацій [342].

Цікаві факти та їх інтерпретації подаються у воєнно-історичних нарисах, присвячених історії Київського військового округу. Оригінальність матеріалу зумовлена тим, що він опрацьовувався офіцерами штабу округу під впливом київської історичної школи. На відміну від багатьох видань у нарисах Київська наступальна операція розглядається в часі від 3 листопада до 24 грудня 1943 року [266].

Радянська історична наука накопичила й доволі значний масив праць, автори яких висвітлюють бойовий шлях військових частин, з'єднань, об'єднань. Однак у процентному відношенні до кількості військових формувань їх не так уже і багато.

У Київській наступальній операції брали участь: 7 армій (загальновійськових –5, танкова –1, повітряна –1), 23 корпуси (ск – 13, кк – 1, тк – 5, мк – 1, ак – 1, шак – 1, вак – 2); 69 дивізій (сд – 42, кд – 3, пдд – 3, ад – 3, гв. мд – 1, зенад – 7, шад – 4, вад – 4, бад – 1, вбад – 1); 22 окремі бригади (оабр – 3, вптабр – 6, омінбр – 1, отбр – 4, інжбр – 6, пмбр – 2); понад 210 полків; понад 150 окремих батальйонів (дивізіонів) (додаток В).

У ході дослідження здобувачем проаналізовано книги, присвячені бойовому шляху ряду об'єднань, з'єднань і частин Червоної армії, що визволяли Київ: 3-ї гв. танкової [178; 376; 377; 517; 518], 13-ї та 38-ї армій [198; 199], 2-ї повітряної армії [460], 6-го гв. танкового корпусу [309], 5-го гв. механізованого корпусу [353], 53-ї гв. танкової бригади [310], 161-ї та 167-ї стрілецьких дивізій [156; 340]. Маючи загальну основу, історичний фактаж подій Київської наступальної операції 1943 року, ці роботи розкривають специфіку застосування військових організмів в операції.

Радянська історіографія акумулювала в собі й праці, що висвітлюють участь у звільненні Києва 1-ї Чехословацької бригади. Темою бойового братерства просякнуті ці видання [157; 332].

На специфіку дій партизанів України восени 1943 року, їх роль у форсуванні Дніпра та проведенні операцій військ 1-го Українського фронту на Правобережжі традиційно робився акцент у роботах радянських українських дослідників. Це було пов'язано насамперед із доступністю джерельної бази. Тоді як масив документів архівного зберігання, пов'язаний з діями РСЧА зосереджувався переважно у Москві, документальна база партизанського руху залишалася на місцях, зокрема у республіканських та обласних архівах УРСР [307].

Праці, присвячені дослідженню військово-історичних аспектів вигнання нацистських окупантів з Києва у 1943 році готували, як правило, до ювілейних дат. До 10-ї річниці цієї події В. Возненко та Г. Уткін підготували працю “Визволення Києва: (Осінь 1943 р.)” [212]. У 1966 році звертається до означеної проблематики Б. Тельпуховський у праці “Битва за Дніпро і визволення Києва” [355]. Г. Колтуновим підготовлена стаття “Київська наступальна операція (до 25-ї річниці визволення міста)” [440]. До 20-ї річниці визволення Києва Воєнно-історичний журнал публікує статтю “В боях за столицю України” [130], а до 30-ліття подій виходить історичний нарис “Визволення Києва” [132]. Обидві праці за авторством А. Гречка.

Варто зауважити, що ні у зарубіжній, ні у сучасній вітчизняній літературі немає монографій, спеціально присвячених темі Київської наступальної операції 1943 року. Це ж твердження стосується і такого виду наукових праць, як дисертації.

Важливість дисертацій як історіографічного джерела визначається особливими вимогами до цього виду наукових праць. Нами до аналізу були залучені дисертації, у яких певною мірою йдеться про предмет нашого дослідження [163–177]. Перш за все, це група дисертаційних робіт з воєнної історії, у яких, поряд з іншими питаннями, автори торкалися аспектів Київської наступальної операції. Це дисертації: С. Сидорова “Радянське воєнне мистецтво: історіографія” [170], Е. Хасана “Англо-американська історіографія бойових дій на Східному фронті (1941-1945 рр.)” [175], О. Остапчука “Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України” [167], В. Заборовського “Організація та бойове застосування винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945 рр.” [166].

По-друге, для уточнення аспектів суспільно-політичної обстановки, мобілізаційних процесів, морально-психологічного фактора важливе значення мають дисертаційні дослідження В. Гриневича “Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-

фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.)” [164], “Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни” [165], Л. Рибченко “Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України” [168], В. Третяка “Преса першого Українського фронту у роки другої світової війни (1943–1945 рр.)” [172].

По-третє, в історіографічному дослідженні означеного питання використовувались дисертаційні роботи з воєнної біографістики: З. Боброва “Ватутін – видатний полководець Великої Вітчизняної війни” [163], О. Филь “Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.)” [173].

Статті дослідників у наукових часописах та матеріали наукових конференцій свідчать, з одного боку, про наявність проблемних питань у висвітленні подій Другої світової війни у вітчизняній та зарубіжній науці, а з іншого – про прагнення знайти шляхи і способи їх вирішення. Тематика, частота проведення конференцій, склад учасників дають змогу простежити зміну підходів до вирішення основних завдань дослідників у цій ніші [514–557].

Наукові статті, особливо у фахових виданнях, – об’єкт особливої уваги історіографа. Для дослідження динаміки історіографічного процесу стосовно Київської наступальної операції нами було відібрано понад сто наукових статей [400–513]. Їх аналіз за історіографічними періодами буде здійснено у другому розділі. Згадаємо деякі з цих статей: В. Возненка “Битва за Дніпро і Київська наступальна операція 1943 року” (“Воєнна думка”) [406]; В. Грицюка та О. Лисенка “24 залпи на честь визволителів Києва” (“Віче”) [415]; В. Короля “Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми)” [441]; Л. Павлова “Визволення Києва” (“Воєнно-історичний журнал”) [475]; М. Садовіна “Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників” (“Український історичний журнал”) [488] та інші.

Найчастіше до висвітлення Київської наступальної операції або до аспектів, з нею пов’язаних, зверталися у наукових журналах “Воєнно-

історичний журнал” – 33 публікації, “Воєнна думка” – 15, “Український історичний журнал” – 9, “Військово-історичний меридіан” – 7, “Сторінки воєнної історії України” – 5, “Воєнна історія” – 2, “Воєнно-історичний вісник” – 2, “Військово-науковий вісник” – 1.

Результати статистичної обробки відібраних до аналізу наукових праць щодо хронологічної динаміки процесів дослідження Київської наступальної операції (додаток Ж) свідчать про те що зацікавлення цією операцією Другої світової війни не згасає, а в останні десятиліття – посилюється. На нашу думку, це є переконливим доказом того, що Київська наступальна операція залишається недостатньо розкритою та дискусійною сторінкою у воєнній історії, яка приваблює дослідників і стимулює їх до наукового пошуку.

Навчальна та навчально-методична література є джерелом, що не тільки фіксує основні погляди на операції, а й містить розгорнуті коментарі. Вони дають уявлення про те, чому і як навчали з історії в певну епоху. При цьому термін використання цих праць свідчить про тривалість поглядів на предмет нашого дослідження. На етапі відбору та вивчення літератури для проведення історіографічного дослідження Київської наступальної операції особлива увага спрямовувалась на підручники та навчальні посібники з воєнної історії [590–649]. Найбільш інформативними слід вважати: “Стратегічний огляд Великої Вітчизняної війни: навч. посібник” (Москва, академія Генерального штабу ЗС СРСР, 1967) [604]; “Історія війн і воєнного мистецтва: Посібник для слухачів-офіцерів вищих військово-навчальних закладів Радянських Збройних Сил” (Москва, 1970) [595]; “Воєнне мистецтво в Другій світовій війні (Стратегія і оперативне мистецтво)” (Москва, академія Генерального штабу ЗС СРСР, 1973) [592]; “Воєнна історія: Посібник для курсантів вищих і середніх військових училищ” (Москва, 1983) [591]; “Історія воєнного мистецтва: Посібник для військових академій Радянських Збройних Сил” (Москва, 1984) [594]; “Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво): Підручник для слухачів НАОУ” (Київ: Національна академія оборони України, 2003) [602]; “Історія воєнного

мистецтва: підручник” (Київ: Національний університет оборони України, 2012) [598]; “Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник” (Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2014) [601].

Аналіз інформації, що міститься у навчальній літературі стосовно визволення столиці України, спонукає до певних висновків. Для прикладу візьмемо навчальний посібник “Історія війн та воєнного мистецтва” Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка, який був введений у навчальний процес у 2008 році і використовується понині. У цьому навчальному посібнику належна увага приділяється Московській, Сталінградській битвам, розгрому Вермахту на Курській дузі, а ось про Київську стратегічну наступальну операцію автори згадали одним абзацом у чотири рядки [597]. На нашу думку, це безвідповідальне нехтування вивченням вітчизняної воєнної історії.

Довідково-енциклопедичні видання як історіографічне джерело містять інформацію поняттєво-категоріального й інформаційного характеру. Аналіз змісту і зміни основних понять, глибини інформації про воєнно-історичні події у різних за часом виходу виданнях, дає змогу визначити ступінь розробленості науково-понятійного апарату, характер і спрямованість змін у трактуванні історичних подій, їх місця та значення. У цьому сенсі предметом вивчення стала низка енциклопедичних видань [558–589].

Довідкова література набуває особливого значення, якщо вона сформована професійними фахівцями на достовірних статистичних даних. Такі праці стають незамінним інструментом дослідника. Для перевірки достовірності наукових праць застосовувалась така довідкова література: “Бойовий склад Радянської Армії” [561]; “Збірник матеріалів по складу, угрупованнях і перегрупованнях сухопутних військ фашистської Німеччини і військ колишніх її сателітів на німецько-радянському фронті за період 1941–1945 рр.” [583]; “Велика Вітчизняна війна без грифу секретності. Книга втрат. Новітнє довідкове видання” [562]; “Військові кадри радянської

держави в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. (Довідково-статистичні матеріали)” [563]; “Визволення міст: Довідник з визволення міст у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945” [579]; “Гриф секретності знятий. Втрати Збройних Сил СРСР у війнах, бойових діях і воєнних конфліктах. Статистичне дослідження” [565]; “Визволення України. 1943–1944. Історико-статистичне дослідження” [578].

Робота сучасного дослідника неможлива без використання бібліографічних довідників у електронних ресурсах. Однією з найбільш фахово опрацьованих бібліографічних баз у вітчизняному інформаційному просторі, на нашу думку, є каталоги Національної бібліотеки України ім. Вернадського. За допомогою цих каталогів автору вдалося виявити до трьохсот історіографічних джерел на тему дослідження.

У дисертаційному дослідженні на емпіричному рівні – пошуку та систематизації джерел і літератури – значно посприяли бібліографічні довідники з тематики Другої світової війни, опрацьовані в радянський час [558; 559; 560; 205; 587; 588]. Певним підсумком став бібліографічний довідник з воєнного мистецтва у німецько-радянській війні, підготовлений військовими фахівцями в академії ім. М. Фрунзе. У тритомній праці відібрано та систематизовано понад 11 тисяч публікацій закритого та відкритого характеру, що були доступні укладачам станом на початок 80-х років XX ст., з проблем розвитку радянського воєнного мистецтва у Другій світовій війні. У заключній частині бібліографічного збірника надані ключі для пошуку літератури на запит дослідника. Завдяки роботі з цим бібліографічним довідником нам вдалося відібрати близько ста історіографічних джерел, які прямо або опосередковано стосуються Київської наступальної операції [584; 585; 586].

У процесі історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 року в нагоді стали: “Анотований довідник-вказівник воєнної літератури, опублікований Генеральним штабом, головними штабами, штабами родів військ і спеціальних військ, головними і центральними

управліннями міністерства оборони за період 1941–1951 рр.” у 2-х частинах (1951–1953 рр.) [558; 559]; “Бібліографічний вказівник літератури з обмеженим грифом по операціях Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” (1951) [560]; “Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941–1945 рр.). Бібліографія радянської історичної літератури за 1946 – 1959 рр.” (1960) [205]; “СРСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Вказівник дисертацій і авторефератів” (1961) [587], “Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Вказівник літератури: В 3 ч.” (1980–1985 рр.) [584; 585; 586]; “Вказівник докторських і кандидатських дисертацій, захищених у 1991–2000 рр.” (2002) [588].

Історичні джерела. Оцінка як конкретних історичних наукових праць, так і загальних історіографічних досліджень з визначеної проблематики (наукових гіпотез, теорій, тверджень) здійснювалася через осмислення наративу і встановлення повноти та достовірності використаних попередніми науковцями історичних джерел: *документальних (писемних – документів архівного зберігання, опублікованих документів); музейних фондів; статутів і настанов; мемуарів та усних історичних джерел (зокрема спогадів учасників подій); речових; зображувальних історичних джерел (фото-, кіно-, аудіо-документів, карт, схем, образотворчого мистецтва і т.ін.); публікацій у ЗМІ, електронних ресурсів тощо*. Отже, під історичними джерелами розуміються ті результати людської діяльності, які виступають носіями інформації про історичні події та явища і водночас як пам’ятки епохи, в яку були створені [590, с. 67]. Для вирішення окремих дискусійних питань автор увів у науковий обіг низку нових джерел.

Порівняльний аналіз наукових праць з висвітлення питань підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 року із залученням опублікованих і неопублікованих оперативних та бойових документів дає можливість простежити становлення і розвиток поглядів щодо відповідної проблеми. Саме тому для повноцінного розкриття теми широко залучалися *документи архівного зберігання.* Для цього довелося провести довготривалу і

складну евристичну роботу з пошуку необхідних матеріалів, розпорошених у чисельних фондах архівосховищ. У нагоді стало також залучення фондів музейних установ.

Архівні документи – найбільш численна група історичних джерел з означеної проблематики, вивчення яких дає змогу перевірити положення науковців, розкрити такі явища і факти, які ще не знайшли відображення в історичній літературі й є маловідомими або невідомими зовсім, а в окремих випадках встановити ступінь використання дослідниками архівних матеріалів.

У галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДАМО України) зберігається незначна кількість документів періоду Другої світової війни. Прикро, що більшість документів воєнного періоду, фондоутворювачами яких були частини, установи, організації, дислоковані свого часу на території Київського військового округу, та тих, що зберігалися на Україні в архівах округів, було передано до ЦАМО СРСР. Усього за весь післявоєнний період до ЦАМО СРСР було передано близько 2 млн справ. У фондах ГДАМО України зберігаються історичні формуляри, журнали бойових дій, літописи бойової слави, історичні журнали, бойові шляхи, щоденники воєнних років.

До дисертаційного дослідження залучені справи з 12 фондів з’єднань і військових частин, що містили інформацію про бойові дії на київському напрямку у 1943 році [1–15]. З цих джерел використовувалась інформація про час формування військової частини, прізвища командирів та період перебування на командній посаді, відомості про офіцерів, які загинули в період війни, про хід бойових дій, назви населених пунктів, місцевостей, де проходили бойові дії, завдання, що покладалися на з’єднання та військові частини під час Київської наступальної операції. Вивчення карток обліку роботи зі справами ГДАМОУ показало, що дослідники, які писали про визволення Києва у 1943 році, ще неповною мірою використали наявні документи відповідних з’єднань та військових частин.

Унікальність фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) стосовно теми дослідження полягає в тому, що саме тут, як на перший погляд не дивно, збереглася частка документів стратегічного та оперативного рівнів стосовно Київської наступальної операції. Справа в тому, що копії таких документів надходили на імя М. Хрущова, який одночасно обіймав посади 1-го секретаря ЦК КПУ(б) та члена військової ради 1-го Українського фронту. Такі документи переважно акумульовані у фонді 1 "Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ)", описі 23 "особливий сектор, таємна частина". У фонді 166 "Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР" значна кількість документів також стосується питань боротьби за Київ у 1943 році. Фонд містить копії бойових та оперативних документів, виписки з них, стенограми бесід, спогади учасників війни, листи червоноармійців та інші документи воєнного часу. У фондах ЦДАГО України зберігається значна джерельна база радянського партизанського руху опору. Зокрема, фонд 62 містить документи Українського штабу партизанського руху (УШПР). Зі справ цього фонду використовувалась інформація стосовно участі партизанів у боях на території Київської області [16–24].

Немало рідкісних документів зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Інтерес дослідників приваблюють документи фонду Ради Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки із не так давно розсекреченого опису 12 сс. "Документи таємного та цілком таємного зберігання". Автором вивчено 13 справ цього опису, які стосуються питань визволення Києва у 1943 році.

Описуючи звільнення м. Києва, не можна не згадати про ефективність дій партизанів восени 1943 р. на різних гілках київської залізниці та переправах через Дніпро. Прямим свідченням цього є документи з фонду 2,

які носять назву “спецповідомлення від УШПР” і адресувалися на ім’я Голови РНК УРСР Л. Корнійця [28].

Заслуговує на увагу фонд КМФ-8 “Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях”. Автором до дослідження залучено 7 справ цього фонду. Однак, на нашу думку, інформативний ресурс фонду стосовно німецьких документів щодо бойових дій на київському напрямку у 1943 році має ще значний потенціал [38–45].

У Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації автором відпрацьовані документи оперативного управління штабу фронту та армійських оперативних відділів. До аналізу були залучені матеріали стосовно підготовки і проведення Київської наступальної операції з 27 справ 9 фондів: ф. 203 (Воронезький фронт), ф. 236 (1-й Український фронт), ф. 302 (2-га повітряна армія), ф. 315 (3-я гв. танкова армія), ф. 381 (27-а армія), ф. 393 (38-а армія), Ф. 395 (40-а армія), Ф. 417 (60-та армія), ф. 500 (трофейні німецькі документи) [61–88].

Опубліковані документи. Під час дослідження автор використовував опубліковані збірники оперативних і бойових документів: багатотомне видання “Російський архів”[113; 114; 115; 116], документи військово-політичного керівництва Німеччини. [100; 119], збірник документів ВГК за період Великої Вітчизняної війни [117] та збірники бойових документів Великої Вітчизняної війни [118], збірник матеріалів щодо складу, угрупованню і перегрупування сухопутних військ Німеччини і військ її колишніх сателітів на німецько-радянському фронті за період 1941–1945 рр.[583].

Документальні збірники, опрацьовані радянськими авторами, а згодом сучасними вітчизняними істориками, висвітлюють деталі бойових дій на букринському та лютізькому плацдармах, Київську наступальну операцію, в цілому особливості форсування Дніпра радянськими військами [90–92; 104–

107; 128]. Опубліковані документи є унікальним джерелом та становлять основу джерельної бази цього дослідження. У збірниках документів міститься багато цінних матеріалів, пов'язаних безпосередньо з плануванням та реалізацією задумів вищого військово-політичного керівництва СРСР, командування фронтової й армійської ланки щодо проведення операцій.

Під час оцінювання подій, які сталися восени 1943 року, потрібно враховувати і те, що війська користувалися *статутами, настановами, інструкціями*, які були розроблені напередодні та під час війни. До кінця війни Управлінням з використання досвіду війни ГШ РСЧА було перероблено або знову розроблено понад 30 статутів, настанов та інструкцій з питань організації й ведення загальновійськового бою, застосування видів збройних сил і родів військ.

Так, проект польового статуту РСЧА 1943 року був розроблений на заміну застарілому польовому статуту 1936 року[111]. Крім того, на підставі набутого досвіду в практику військ у 1943 році були введені в дію Бойовий статут піхоти [93] та Настанова з польової служби штабів [108]. Їх положеннями керувалися війська у Київській операції. Також війська користувалися Бойовим статутом бомбардувальної авіації РСЧА [95], Бойовим статутом винищувальної авіації РСЧА [94], Дисциплінарним статутом РСЧА [101], Бойовим статутом кінноти РСЧА [97–98], Бойовим статутом артилерії РСЧА [96] та іншими керівними документами

Музейні джерела. В Україні є кілька великих музеїв, у фондових колекціях яких десятиліттями накопичувалася інформація відносно Київської наступальної операції 1943 року.

У селищі Нові Петрівці, під Києвом, діє Державний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 році", створений на місці, де знаходилися командні пункти командувачів 1-го Українського фронту М. Ватутіна, 38-ї армії К. Москаленка, 3-ї гвардійської танкової армії П. Рибалка. У музеї зберігається близько 10 тисяч експонатів та значна інформаційна база [421]. Для нас особливий інтерес склали копії оперативних документів.

У місті Івано-Франківськ знаходиться музей 38-ї армії “Герої Дніпра”. На стендах, подіумах, у вітринах розміщено тисячі експонатів: Бойові Прапори частин, зброя, нагороди, особисті речі, документи, фотографії, листи з фронту, предмети спорядження та побуту бійців і командирів. Значну частину експозиції займають зразки стрілецької та артилерійської зброї, газет, листівок. У експозиції є діорама “Подвиг на Дніпрі”, яка за допомогою спеціальної електронної апаратури розповідає про форсування річки Дніпро у вересні і визволення Києва у листопаді 1943 року. Важливим документом для дослідження стала копія журналу бойових дій 38-ї армії за вересень – грудень 1943 року.

Одна з найбільш чисельних і різноманітних документальних колекцій сконцентрована у “Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Меморіальному комплексі”. У залі, присвяченому форсуванню Дніпра й визволенню Києва, представлено чимало листів та щоденникових записів. У поєднанні з численними фото та тогочасними плакатами, що закликають якнайшвидше визволити Київ, вони ніби вибудовують динамічний відеоряд боїв за Дніпро та столицю України. Заслуговують на увагу документи генерал-майора С. Васильєва – заступника командувача 38-ї армії, полковника І. Колотушкіна – заступника командира 6-го гвардійського танкового корпусу та інших командирів і рядових бійців.

Документальні фонди музеїв налічують значну кількість документів, пов’язаних з підготовкою та проведенням Київської наступальної операції: копії оперативних та бойових документів, листи, спогади учасників тощо. Окрім того, важливий пласт інформації про визволення Києва ми прослідкували у матеріалах центральної, республіканської, фронтової, армійської та дивізіонної преси, значні масиви якої також осіли у фондах музеїв.

Сприяють роботі дослідників з музейними фондами наукові праці музейних працівників, які стали одним із важливих джерельних сегментів нашої дисертації. Зокрема автором опрацьовано наукові часописи, які

видають музейні установи: “Військово-історичний меридіан”, “Військовий музей”. В історіографічному дослідженні Київської наступальної операції використані роботи з теорії, методики і практики музейної роботи О. Артемова [514], Л. Лєгасової [451–453; 534; 535], В. Фоміної [499], Л. Рибченко [483], Н. Шевченко [556], В. Сімперовича [490], О. Лисенка [455]. Цінним вказівником став бібліографічний бюлетень наукових праць працівників музеїв опублікований у спецвипуску “Військово-історичного меридіана” за 2013 рік.

Особливе значення для історичної науки мають синтетичні дослідження наукових працівників музеїв. Зокрема під час вивчення історіографії боротьби за Київ у 1943 році використовувались роботи працівників “Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіального комплексу”, “Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення”, “Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення”, “Партизанська війна на Україні. Щоденники командирів партизанських загонів і з’єднань. 1941–1944”, “Світові війни мовою плаката. Книга-каталог виставки”.

Отже, у фондах музеїв містяться різноманітні джерела за змістом інформації, які відтворюють хід бойових дій під час визволення Києва. Однак аналіз історіографічних джерел на тему дисертації засвідчує, що вітчизняні науковці ще не опанували практику використання музейних фондів у ході дослідження. Виключення становлять, як правило, самі музейні працівники, які активно користуються накопиченою у музейних установах інформацією.

У дисертації використано *мемуари та усні історичні джерела, зокрема спогади* учасників боїв за Київ, представників вищого командування Червоної армії, які брали участь у форсуванні Дніпра та у Київській стратегічній наступальній операції [122–162].

Варто відзначити інформативно насичені статті, спогади та мемуари С. Борзунова, А. Гречка, Д. Драгунського, П. Жмаченка, Г. Жукова, С. Іванова, П. Колесникова, В. Корольова, К. Малигіна, І. Мельникова,

К. Москаленка, І. Пузікова, Т. Уманського, Б. Шапошникова та багатьох інших полководців [122; 124; 126; 128; 130–135; 138; 143; 147; 149; 153; 154; 195; 244; 461; 611; 619; 621; 622; 640].

Під час підготовки і проведення Київської стратегічної наступальної операції представником Ставки ВГК при командувачеві 1-го Ураїнського фронту був Г. Жуков. У “Спогадах та роздумах” маршал Г. Жуков розглядає стратегічну операцію як сукупність фронтових операцій, що відбувалися із жовтня до грудня 1943 року. Він подає свідчення про перепланування операції на 25 жовтня, а відбиття контрудару німецьких військ у листопаді – грудні 1943 року зараховує до стратегічної наступальної операції [134, с. 603–605].

Гречко А., який восени 1943 року обіймав посаду заступника командувача 1-го Українського фронту, до 20-ї річниці визволення Києва оприлюднив у воєнно-історичному журналі наукову статтю “В боях за столицю України” [130], а до 30-річчя подій у видавництві “Знання” опублікував історичний нарис “Визволення Києва” [132]. Як учасник подій, значна посадова особа, маршал СРСР А. Гречко дав компетентну оцінку підготовки і проведення військами 1-го Українського фронту операцій на київському напрямку восени 1943 року. Однак його роботи не позбавленні впливу суб’єктивізму.

Воєнно-історичний журнал до 40-річчя подій опублікував аналітичну статтю С. Іванова, у минулому начальника штабу 1-го Українського фронту, який брав безпосередню участь у плануванні Київської операції [136]. Однак зміст статті фактично дублює версію подій, викладену у радянських колективних багатотомних виданнях. У тексті, на жаль, бракує авторських оцінок та інтерпретацій.

З рівня заступників командувача фронту мемуари залишив ще К. Крайнюков [139–141]. З 5 командувачів загальновійськових армій дослідники можуть скористатися спогадами лише двох командармів – К. Москаленка [147–149] та М. Пухова [151]. Крім того, спогади про

Київську наступальну операцію оприлюднили командувачі 3-ї гвардійської танкової армії П. Рибалко [153–154] та 2-ї повітряної армії С. Красовський [142].

До Київської наступальної операції було залучено: 22 корпуси, 69 дивізій, 22 окремі бригади. Тільки деякі їх командири (Д. Драгунський [132], Г. Мартиросян [126] , І. Якубовський [162], Г. Белов [124], Л. Свобода [157]) залишили по собі мемуари та спогади.

Таким чином, за підрахунками автора, спогади про Київську операцію залишили нам понад 50% заступників командувача фронту та командувачів армій, до 3 % командирів корпусів і дивізій, бригад (додаток Б).

Звичайно, видавалися спогади і простих офіцерів, сержантів, солдат. Як приклад, можна привести спогади Т.Ф. Уманського “Лютіж – ворота Києва” [645], “В ті штормові ночі…: Бої за Дніпро і Київ у спогадах ветеранів війни” [611], Корольова В. “Ми визволяли Київ: Спогади колишнього воїна” [622], “Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни” [158] тощо.

Спогади рядових учасників війни є цінним джерелом для вивчення проблем, пов’язаних з повсякденним існуванням людини в умовах війни, психології війни, морально-психологічних причин тих чи інших подій. Часто спогади містять відомості, яких немає в офіційних документах, звітах, зведеннях.

У процесі роботи над дисертацією автор використав також і спогади воєначальників німецької армії. Незважаючи на певний суб’єктивізм цих мемуарних видань, вони дають можливість глибше зрозуміти стратегічні плани воюючих сторін та обставини, які впливали на їх перебіг. Формування німецької історіографії Другої світової війни тісно пов’язане з публікаціями в другій половині 40–50-х рр. XX ст. спогадів колишніх гітлерівських генералів. Гудеріан, Манштейн, Гальдер, Кессельринг, Варлімонт, Вестфаль і інші намагалися довести, що вони не були нацистами, не скоювали злочинів, але служили своїй батьківщині як хороші солдати. Вони дали історикам багатий фактичний матеріал, особливо

якщо врахувати, що в 50-ті рр. XX ст. німецьким дослідникам доступ в архіви був обмежений.

У 1955 році вийшла у світ праця фельдмаршала Е. фон Манштейна “Втрачені перемоги”. Ці мемуари – сповідь солдата і генерала, теоретика і практика війни, людини, стратегічного таланту. Автор дає живу і масштабну картину бойових дій на Сході. Усю провину за поразку Німеччини в Другій світовій війні він покладав на Гітлера, звинувачуючи його в бездарності і військовому дилетантстві. У той же час він всіляко вигороджував німецький Генеральний штаб і генералітет, а також прагнув виправдати й себе, списуючи провину за свої особисті військові поразки на Гітлера і всілякого роду фатальні випадковості. Манштейн доволі детально описує події, пов’язані з Київською операцією. У розділі про оборонні бойові дії 1943–1944 років автор згадує операцію з виведення військ за Дніпро. Манштейн зізнається, що ця операція була найскладнішою і найнебезпечнішою за всю війну. Також у праці висвітлюється тактика “випаленої землі”, перших боїв на рубежі Дніпра та боротьбі за Київ [143].

Г. Гудеріан у спогадах задзначає, що “у другій половині жовтня російські війська форсували Дніпро між Дніпропетровськом і Кременчуком. Наприкінці місяця наш фронт був прорваний на південь від Запоріжжя і до середини листопада війська були відкинуті за Дніпро. Залишилося два передмостових укріплення – одне біля Нікополя та інше, невелике, поблизу Херсона. Між 3 і 13 листопада російські війська оволоділи Києвом і просунулися до Житомира” [133].

Книга колишнього німецького генерала армії Ф. Меллентина “Танкові битви 1939–1945 рр. Бойове застосування танків у Другій світовій війні” присвячена дослідженню застосування бронетанкових військ. Автор приєднується до тверджень колег про причини поразки у Другий світовій війні. Це, перш за все, військова некомпетентність і помилкові рішення Гітлера та значна чисельна перевага Червоної армії. Він вибірково висвітлює хід бойових дій і уникає сюжетів, пов’язаних з поразками німецьких військ.

Про Київську операцію висловлюється кількома реченнями: “… війська маршала Ватутіна великими силами форсували Дніпро північніше і південніше Києва. 3 листопада з зайнятих плацдармів у наступ перейшли тридцять стрілецьких дивізій, двадцять чотири танкові бригади і десять бригад мотопіхоти. Німецька оборона була зім’ята, і 6 листопада спеціальний наказ маршала Сталіна сповістив про взяття Києва” [295].

У 1954, 1956 та 1960 роках у Західній Німеччині виходить у світ праця колишнього генерал-майора Вермахту Б. Мюллера-Гіллебранда “Сухопутна армія Німеччини. 1933–1945”. Особливу увагу автор приділяє питанням комплектування армії, змінам організаційних форм і системи військового управління, стану військового потенціалу і військової економіки Німеччини. Багато дослідників при аналізі втрат Німеччини в роки Другої світової війни як основне джерело використовують саме цю монографію німецького дослідника [305].

Слід мати на увазі, що інформація, яка міститься в мемуарній літературі, виданій у радянський період, використовувалася і продовжує активно використовуватися як джерело під час підготовки праць з історії Другої світової війни. Так, спогади Москаленка цитуються майже у всіх працях, пов’язаних з визволенням Києва. У нещодавно виданій 12-томній історичній праці “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років” є посилання на К. Москаленка. Це свідчить про зручність використання науковцями цього виду джерел, їх масовість і доступність.

Водночас нерідко можна зіткнутися з надмірно скептичним ставленням до радянської мемуарної літератури. Наскільки їй можна довіряти, наскільки реальні спогади фронтовиків, наскільки вони були спотворені цензурою? Ці побоювання справедливі, однак у багатьох роботах радянського періоду доволі легко можна видалити ідеологічний компонент. Основний зміст мемуарної літератури є доволі добротний, інформативно насичений, але основну проблему становлять не стільки спотворення подій, скільки умовчання, недомовленості. Їх заповнення є завданням дослідників.

Важливим джерелом з вивчення подій минулого є *візуальні історичні джерела (фото-, кіно-, аудіо-документи, карти, схеми, образотворче мистецтво).* Важливу інформацію про події Другої світової війни надають документальні фотографії, кінофільми, кіножурнали, спеціальні випуски, які були зняті по гарячих слідах подій. Завдяки своїй специфіці – зоровому образу та текстовому супроводу – ці документи переносять нас у воєнні часи, роблять свідками тих подій.

У фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) і Центрального державного архіву кінофотодокументів Російської Федерації (ЦДАКФД РФ) зберігаються кіно- і фотоплівки, які відображають події, пов’язані з визволенням Києва. Кінофотодокументи широко висвітлюють форсування Дніпра і битву за визволення Києва від німецької неволі. У хроніках можна побачити бойові дії на Букринському і Лютізькому плацдармах, потужну військову техніку, підготовку технічних заходів для форсування Дніпра. Низка кінокадрів і фотографій присвячена безпосередньо визволенню столиці України [46–60]. Однак ці матеріали позначені глорифікаційними акцентами.

Плакати воєнного періоду є історичними документами, які стали дійовим засобом пропагандиського впливу. Вони формували громадську думку, допомагали протидіяти пропаганді противника. У жанрі плакатного мистецтва в роки німецько-радянської війни працювало багато художників. Заслуговують на увагу і плакати, присвячені визволенню Києва. Так, В. Іванов зобразив солдата на тлі переправи через Дніпро, який п’є воду з каски: “П’ємо воду рідного Дніпра. Будемо пити з Прута, Німану та Бугу” (1943). Шмарінов Д. у 1943 році створив плакат ”Слава визволителям України!”. У Державному архіві друку зберігаються плакати ”Київ наш!” (художник П. Супонін, Українське державне видавництво, 1943 р.), “Здрастуй, рідний Київ!” (художник М. Попенко, Українське державне видавництво, 1943 р.). Таким чином, плакати стали лаконічними за формою і

водночас ефективною формою впливу на масову свідомість, у них зафіксована символічна інформація про визволення столиці.

Однією з найчисельніших груп джерел є *публікації у періодичній пресі.* Однією з її головних властивостей є масовість і доступність. Першими у відкритих джерелах описали бої за Київ військові журналісти. Публікації у фронтових та армійських газетах про форсування Дніпра, перебіг боїв на Букринському та Лютізькому плацдармах, геройські вчинки їхніх учасників були розміщені безпосередньо ще під час проведення Київської наступальної операції та пізніше [606–649]. Опосередкована інформація про предмет дослідження міститься у цивільних засобах масової інформації, опублікованих виступах політичних і громадських діячів Української РСР у визволеному Києві [638].

Цінним джерелом інформації про визволення Києва для істориків є матеріали, періодики 1-го Українського фронту. Роль преси в роки війни, а тим більше в діючій армії, де джерел інформації було вкрай мало, переоцінити складно. Аналізуючи ці джерела, науковці мають змогу вивчати методи і стиль радянської пропаганди під час війни. У 2015 р. В. Третяк у праці “Преса першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943–1945)” провів комплексний історично-документальний аналіз створення, становлення та функціонування пресових видань 1-го Українського фронту [172]. В. Третяк зазначає, що “висвітлення періодикою 1-го Українського фронту наступальних операцій Червоної армії на теренах України мало обмежений характер і проходило у прийнятому в радянській періодиці стандартному форматі. Він полягав у ретрансляції малоінформативних щоденних оперативних зведень Радінформбюро та наказів Верховного Головнокомандувача, а також у поданні художніх нарисів, які не мали конкретики щодо ходу боїв. Притаманним радянській пропаганді було замовчування невдач Червоної армії, військових втрат, девіантної поведінки радянських бійців тощо” [172].

До періодики 1-го Українського фронту входили видання 27-ї армії – “Бойовий удар”, “Ворога на штик”, “Відвага”; 38-ї армії – “Сталінський прапор”, “За щастя Батьківщини”; 40-ї армії – “За Перемогу”; 60-ї армії – “Армійська правда”; 3-ї гвардійської танкової армії – “На славу Батьківщині”; 2-ї повітряної армії – “Крила Перемоги”. Повнота висвітлення подій військовою пресою була далека від досконалості. Дослідники мають ураховувати і таку обставину, як можливість використання матеріалів, розміщених у газетах, для введення в оману противника.

У 50–80-ті рр. XX ст. у численних публікаціях союзної та республіканської преси з’являється багато статей, присвячених визволенню Києва. Це статті О. Амосова “Ти пам’ятаєш, Дніпре”, П. Дмитренко “Битва за Київ”, І. Євдокимова “У боях за Київ” та інші [607; 615; 618; 624; 626; 639; 644].

На сторінках більшості періодичних видань тема визволення Києва актуалізувалася епізодично, як правило, напередодні 6 листопада або 28 жовтня (визволення України) та до 8 і 9 травня [246; 368; 380; 488; 606; 608; 612; 626; 628; 636; 636].

Київська визвольна епопея продовжує займати значне місце серед публікацій газетної та журнальної періодики й у наш час [648; 613; 639; 415].

Електронні ресурси. Сучасні дослідники активно використовують електронну інформацію. Серед значного масиву електронної інформації автором для проведення історіографічного аналізу обраної теми були використані електронні ресурси, зокрема “Бойові дії Червоної армії”(http://bdsa.ru), на якому висвітлений хід Київської наступальної операції, оперативні карти, перелік дивізій, техніка та озброєння, документи військового часу (зведення Радінформбюро, статути, накази, листи з фронту), та додаткова інформація (військові пісні, кінохроніка, плакати). На сайті “Військова література. Військова історія” (http://militera.lib.ru/h/index.html) зосереджені електронні літературні ресурси з військової історії, що відображають тему Київської наступальної операції: документальні історичні

дослідження, щоденники та листи, мемуари. Сайт “Подвиг народу” (http://www.podvignaroda.ru) містить архівні документи про хід і підсумки Київської наступальної операції, подвиги і нагороди офіцерів і солдат. Ресурс “Я пам’ятаю” (http://iremember.ru), це спогади учасників Другої світової війни (союзники і супротивники).

Ресурс “Меморіал” (http://www.obd-memorial.ru) містить цифрові копії документів про безповоротні втрати з архівних справ Центрального архіву Міністерства оборони Росії та паспорти військових поховань, якими можуть скористатися дослідники Київської наступальної операції. Ресурс “РСЧА” (www.rkka.ru) містить статути, настанови, директиви, накази й особисті документи воєнного часу, опис Київської операції, післявоєнну історіографію Другої світової, воєнні мемуари, топографічні карти, якими користувалися у 1943 році. На електронному ресурсі Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (archive.mil.ru) викладені архівні фонди відкритого характеру. На цьому ресурсі нами було вивлено деякі оперативні документи щодо Київської наступальної операції.

Багато джерельного масиву з порушеної проблеми доступні на різних WEB-порталах України. Це Електронна книга пам’яті України (memory-book.com.ua), у якій розміщені дані про бійців і командирів Червоної армії. Заслуговують на увагу сайти “Національного музею історії Другої світової війни. Меморіального комплексу” [651], Національного музею-заповідника “Битва за Київ у 1943 році” [652], музею «Герої Дніпра» [653].

Серед сайтів провідних бібліотечних установ України, на яких можна знайти цікаву інформацію на досліджувану тему, насамперед слід звернути увагу на сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [654] (http://www.nbuv.gov.ua). На сторінках цього сайта містяться електронні виставки документів з архівних фондів. Так, у відділі газетних фондів зберігається “колекція” воєнних газет, які є безперечно важливим джерелом для вивчення історії Другої світової війни.

Автором було використано інформацію з веб-сайта Центрального державного архіву громадських об'єднань України [655], веб-сайта Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) [656], веб-сайта Інституту історії НАН України [657]. Це дало змогу опрацювати наявні в Інтернет мережі документальні масиви. Крім того, поповнились бібліографічні описи джерельної бази дисертації.

Інші види джерел. Одним з важливих історичних джерел є листівки того періоду, які мали інформаційній, агітаційний характер і сповіщали населення про просування Червоної армії до західних кордонів країни. Визволення Києва також не залишилось поза увагою цього засобу масової інформації. У листівках повідомлялося про втрати німців і трофеї радянських військ під Києвом. На це звертають увагу автори статті "Документальна пам'ять про визволення Києва від гітлерівців у фондах Книжкової палати України" [509]. Аналізує цю групу джерел з боку окупаційних сил дослідник В. Гедз [407].

У науковій літературі військові поховання, меморіали здебільшого не розглядаються. Однак це теж важливий інформаційний ресурс. Зокрема вони можуть стати додатковим джерелом інформації відносно статистики втрат.

Війна залишила численні братські могили радянських воїнів, серед яких у 1943 році була значна частка українців. Прикладом цього є Лук'янівське військове кладовище. Крім інших військовослужбовців, тут поховані воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади, які загинули у боях за столицю України [658].

Братська могила в Новобіличах. На меморіальній дошці написано, що тут поховано 25 осіб. Фактично поховано 47 встановлених солдатів і офіцерів та троє невідомих. 31 з них загинув 6 листопада 1943 року в день взяття Києва [659].

Братська могила у житловому масиві Південна Борщагівка. Згідно з даними київського клубу "Пошук", відомо 21 прізвище, ще 111 залишаються невідомими [659]

Військова ділянка на Святошинському кладовищі. На території кладовища розміщено більше 50 братських та одиночних могил воїнів, загиблих у боях за Київ, а також померлих від ран у київських шпиталях. Тут же розміщено поховання бійців 1-ї Чехословацької окремої бригади [659].

Отже, аналіз джерельної бази історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 року дає змогу зробити висновок про її достатню репрезентативність та значну різноманітність і розпорошеність.

Проведений аналіз історичних джерел, дотичних до теми дисертаційного проекту, дає підстави для таких тверджень:

по-перше, не всі групи історичних джерел рівномірно освоєні дослідниками, поза увагою науковців залишаються графічні документи архівного зберігання, фонди музейних установ, керівні документи з питань організації та ведення бойових дій тощо;

по-друге, окремі науковці неповно використали архівні фонди під час розкриття заявлених тем, іноді дослідники підміняють роботу в архівах копіюванням архівних посилань у попередників, не переймаючись їх достовірністю і повнотою;

по-третє, у наукових працях не завжди належним чином враховуються умови, у яких відбувалися події 1943 року, а також психологічні особливості та спосіб мислення командувачів, командирів і начальників у ході планування і проведення Київської наступальної операції, алгоритм ухвалення рішень та їх реалізації, визначений керівними документами того часу;

по-четверте, останнім часом у роботі дослідників стало переважати звернення до електронних ресурсів, бази даних мережі Інтернет, що має як позитивні, так і негативні наслідки, оскільки сприяє продукуванню робіт компілятивного характеру.

Дослідники накопичили багатий фактичний матеріал стосовно Київської наступальної операції, який потребує детального осмислення і надає значні можливості для історіографічних досліджень. Перед

історіографами, у свою чергу, постало об'єктивне завдання подолання описового характеру досліджуваних робіт та принесення в методологію історіографічних студій концептуальних засад, які відповідають актуальним напрямам сучасної воєнно-історичної науки.

1.3. Методологія історіографічного дослідження

Історіографія як спеціальна наукова галузь історичного знання вже давно набула в Україні ознак самодостатності [552, с. 43].

В історіографічній науці склалася певна система принципів і методів, за допомогою яких у ній набувається нове знання. Методологічну основу, світоглядне підґрунтя дисертації склали фундаментальні наукові принципи: об'єктивності, історизму, всебічності, комплексності, детермінізму тощо.

До основних методологічних засад наукового знання належить принцип об'єктивності, який передбачає осмислення явищ, якими вони реально існують у дійсності задля з'ясування сутності явища, процесу чи факту. При цьому важливе значення має абстрагування дослідника від будь-якої заангажованості (класової, партійної, соціопсихологічної та ін.) чи емоційно-упереджених установок, всебічність аналізу, зіставлення, логічна обумовленість інтерпретацій та обґрунтованість висновків [466]. Очевидно, що історіографічний процес як об'єктивний, цілісний процес ґенези та розвитку історичної науки, накопичення і вдосконалення історичних знань не вичерпується тільки наочними дискретними моментами, пов'язаними з публікацією певних праць. На перебіг історіографічного процесу впливають зовнішні, соціокультурні та внутрішні чинники, а не лише історія концепцій і методів [276, с. 62].

Відомо, що в історіографічному дослідженні фігурують дві сторони: перша – дослідник як суб'єкт; друга – об'єкт вивчення. Фактично йдеться про подвійну суб'єктивацію історіографічного пізнання, оскільки маємо не тільки обмеженість знання історіографа, а й суб'єктивний характер творчості

історика, який є об’єктом пізнання. Усвідомлюючи неможливість досягнення абсолютного об’єктивного знання, все ж прагнемо на основі історіографічної інформації відтворити процес історієписання в усіх його складових.

Принцип історизму тісно пов’язаний з такими філософськими категоріями, як простір, рух, причинність і передбачає аналіз подій, явищ і процесів у тому часово-просторовому вимірі (у розвитку і взаємозв’язку) та історичному контексті (сукупності чинників, що мали вплив на появу, розвиток або завершення явища), у якому вони відбувалися.Цей принцип потребує щоб предмет історіографічного дослідження сприймався не як статичний, а в розвитку, з урахуванням просторово-часових координат. Таким чином, історіографічний аналіз буде неповним без загального розуміння розвитку історичних знань конкретного періоду, у якому з’явилося це джерело. При цьому слід ураховувати суспільний запит на науково-історичну продукцію, вплив різноманітних умов і факторів на автора (авторський колектив).

Принцип всебічності та комплексності передбачають аналіз явищ не відокремлено, а в їх взаємозв’язках і взаємодії з іншими, близькими до них явищами, з урахуванням усіх аспектів, що формують загальне бачення досліджуваних явищ. Щоб уникнути однобокості (а відтак – необ’єктивності) аналізу, неповних висновків, які не можуть пояснити дійсну сутність явищ і визначити їх практичне значення, слід зосереджувати увагу не лише на певних ознаках або властивостях явища, а враховувати всі, у тому числі суперечливі погляди на одне і те саме явище. Завдяки всебічності і плюралістичності у підходах до пізнання загальних закономірностей процесів і явищ теорія формує оптимальну систему знань про реальну дійсність [466, с. 97].

Для історіографічної науки важливий і принцип детермінізму, який ґрунтується на визнанні об’єктивної причинної обумовленості явищ, тобто такого зв’язку, за якого одне явище за певних умов породжує інше: причина є явищем, дію якого викликає до життя розвиток іншого явища, а наслідок є

результатом дії визначеної причини. Поряд із положенням про причинність зміст принципу розкривається в таких категоріях, як взаємозв'язок, взаємодія, абсолютне і відносне, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, підстава і наслідок тощо. Взаємозв'язок і взаємодію явищ у навколишньому світі відображають різні форми детермінації: причинно-наслідкова, цільова, функціональні зв'язки, зв'язок станів та ін.

Для вирішення конкретних дослідницьких завдань історіографічна наука послуговується системою методів, серед яких чільне місце посідають *загальнонаукові методи*: дедукція й індукція, синтез та аналіз, абстрагування та формалізація, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного [275].

Особливістю застосування історичного підходу в дисертації стало встановлення хронології розвитку поглядів на підготовку і проведення Київської наступальної операції. Він спрямовувався на студіювання предмета дисертації у безперервній динаміці та діалектичній взаємозв'язаності його часово-просторових складових.

Логічний підхід являє собою певну систему відбору, аналізу та узагальнення історичних фактів, опрацювання теоретичних положень і висновків. У процесі пізнання цей підхід виступає як певна сукупність логічних прийомів дослідження: аналізу та синтезу, абстрагування та узагальнення, порівняння й аналогії, дедукції та індукції [347, с. 35]. Застосовуючи цей інструмент пізнання, автор вдавався до певної реконструкції подій та їх наукової інтерпретації за умов певного дефіциту історіографічних джерел.

Усі методи знаходяться у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного та взаємодіють. Зокрема, дедукція й індукція пов'язані поміж собою таким же нерозривним чином, як синтез та аналіз, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного [275, с. 182].

Метод абстрагування дав змогу виокремити принципові, характерні особливості системи поглядів на звільнення Києва в історичних працях науковців радянського часу, англомовних та німецькомовних авторів, їх новітнє трактування у вітчизняній історіографії та розмежувати їх від другорядних і мінливих характеристик. Це убезпечує дослідницький процес від деструктивного впливу застосованих окремими істориками маніпулятивних технологій та поширення завідомо хибних відомостей або “дозованої” інформації.

Абстрагування у поєднанні з методами екстраполяції та історико-порівняльним мало істотне значення для встановлення повчального воєнно-історичного досвіду та формулювання науково-практичних рекомендацій. Термін “екстраполяція” має кілька тлумачень. У широкому значенні екстраполяція – це метод наукового дослідження, що полягає в поширенні висновків, отриманих зі спостережень над однією частиною явища, на іншу його частину. У вузькому значенні – це визначення за даними функції інших її значень. Екстраполяція полягає у вивченні сформованих у минулому форм і способів застосування військ (сил) та перенесення їх у сучасну практичну площину [538].

Метод формалізації використаний для уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження.

Історіографічний вектор опрацьованої дисертації потребував від автора використання *спеціальних методів студіювання інтелектуальної історії* [276; 177, с. 21–78].

Соціокультурний метод дав змоггу розглянути історіографічний процес у контексті змін соціокультурного середовища в умовах розвитку складних суспільно-політичних процесів і нових викликів на рубежі XX–XXI ст.

Метод історіографічного аналізу застосовувався у ході з’ясування історичної концепції того чи іншого автора, колективу авторів відносно перебігу військових подій восени 1943 року, оцінювання ступеня наукової новизни, можливої верифікації й евристичної цінності на час створення.

Встановлення відповідності наукових концепцій історичним реаліям, пошук наукових шкіл і напрямів у питанні Київської наступальної операції здійснювалось переважно методом історіографічного синтезу.

Ретроспективний метод відкривав можливість об'єктивно оцінити науково-методологічний та евристичний потенціал тих чи інших науковців, концепцій з урахуванням тієї еволюції, яку пройшла історична наука другої половини XX – початку XXI ст.

Важливе значення у роботі мав метод періодизації, спрямований на аналіз та упорядкування матеріалу. Історіографічний аналіз буде неповним без загального розуміння етапу розвитку історичних знань конкретного періоду, в якому було створено це джерело. При цьому слід враховувати суспільний запит на науково-історичну продукцію, вплив різноманітних умов і факторів на автора (авторський колектив). Завдяки своєму евристичному потенціалу періодизація структурує досліджуваний матеріал, надає йому "шкалу виміру". Ця методологічна процедура потребує дотримання кількох правил: а) правила однакових підстав; б) підстави періодизації мають узгоджуватися як із загальною концепцією дослідника, так і з призначенням періодизації; в) правило додаткової підстави, суть якого полягає в тому, що крім головної підстави періодизації, яка визначає кількісні й якісні характеристики виокремлюваних періодів, необхідна додаткова, за допомогою якої уточнюється хронологія [524, с. 117–123].

Для встановлення особливостей інтелектуальної та національної традицій, соціально-професійного середовища й визначення позицій авторів в освітленні подій щодо визволення (за поглядами окремих істориків – окупації радянською армією) столиці України у 1943 році застосовувався метод історико-культурної атрибуції.

Специфіка предмета дисертації потребувала використання *спеціальних методів воєнно-історичного дослідження:* історико-системного, проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-генетичного [189].

Історико-системний метод – універсальний спосіб пізнання складних об’єктів, який має виняткове значення у дослідженні складноструктурованих явищ і процесів воєнної історії [289]. Суть його полягає у розкритті цілісності об’єкта (у нашому випадку Київської наступальної операції), виявленні в сукупності різнопланової історіографії цього обєкта основних елементів, взаємозв’язку і залежності між ними, зведення їх у цілісну картину зі змістовно-органічною єдністю.

Історико-порівняльний метод пропонує здійснювати порівняння історичних праць, виявляючи як відмінне, так і подібне. Історико-порівняльний метод призначений для виявлення єдиного, загального й особливого у висвітленні науковцями Київської наступальної операції і, що важливо, для проведення компаративного (типолого-порівняльного) зіставлення наукових положень різних авторів.

Історико-генетичний метод застосовувався для розкриття послідовності розвитку історіографії Київської наступальної операції, спадкоємності наукових поглядів на її підготовку та хід, концептуальних змін на оцінку її результатів та наслідків, виявлення маніпулятивних технологій у відображенні історичного минулого, встановленні тенденцій в історичній науці відносно об’єкта та предмета дисертаційного дослідження.

Використання проблемно-хронологічного методу забезпечило з’ясування етапів накопичення наукових знань по Київській наступальній операції, у тому числі для визначення як загальних хронологічних рамок дослідження, так і окремих його аспектів. Усе це вплинуло і на структуру праці.

Допоміжну роль відіграла сукупність конкретних методик, застосованих для досягнення мети дослідження: використання обліку військкоматів та встановлення й опитування учасників боїв у ході визволення Києва у 1943 році; вивчення архівних документів; опрацювання фондових зібрань музеїв, статистична обробка даних тощо [158]. Крім того, у

дисертації використані міждисциплінарні методи: воєнних наук, політології, соціальної психології тощо.

Дослідження історіографії Київської наступальної операції 1943 року засвідчило необхідність висвітлення питань понятійно-категоріального апарату, використаного у дисертації.

Історична реальність завжди багатогранніша та складніша, ніж її відображення в історичній свідомості. У цьому сенсі процес пізнання минулого безмежний. Історики постійно повертаються і будуть повертатися до переосмислення подій, фактів, особистостей, зафіксованих у історичній пам'яті. Дослідженням еволюції історичних знань займається окрема галузь історичної науки – історіографія

Термін "історіографія" (від грец. ἱστορία – розповідь, оповідання – та γράφω – пишу; буквально – опис, описання історії) є одним з найуживаніших в історичній науці, але водночас і найменш точним за адресною спрямованістю. Нині цей термін застосовується в багатьох перехресних, часом суперечливих контекстах. Під історіографією найчастіше розуміють: спеціальну галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань; сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні; науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби.

Кардинально розширилося проблемне поле сучасної історіографічної науки, яке включає як історичне знання про історію, так і історіографічне знання про історичне знання. Нині в типо-видовому плані історіографія поділяється на проблемно-тематичну історіографію, біоісторіографію (персонологічну історіографію), інституціонально-організаційну історіографію (установи, товариства, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституціонально-структурну історіографію за формальними (дисциплінарно-галузева структура) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки тощо) ознаками, регіональну (обласну, краєзнавчу)

історіографію, культурологію історіографії, історію історіографії (історію історії історичної науки) та ін.[589].

На думку відомого сучасного вітчизняного історіографа О. Яся, однією з дефініцій терміна ” історіографія” є сукупність історичних студій з певної проблеми, теми чи наукової галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область дослідження [589].

Бібліографічні праці узагальнюють і конкретизують статистику видань з означеного питання. Бібліографія – дисципліна, яка займається методикою і практикою пошуку, опису, відбору, систематизації історичної літератури та інформації про неї, розробляє принципи бібліографічної роботи для бібліотечних установ. Бібліографічні довідники та показчики – необхідний початковий етап для історика у пошуку та систематизації джерел і літератури. У сучасному інформаційному суспільстві бібліографічні каталоги успішно підсилюються або заміняються електронними пошуковими системами. В історіографічному дослідженні важливо не скотитися до звичайного бібліографічного опису на обрану тему.

На цей час за певних об’єктивних і суб’єктивних причин немає єдиних визначень багатьох понять, категорій, термінів за проблематикою батальної історії Другої світової війни. Суб’єктивні причини, з одного боку, лежать у площині різного тлумачення військовими фахівцями об’єктивних процесів і явищ, що відбувалися у минулому, а з іншого – пов’язані з намаганням пристосувати сучасні поняття, категорії, терміни до умов середини XX ст. або з необґрунтованим використанням термінологічного апарату, який використовується військовими фахівцями інших країн і не завжди відповідає стану розвитку радянського воєнного мистецтва. Саме це зумовлює необхідність уточнення змістової частини багатьох понять, категорій, термінів, оскільки вони відображають найсуттєвіші сторони воєнного мистецтва як основної складової воєнно-історичної науки. Така проблема поставала перед воєнними істориками неодноразово. Так, у 80-х роках XX ст.

розгорнулась наукова дискусія з визначення рівня операцій Другої світової війни [429, с. 8–24].

Загальні категорії стосуються всіх воєнно-історичних досліджень, історіографічних зокрема. До них належать визначення таких понять, як збройна боротьба, стратегія, оперативне мистецтво, тактика тощо. До часткових категорій належать види воєнних (бойових) дій, форми і способи застосування військ (сил) тощо. Отже, терміни “стратегічна наступальна операція”, “фронтова наступальна операція” належать до часткових категорій воєнного (оперативного) мистецтва.

Ґрунтуючись на керівних документах періоду Другої світової війни [93 –98; 108; 111; 114–118] та довідково-енциклопедичних виданнях [564; 566; 575; 576] надамо визначення ключових понять.

Категорія “воєнні дії” має два значення: 1) протиборство сторін у війні; 2) організоване застосування сил і засобів видів збройних сил, стратегічних і оперативних угруповань на театрі воєнних дій для досягнення політичних і військових цілей. Воєнні дії ведуться на суші, у повітрі, на морі в формі операцій, битв, бойових дій, у тому числі боїв і ударів, і можуть бути наступальними та оборонними.

Категорія “бойові дії” теж має кілька тлумачень: 1) збройне зіткнення протиборчих сторін Бойові дії включають бої, удари, маневр; 2) форма оперативного і бойового застосування об’єднань та з’єднань видів збройних сил у рамках операції або між операціями для вирішення кількох оперативних, оперативно-тактичних і тактичних завдань; 3) різновидністю бойових дій є систематичні бойові дії як особлива форма оперативного застосування об’єднань військ ППО, ВПС, ВМФ тощо.

До бойових дій стратегічного масштабу, як правило, застосовується термін “воєнні дії”. У воєнно-історичних працях, літературі і нерідко в офіційних документах термін “воєнні дії” часто ототожнюється з терміном “бойові дії”.

Звернемось до поняття “операції” радянських військ.

Відносно періоду Другої світової війни операцією радянських військ прийнято вважати сукупність погоджених і взаємозв'язаних єдиною метою, завданнями, місцем і часом операцій, ударів та бойових дій об'єднань і з'єднань різних видів збройних сил, які проводилися за єдиним замислом і планом для виконання оперативних завдань і досягнення мети операції. За масштабом операції були армійські, фронтові, стратегічні. У стратегічній операції, як правило, проводилося кілька фронтових операцій, у фронтовій – кілька армійських або корпусних. За характером бойових дій розрізняли операції наступальні (контрнаступальні) та оборонні. За черговістю проведення операції могли бути перші і наступні; паралельні і послідовні. Основними показниками операцій були: кількість задіяних в операції військ (сил), ширина смуги дій, тривалість, а у наступальних, крім того, глибина і темпи наступу [564, с. 516].

Фронтова наступальна операція – сукупність узгоджених і взаємозв'язаних армійських (корпусних) наступальних, на окремих напрямках оборонних, операцій, бойових дій, боїв, ударів і маневру, що проводяться військами фронту у взаємодії з сусідами, об'єднаннями, з'єднаннями і частинами видів і родів військ збройних сил, а також іншими військами, які діють в інтересах фронту. Мета та оперативні завдання фронтової наступальної операції визначаються (схвалюються) старшим начальником. З досвіду Другої світової війни, найбільш типовими завданнями для більшості фронтових наступальних операцій були: розгром оперативного угруповання противника у складі до 15–20 дивізій, просування на глибину до 300–350 км та оволодіння важливими об'єктами або оперативними рубежами. Так, метою Київської фронтової наступальної операції (3–13 листопада 1943 року) був розгром угруповання противника (до 20 дивізій), звільнення Києва і створення плацдарму стратегічного значення на правому березі річки Дніпро.

Стратегічна операція – форма стратегічних дій збройних сил; сукупність узгоджених і взаємозв'язаних єдиною метою, завданнями, місцем

і часом операцій, бойових дій, боїв і ударів об'єднань і з'єднань різних видів збройних сил, що проводяться одночасно і послідовно за єдиним задумом і планом, під єдиним командуванням для досягнення стратегічної мети (стратегічних завдань) на ТВД (на театрі війни) або в масштабі всієї війни.

Основними критеріями визначення стратегічної операції є : постановка важливої стратегічної мети для вирішення значних військово-політичних завдань; стратегічне керівництво – планування і координація дій військ (сил) Ставкою ВГК; великий просторовий розмах воєнних дій і участь у них значної кількості сил і засобів (до стратегічних операцій, як правило, долучалися війська двох і більше фронтів, флотів, флотилій; у переліку із 51 стратегічної операції тільки три здійснювалися силами лише одного фронту: Київська, Львівсько-Сандомирська та Петсамо-Каркенітська); планування та проведення в рамках стратегічної кількох фронтових операцій. Виходить так, що, на думку російських воєнних істориків, із усіх стратегічних операцій, здійснених радянськими військами в роки Другої світової війни, тільки Київська наступальна стратегічна операція (3–13 листопада 1943 р.) не поділялася на фронтові. На нашу думку, це не виняток з правил, це свідчення застосування певною групою істориків маніпулятивних технологій та підміни понять, коли одну із фронтових операцій видали за стратегічну. У результаті саме такий погляд на Київську наступальну операцію став загальноприйнятим у радянській та сучасній російській історіографії. Автоматично він перейшов і у новітні роботи окремих вітчизняних істориків [188; 190; 578].

У нашому історіографічному дослідженні розглянута підготовка, хід та результати Київської наступальної операції (3–13.11.1943), яка найбільш широко висвітлена у науковій літературі. За алгоритмом підготовки операцій, за яким працювали радянські органи військового управління та війська у роки Другої світової війни, у дисертації досліджено наукові знання про підготовку операції: організація операції (ухвалення рішень, постановка бойових завдань військам (силам), планування операцій у фронтовій та

армійських ланках, організація вогневого ураження противника, організація взаємодії, управління і всіх видів забезпечення); підготовка органів військового управління і військ (сил) до бойових дій; створення необхідних угруповань військ (сил) та їх оперативної побудови.

Наукове відображення ходу операції здійснювалося за етапами. При цьому автор виходив з того розуміння, що етап операції – це її частина, стадія, у якій війська виконують певне оперативне завдання, у результаті чого суттєво змінюється загальна обстановка і створюються сприятливі умови для подальших воєнних дій. Етапи виділяють під час опису та дослідження проведених операцій [564, с. 836].

Отже, застосування у дисертаційному дослідженні загальновизнаних дослідницьких принципів у поєднанні з сучасними методами наукового пізнання зосереджувалося на тому, щоб уникнути однобічності й непослідовності під час виявлення та аналізу історіографічних джерел. Автор уточнив понятійно-категоріальний апарат на тему дослідження. Використана методологія спрямовувалася на вирішення наукових завдань, визначених у дисертації.

Висновки до розділу

Оцінюючи загальний стан розробки історіографії Київської наступальної операції 1943 року, можна констатувати, що у науковій літературі була відсутня спеціальна праця, у якій би комплексно та всебічно розкривався предмет нашого дисертаційного дослідження. Якщо й розглядались окремі аспекти вивчення еволюції наукових поглядів на боротьбу за Київ у 1943 році, то робилося це переважно у працях загального характеру в контексті загальної проблематики історії Другої світової війни.

Джерельна база історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 р. достатньо репрезентативна та має широкий евристичний потенціал. Дослідниками накопичено багатий фактичний матеріал стосовно Київської наступальної операції, який потребує детального осмислення і надає можливості для досліджень історіографічного процесу на різних

часових відтинках. Одночасно цей джерельний пласт дав змогу простежити особливості внеску окремих науковців та інституцій.

У архівосховищах України, зокрема у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВОУ), галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДАМОУ) зберігаються значні масиви документів воєнного часу, але бойові та оперативні документи представлені фрагментарно. Українські дослідники можуть працювати у вітчизняних архівах переважно з документами тактичного рівня.

Аналіз наукової літератури та історичних джерел стосовно Київської наступальної операції 1943 року дає підстави для висновку, що вона була недостатньо вивченою і потребувала подальшого комплексного студіювання [431–437; 512–513; 526–531]. Використання ж різноманітних методів уможливило всебічний розгляд теми дослідження й нові підходи для інтерпретації її важливих аспектів.

Список використаних джерел до розділу

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДАМОУ), м. Київ.

Ф. 329. Військова частина 29410 [42-га гв. стрілецька дивізія – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 2249

1. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про бойові дії в складі 40-ї армії за форсування р. Дніпро, боротьбу за плацдарми, відбиття контрудару німецьких військ у листопаді 1943 р.], 15.10.1941–25.05.1991, 231 арк.
2. Спр. 2. Партійно-політична робота, 15.10.1941–25.05.1991, 199 арк.

Ф. 387. Військова частина 44703 [1572 зенітно-артилерійський полк – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 11409

3. Спр. 1. Історія організації частини. [Містить карту-схему бойового шляху від Воронежа до Києва], квітень 1943 – липень 1945 рр., 150 арк.

Ф. 677. 6-й гв. повітрянодесантний полк [найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 28098

4. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про участь у Дніпровській повітрянодесантній операції], лютий 1943 – травень 1945 рр., 170 арк.

Ф. 1022. Військова частина 26385 [9-й гв. авіаційний полк далекої дії – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 22633

5. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про ведення боїв за визволення України, міст Харкова, Полтави, Конотопа, Чернігова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рога, Києва, Кіровограда], 01.12.1937–30.11.2000, 284 арк.

Ф. 1097. Військова частина 26385 [87-й окремий саперний батальйон – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 566

6. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про участь 87 осб у форсуванні річок Десна, Дніпро], 237 арк.

Ф. 1872. 113-й гвардійський винищувальний авіаційний полк [найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 5646

7. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про бойові дії в складі Сталінградського, Південного, Північно-Кавказького, Воронезького, 1-го Українського, 4-го Українського фронтів], березень 1942 – травень 1945 рр., 5 арк.

Ф. 2317. Військова частина 73847 [70-та гв. стрілецька дивізія (з 07.02.1943 р. перетворена з 138-ї гірськострілецької дивізії) – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп.4295

8. Спр.1. Історичний формуляр. [Відомості про дії в складі 52-го стрілецького корпусу 38-ї армії, взаємодію штабу 70-ї гв. стрілецької дивізії з місцевими партизанськими загонами “За Батьківщину” з метою знаходження зручних переплав через р. Дніпро та Прип’ять], 07.09.1939–31.07.1993, 492 арк.

Ф. 3459. Військова частина 73836 [161-а гв. стрілецька дивізія – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 32056

9. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про участь у форсуванні Дніпра, відбиття контрудару противника у листопаді 1943 р. в районі м. Малин], 23.11.1941–31.12.1966, 96 арк.

Ф. 4395. 55-та гв. танкова бригада [найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 28310

10. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про участь у Козельській, Харківській, Орловській, Київській, Житомирській, Львівській, Одерській операціях, битвах за Берлін і Прагу], липень 1942 – травень 1945 рр., 20 арк.

11. Спр. 3. Прізвища Героїв Радянського Союзу, 1942–1945 рр., 2 арк.

Ф. 4454. 7-ма гв. танкова Києво-Берлінська ордена Леніна двічі Червонопрапорна ордена Суворова дивізія [7-й гв. танковий корпус –

найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 31357

12. Спр. 3. Бойовий шлях 56-ї гв. танкової бригади 7-го гв. танкового корпусу. [Відомості про участь 56-ї гв. танкової бригади в боях за визволення України: форсування р. Дніпро біля Переяслава-Хмельницького, розширення букринського плацдарму, звільнення Києва, Василькова, Шепетівки, Львова], 08.06.1950–18.11.1967 рр., 95 арк.

13. Спр. 4. Бойовий шлях 7-го гв. танкового корпусу (з 26.07.1943 р. перетворений з 15-го танкового корпусу). [Відомості про участь корпусу в Київській наступальній операції], 08.06.1950–18.11.1967 рр., 117 арк.

Ф. 4479. Військова частина 33513 [285-й стрілецький полк – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 28773

14. Спр. 1. Журнал бойових дій полку за період з 25.04.1943 р. до 20.05.1945 р., 99 арк.

Ф. 4564. Військова частина 58394 [146-й окремий батальйон зв'язку – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.].

Оп. 30157

15. Спр. 1. Історичний формуляр. [Відомості про участь у Київській операції в складі 7-го гв. танкового корпусу], 16.04.1943–01.10.1900 рр., 227 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), м. Київ.

Ф 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 22. Організаційно-інструкторський відділ.

16. Спр. 864. Оперативные сводки верховного командования германской армии за 1943 год, 118 арк.

Оп. 23. Документи загального відділу (особливий сектор), таємна частина.

17. Спр. 367. Стенограмма выступления тов. Жукова на митинге, посвященном освобождению Киева от немецких оккупантов, 27 ноября 1943 г., 4 арк.

18. Спр. 395. Звернення голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця та першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова до українського народу з нагоди визволення м. Києва, листопад 1943 р., 1 арк.

19. Спр. 577. Витяг із листа першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова Й. Сталіну про звільнення 6 листопада військами 1-го Українського фронту м. Києва, 8 листопада 1943 р., 3 арк.

Ф 57. Колекція документів з історії комуністичної партії України.

Оп. 4. Документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

20. Спр. 45. Выписки из секретных документальных материалов архива отдела истории Великой Отечественной войны института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС по теме “Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.”, получены в 1966 г., 29 арк.

21. Спр. 52. Выписки из секретных документальных материалов архива МО СССР по теме “Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.”, получены в 1966 г., 31 арк.

22. Спр. 93. Копии документов политуправления 1-го Украинского фронта, 14.5.1942–7.2.1945, 263 арк.

Ф 62. Український штаб партизанського руху.

Оп. 2. Представництва УШПР при військових радах 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів. 1941–1945 рр.

23. Спр. 1. Отчет Представительства УШПД при Военном Совете 1-го Украинского фронта об организации и руководстве партизанским движением, ноябрь 1942 г. – январь 1945 г., 253 арк.

24. Спр. 2. Приложения к отчету Представительства УШПД при Военном Совете 1-го Украинского фронта об организации и руководстве партизанским движением, ноябрь 1942 г. – январь 1945 г., 166 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), м. Київ.

Ф 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УРСР, Раднарком УРСР). 1920–1946 рр.

Оп. 7. Управління справами Раднаркома-Радміна УРСР.

25. Спр. 773. Відомості про дивізію, яка визволяла м. Київ від німецько-фашистських загарбників, та привітання на ім’я Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М. С. Хрущова з нагоди 27-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та визволення м. Києва, 7 листопада 1944 р., 3 арк.

Оп. 12сс. Документи таємного та цілком таємного зберігання.

26. Спр. 209. Постанови Ради Народних Комісарів Української РСР за 1943 р. Том 2, 13.10–21.12.1943, 129 арк.

27. Спр. 210. Розпорядження Ради Народних Комісарів Української РСР за 1943 р., 21.04–25.12.1943, 73 арк.

28. Спр. 215. Спеціальні повідомлення Українського штабу партизанського руху та управління НКВС УРСР про дії ворожої авіації та наслідки диверсій партизанів в тилу німців, 14.08.1943–27.11.1943, 137 арк.

29. Спр. 216. Листування з Військовими радами Південного, Воронезького та інших фронтів про допомогу армії та мобілізації населення на оборонне будівництво, 20.02–25.12.1943, 71 арк.

30. Спр. 218. Справа про повернення на територію України Уряду та урядових установ УРСР, 17.01–24.11.1943, 239 арк.

31. Спр. 219. Документи про визволення м. Києва від німецьких загарбників, листопад 1943 р., 69 арк.

32. Спр. 222. Листування з військовими з’єднаннями та довідковий матеріал про мобілізацію працездатного населення і гужового транспорту на оборонні роботи, 18.04–01.12.1943, 55 арк.

33. Спр. 229. Листування з РНК СРСР, народним комісаріатом шляхів сполучень СРСР, штабами Південного, Воронезького та інших фронтів про відновлення залізничного транспорту, 21.02–26.12.1943, 69 арк.

34. Спр. 230. Листування з народним комісаріатом автомобільного транспорту СРСР, штабами Південного, Воронезького та інших фронтів про стан автотранспорту, шляхів та мостів, 22.02–29.12.1943, 127 арк.

35. Спр. 234. Листування з РНК СРСР, військовими частинами та іншими установами про відновлення електрогосподарства та розподіл приміщень, 12.07.1943–15.01.1944, 53 арк.

36. Спр. 287. Донесення органів держбезпеки та внутрішніх справ УРСР про розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників, викриття порушень соціалістичної законності, 26.01–24.12.1943, 89 арк.

37. Спр. 239. Документи про організацію штабів та формувань місцевої ППО та воєнізованої пожежної охорони в містах УРСР: довідки, листування, 18.02–23.11.1943, 95 арк.

Ф. КМФ № 8 Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських адміністративних закладів, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях.

Оп. 2. Німецькі армійські групи та їх тилові охоронні підрозділи на окупованих східних територіях. 1939–1945 рр.

38. Спр. 81. Матеріали про відновлення німецькими залізничними військами зруйнованих залізничних шляхів на ділянках Східного фронту, 1943–1944 рр., 12 арк.

39. Спр. 486. Розпорядження і повідомлення про охорону залізничних і водних шляхів сполучення на Україні. Перелік основних залізничних

перегонів, контрольованих управлінням залізничних перевезень у м. Києві та в районах, яким загрожують партизани, жовтень 1942 р. – вересень 1943 р., 229 арк.

40. Спр. 490. Накази командира корпусу безпеки і начальника прифронтового району про виділення опорних пунктів, розподіл охоронних об'єктів між частинами військ безпеки й озброєння останніх, липень – жовтень 1943 р., 245 арк.

41. Спр. 517. Додатки до журналу бойових дій № 2: накази і розпорядження коменданта району про операції проти партизанів і питань постачання, жовтень – грудень 1943 р., 117 арк.

42. Т-454, ролик 18, кадри 415–426. Документальні матеріали німецьких адміністративних установ з управління окупованими східними територіями, листопад 1943 р.

43. Спр. 217. Т-501, ролик 31, кадри 1211–1232. Документальні матеріали німецьких тилових охоронних і поліцейсько-жандармських установ з управління окупованими східними територіями, вересень – листопад 1943 р.

44. Спр. 217. Т-501, ролик 28, кадри 729–815. Додатки до журналу бойових дій: накази та розпорядження командуючого військами оперативного тилового району групи армій "Південь", жовтень – грудень 1943 р.

45. Спр. 217. Т-501, ролик 87, кадри 180–222, 690. Накази та розпорядження коменданта 585 штабу армійського тилового району, жовтень – грудень 1943 р.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного, м. Київ

46. Од. обл. 0-1768. Командувач Першого Українського фронту генерал армії М. Ф. Ватутін. Букринський плацдарм, 1943 р.

47. Од. обл. 0-1765. Генерал армії М. Ф. Ватутін у штабі Першого Українського фронту, 1943 р.

48. Од. обл. 4-17725. Член військової ради Першого Українського фронту генерал-лейтенант М. С. Хрущов (ліворуч) та командувач фронту генерал армії М. Ф. Ватутін на спостережному пункті в с. Нові Петрівці під час боїв за звільнення м. Києва. Київська обл., жовтень – листопад 1943 р.

49. Од. обл. 0-146439. Командувач Першого Українського фронту генерал армії М. Ф. Ватутін (2-й зліва) з генералами після звільнення м. Києва від нацистів, м. Київ, листопад 1943 р.

50. Од. обл. 0-63836. Генерал армії М. Ф. Ватутін виступає на мітингу у звільненому Києві. Кадр з фільму “Победа на Правобережной Украине”, листопад 1943 р.

51. Од. обл. 0-230935. Сапери однієї з частин 1-го Українського фронту готують проходи для танків, с. Лютіж Київської обл., жовтень 1943 р.

52. Од. обл. 0-71336. Радянські воїни під час бою на підступах до Києва, жовтень 1943 р.

53. Од. обл. 0-74764. Напис на будівлі бібліотеки ім. ВКП(б) у перші дні звільнення Києва від нацистів, листопад 1943 р.

54. Од. обл. 0-164464. Льотчики однієї з частин 1-го Українського фронту під час відпочинку. Україна, 1943–1944 рр.

55. Од. обл. 2-40536. Секретар ЦК КПУ М. С. Хрущов і генерал армії М. Ф. Ватутін допитують полоненого німця в окопах під м. Києвом, жовтень – листопад 1943 р.

56. Од. обл. 2-39457. Секретар ЦК КПУ М. С. Хрущов розмовляє з місцевими жителями в перші дні звільнення міста від німецьких окупантів. Київ, 1943 р.

57. Од. обл. 0-169195. Переправа танкової частини 1-го Українського фронту через р. Дніпро на Лютезькому плацдармі. Київська область, 26 жовтня 1943 р.

58. Од. обл. 0-4037. Член Військової ради 1-го Українського фронту М. С. Хрущов (ліворуч) і командувач 1-го Українського фронту генерал армії М. Ф. Ватутін на спостережному пункті під час повітряного бою, 1943 р.

59. Од. обл. 0-160156. Жителька звільненого м. Києва прикріплює плакат на будинку по вул. Саксаганського, 6 листопада 1943 р.

60. Од. обл. 0-231828. Воїни 1-го Українського фронту на вул. Червоноармійській у м. Києві, 6 листопада 1943 р.

Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), г. Подольск Московской обл.

Ф. 203. Полевое управление Воронежского фронта.

Оп. 2843. Оперативное управление штаба.

61. Д. 314. Документы операции по прорыву оборонительной полосы противника на букринском плацдарме, 17.10.43–18.10.43, 118 л.

Ф. 236. Полевое управление 1-го Украинского фронта (1.10.43–31.7.45).

Оп. 2673. Оперативное управление штаба.

62. Д. 315. Материалы по изучению и обобщению опыта войны, 16.11.43–19.07.44, 315 л.

Оп. 2700. Штаб командующего артиллерией фронта.

63. Д. 16. Приказы войскам Воронежского фронта о результатах проверки боеготовности и состояния боевой подготовки частей ПВО фронта: указания и планы отдела ПВО Воронежского фронта по организации ПВО войск и тыловых объектов фронта; указания отдела ПВО 1-го Украинского фронта о порядке оформления актов на сбитые самолеты противника, 1943–1944, 54 л.

64. Д. 17 Боевые распоряжения и донесения, оперразведсводки и информации штаба артиллерии 3 гв. ТА с приложением сведений о наличии матчасти и автотранспорта, об обеспеченности боеприпасами и ГСМ, схем ПВО, дислокации и боевых порядков артиллерийских частей армии, 1943–1944, 231 л.

65. Д. 19. Отчеты и доклады штабов артиллерии фронтов и армий о боевой деятельности артиллерии, с приложением, 1943–1944, 390 л.

66. Д. 23. Оперразведсводки штаба артиллерии 60 Армии с приложением ведомостей расхода боеприпасов и карт боевых порядков; боевые донесения штаба 1 гв. зенад РГК, 1943–1944, 504 л.

Оп. 2708. Отдел ПВО.

67. Д. 7. Боевые распоряжения отдела ПВО фронта, штабов артиллерии армий и 8 зенад РГК; отчетные записки зенитных артиллерийских соединений и частей о работе, 1943, 167 л.

68. Д. 12. Карта боевых порядков частей пункта ПВО города Киева на 12 ноября 1943 г., 1943, 1 л.

69. Д. 20. План организации ПВО войск и тыловых объектов Воронежского фронта и 1-го Украинского фронта и армий с приложением, 1943, 94 л.

70. Д. 111. Карта организации ПВО фронта в период наступательной операции по освобождению города Киев с 28 октября по 6 ноября 1943 г. Приложение к делу № 107, 1943, 4 л.

71. Д. 113. Карта боевых порядков частей ПВО фронта в ноябре 1943 г. (Киевско-Житомирская операция): с легендой. Приложение к делу №107, 1943, 11 л.

Ф. 302 (2 ВА). Полевое управление 2-й воздушной армии с 12 мая 1942 (1941–1946).

Оп. 4196. Оперативный отдел.

72. Д. 48. Материалы по изучению опыта войны, 1943, 176 л.

73. Д. 50-б. 2 воздушная армия в боях за освобождение Украины, 5.07.43–1.05.44, 34 л.

74. Д. 50-г. Боевой путь 2-й воздушной армии, 5.07.43–1.05.44. 39 л.

Ф. 315 (3 гв. ТА). Полевое управление 3-й гв. танковой армии, 14.05.43–1946.

75. Оп. 4440. Оперативный отдел.

76. Д. 148. Журнал боевых действий 3 гв. ТА, 06.09.1943–01.01.1944, 154 л.

77. Д. 309. Боевые донесения штаба 3-й гв. танковой армии, 12.11.43–7.04.44, 421 л.

Ф. 381 (27А). Полевое управление 27-й армии.

Оп. 9005. Оперативный отдел.

78. Д. 290. Журнал боевых действий войск штаба 27 А, 04.08.1943–31.03.1944), 384 л.

Ф. 393 (38А). Полевое управление 38-й армии 2-го формирования, 3.08.42–1945.

Оп. 9005. Оперативный отдел.

79. Д. 109. Журнал боевых действий 38А, 01.10.1943–31.12.1943, 81 л.

Ф. 395. (40А) Полевое управление 40-й армии.

Оп. 9136. Оперативный отдел.

80. Д.193. Журнал боевых действий 40 А в Отечественной войне с германским фашизмом, 01.09.1943–31.10.1943, 122 л.

81. Д.195. Журнал боевых действий войск штаба 40 А, 01.11.1943–31.12.1943), 195 л.

Ф. 417 (60А). Полевое управление 60-й армии 2-го формирования (1942–1946).

82. Оп. 10564. Оперативный отдел.

83. Д. 383. Журнал боевых действий 60 А (01.10.1943-03.10.1943), 80 л.

Ф. 500. Переводы немецких трофейных документов.

Оп. 12462.

84. Д. 8. Директивы Гитлера, 1943, 120 л.

85. Д. 18. Разные документы главного командования вооруженных сил Германии за 1943–1944 гг., 1943–1944, 108 л.

86. Д. 192. Оперативные сводки группы армий “Юг”, 1943, 75 л.

87. Д. 565. Информации ОКВ о положении на фронтах, 1.01–31.12.43, 995 л.

88. Д. 713. Перечень операций и боевых действий на советско-германском фронте, 22.06.1941–26.08.44, 62 л.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

89. Артиллерийское обеспечение форсирования р. Днепр / Сборник материалов по изучению опыта войны / [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12.– С. 121–137.

90. Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ: Документи // Український історичний журнал – 1983. – № 11. – С. 14–28.

91. Битва за Днепр в документах // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 10. – С. 33–39.

92. Битва за Днепр в документах // Патріот України: довідково-інформаційне видання. – К., 2003. – С. 121–127.

93. Боевой устав пехоты Красной Армии. Ч. 2 (батальон, полк). – М. : Воениздат, 1943. – 296 с.

94. Боевой устав истребительной авиации Красной Армии (БУИА-40). – М. : Воениздат, 1940.

95. Боевой устав бомбардировочной авиации (БУБА-40). – М. : Воениздат, 1940.

96. Боевой устав артиллерии РККА. Ч. I. Кн. 1. Войсковая артиллерия 1938 г. БУА-I-1-38. – М. : Воениздат, 1940. – 163 с.

97. Боевой устав конницы РККА. – М. – Л. : ГИЗ, 1928. – Ч. I. – 133 с.

98. Боевой устав конницы РККА. – М. – Л. : ГИЗ, 1928. – Ч. II. – 256 с.

99. Гидрометеорологическое обеспечение операций по форсированию рек // Сборник материалов по изучению опыта войны [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 188–191.

100. Дашичев В. Ж. Банкротство стратегии германского фашизма. Очерки, документы и материалы / В. Ж. Дашичев. – М. : Наука, 1973. – Т. 2: Агрессия против СССР. Падение “Третьей империи“ 1941–1945. – 665 с.

101. Дисциплинарный устав Красной Армии // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/regulations/russr/1941_du/index.html

102. Инженерное обеспечение войск Воронежского фронта при форсировании р. Днепр // Сборник материалов по изучению опыта войны [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 159–169.

103. Кавалерия в Отечественной войне // Сборник № 1–7 / [Штаб командующего кавалерией Красной Армии]. – М. : Воениздат, 1945–1947.– Сб. № 2. – 1945. – 96 с.

104. Киевская наступательная операция в документах // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 54–59.

105. Киевская наступательная операция в документах // Патріот України: довідково-інформаційне видання. – К., 2003. – С. 127–133.

106. Киевщина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : сб. док. / Сост. Ф. И. Ильин и др. – К. : Киевское областное книжно-газетное издательство, 1963. – 836 с.

107. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спец-служб / Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін. – К.; Львів, 2003. – 528 с.

108. Наставление по полевой службе штабов Красной Армии. – М. : Воениздат, 1942.

109. Отчет начальника инженерных войск 13-й армии начальнику штаба инженерных войск 1-го Украинского фронта об инженерном обеспечении форсирования р. Днепр с хода войсками армии в сентябре 1943 г. // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны [Генеральный штаб. Военно-научное управление]. – 1957.– № 30. – С. 5–10.

110. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – М., 1957. – Т. 2. – 320 с.

111. Полевой устав Красной Армии. – М. : Воениздат, 1943. – 396 с.

112. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза с 25.1.1943 по 3.9.1945. – М. : Воениздат, 1975. – 598 с.

113. Русский архив: Великая Отечественная. Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Т.13 (1–2) / [сост. А. И. Барсуков [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева] – М. : ТЕРРА, 1997. – 456 с.

114. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1943 г. Т.16 (5–3) / [сост. А. М. Соколов [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева] – М. : ТЕРРА, 1999. – 360 с.

115. Русский архив: Великая Отечественная. Главные политические органы Вооруженных сил СССР в Великой Отечественно войне 1941–1945 гг.: Документы и материалы. Т.17 – 6 (2–3) / [сост. Н. И. Бородин [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева] – М. : ТЕРРА, 1996. – 672 с.

116. Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы 1943 г. Т. 23 (12–3) / [сост. А. Д. Ефремов [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева] – М. : ТЕРРА, 1999. – 512 с.

117. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 (январь – декабрь 1943 года) / [под ред. А. Н. Грылева]. – М. : Воениздат, 1969. – 480 с.

118. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/docs/da/sbd/index.html дата доступу – 01.05.2017 р.).

119. “Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Составитель В. И. Дашичев. – М. : Воениздат, 1967. – 752 с.

120. Форсирование рек танковыми и механизированными соединениями // Сборник материалов по изучению опыта войны [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 138–159.

121. Хрущев Н. С. Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Украины. Доклад на VI сессии Верховного Совета УССР 1 марта 1944 года в г. Киеве. – М. : Госполитиздат, 1944. – 58 с.

МЕМУАРИ ТА СПОГАДИ

122. Батов П. И. В походах и боях / Павел Иванович Батов. – [Изд. 3-е, доп. и испр.] – М., 1974. – 402 с.

123. Батюня О. Битва за Київ / О. Батюня // Комуніст України. – 1958. – № 10. – С. 125–132.

124. Белов Г. А. Кавалеристы форсируют Днепр. (Воспоминания о боевых действиях 16-й гв. кав. дивизии в сент. 1943 г.) / Г. А. Белов // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 4. – С. 67–70.

125. Бидерман Г. В. В смертельном бою. Воспоминания командира противотанкового расчета. 1941–1945 / Готтлоб Бидерман. – М. : Центрполиграф, 2005. – 366 с.

126. Героїчний Київ: Документальні розповіді / [упоряд. В. І. Денисенко]. – К. : Україна, 2003. – 335 с.

127. В битве за Киев. Воспоминания, очерки / [Под общ. ред. Д. Ф. Григоровича]. – К. : Молодь, 1983. – 320 с.

128. В большом наступлении: Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. / [Сост. В. С. Локшин]. – М. : Воениздат, 1964. – 495 с.

129. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М. : Политиздат, 1978. – 552 с.

130. Гречко А. А. В боях за столицу Украины / А. А. Гречко // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 11. – С. 1–17.

131. Гречко А. А. Освобождение Киева. Краткий военно-исторический очерк / А. А. Гречко. – М. : Знание, 1973. – 96 с.

132. Драгунский Д. А. Годы в броне / Д. А. Драгунский. – М. :

Воениздат, 1983. – 384 с.

133. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – Смоленск : Русич, 1999 – 653 с.

134. Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков; [пер. з рос. А. Шевченка, Г. Кулінича]. – К. : Політвидав України, 1985. – 841 с.

135. Звезды на крыльях. (Воспоминания ветеранов Советской авиации). / [Редакторы-составители: И. Ф. Шипилов, С. М. Федосеев] – М. : Воениздат, 1959. – С. 181–272.

136. Иванов С. П. Освобождение столицы Украины – Киева / С. П. Иванов // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 20–24.

137. Коваленко Н. На одинці із совістю : [повість, спогади] / Н. Д. Коваленко. – Миронівка: ЗАТ “Миронівська друкарня”, 2005. – 118 с.

138. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944 / И. С. Конев. – М. : Наука, 1972. – 368 с.

139. Крайнюков К. В. Из опыта партийно-политической роботы в битве за Днепр и при освобождении Киева. (Воспоминания) / К. В. Крайнюков // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 11. – С. 61–72.

140. Крайнюков К. В. Оружие особого рода / К. В. Крайнюков. – М. : Воениздат, 1977. – 671 с.

141. Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы / К. В. Крайнюков. – М. : Воениздат, 1971. – 324 с.

142. Красовский С. А. Жизнь в авиации / С. А. Красовский. – [изд. 2-е, испр. и доп.] – М. : Воениздат, 1968. – 374 с.

143. Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта / Эрих фон Манштейн; [пер. с англ. Т. М. Шуликовой]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009 – 575 с.

144. Мельников І. І. 167 стрілецька дивізія в боях за визволення Києва (спогади) / І. І. Мельников // Український історичний журнал. – 1983. – № 11. – С. 28–34.

145. Мельников С. Н. Маршал Рыбалко: Воспоминания бывшего члена Военного совета 3-й гвардейской танковой армии / С. Н. Мельников [лит. запись Е. М. Пятигорской]. – К. : Политиздат Украины, 1980. – 255 с.

146. Мельников С. Танкисты в боях на Днепре. (Боевые действия мелких танковых групп по освобождению Киева, Житомира и других городов) / С. Мельников // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 2–3. – С. 5–7.

147. Москаленко К. С. На юго-западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма: в 2 кн. / Кирилл Семенович Москаленко. – М. : Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – 567 с.

148. Москаленко К. С. Провал контрнаступления немецко-фашистских войск под Киевом в ноябре 1943 года / Кирилл Семенович Москаленко // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 3. – С. 61–69.

149. Москаленко К. С. Киевская операция. Воспоминания бывшего командующего 40-й, а затем 38-й армиями / Кирилл Семенович Москаленко // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 51–58.

150. Пабст Г. Дневник немецкого солдата. Военные будни на Восточном фронте. 1941–1943 / Г. Пабст – М. : Центрополиграф, 2004. – 255 с.

151. Пухов Н. П. Годы испытаний / Николай Петрович Пухов. – М. : Воениздат, 1989. – 88 с.

152. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – М. : Воениздат, 1972. – 375 с.

153. Рыбалко П. С. Действия танков на Правобережной Украине в районе букринского плацдарма / Павел Семенович Рыбалко // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 2–3. – С. 8–13.

154. Рыбалко П. С. Танки на Днепре / Павел Семенович Рыбалко // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1945. – № 10–11. – С. 56–60.

155. Рябов В. С. Великий подвиг / Василий Сергеевич Рябов. – М. : Воениздат, 1985. – 448 с.

156. Самойлович Г. 167-я стрелковая дивизия в боях за освобождения Киева // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 48–53.

157. Свобода Л. От Бузулука до Праги / Людвик Свобода: [пер. с чеш.]. – М. : Воениздат, 1969. – 436 с.

158. Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни / [упоряд. В. І. Кидонь, О. О. Пашкова]. – К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2017. – 32 с.

159. Чухрай Г. Н. Моя война / Георгий Наумович Чухрай – М. : Алгоритм, 2001.– 304 с.

160. Шапошников М. К. По зову Родины / М. К. Шапошников. – К. : Политиздат, 1988. – 206 с.

161. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни : кн. 1 і 2 / Сергій Матвійович Штеменко [пер. з рос.] – К. : Політвидав України, 1987. – 910 с.

162. Якубовский И. И. Земля в огне / Иван Игнатьевич Якубовский. – М. : Воениздат, 1975. – 567 с.

ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

163. Бобров З. Л. Н. Ф. Ватутин – выдающийся полководец Великой Отечественной войны: автореф. дис. … канд. ист. наук / З. Л. Бобров. – К. : Киевский ун-т марксизма-ленинизма, 1953. – 13 с.

164. Гриневич В. А. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / В. А. Гриневич. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 16 с.

165. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. … д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 / В. А. Гриневич. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 33 с.

166. Заборовський В. В. Організація та бойове застосування винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945 рр. : дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2004. – 180 с.

167. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України : дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НУОУ, 2012. – 197 с.

168. Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Людмила Рибченко. – К. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – 16 с.

169. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : автореф. дис. … д-ра іст. наук за спец. 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2006. – 40 с.

170. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : дис. … д-ра іст. наук за спец. 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2006. – 624 с.

171. Сегеда С. П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття) : дис. … д-ра іст. наук за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2012.

172. Третяк В. Л. Преса першого Українського фронту у роки другої світової війни (1943–1945 рр.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Володимир Леонідович Третяк. – К., 2015. – 258 с.

173. Филь О. М. Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01– історія України / О. М. Филь. – К. : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 18 с.

174. Филь О. М. Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К., 2007. – 180 с.

175. Хасан Е. Англо-американская историография боевых действий на Восточном фронте (1941-1945 гг.) : дис. ... канд. іст. наук за спец. 20.02.22 – військова історія / Е. Хасан. – К. : НАОУ, 2006. – 187 с.

176. Шеховцов Н. И. Форсирование крупных речных преград войсками Центрального фронта в Черниговско-Припятской операции (С 26 августа по 30 сентября 1943 г.) : дис. … канд. воен. наук: – М., 1951. – 409 с.

177. Ясь О. В. Українські історики у світлі культурних епох і стилів мислення початку XIX – 80-х років XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 (історіографія, джерелознавство) / Олексій Васильович Ясь. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 532 с.

ОПУБЛІКОВАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

(фундаментальні колективні видання, монографії, історичні нариси)

178. 3-я гвардейская танковая / [Под ред. А. М. Зварцева]. – М. : Воениздат, 1982. – 288 с.

179. Ананьев И. М. Танковые армии в наступлении : По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. М. Ананьев. – М. : Воениздат, 1988. – 456 с.

180. Апрелев О. Т. Особенности военного искусства советских войск в наступательных операциях летом и осенью 1943г. (Битва за Днепр). / О. Т. Апрелев. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1969. – 21 с.

181. Автомонов П. Партизанські переправи / Павло Автомонов // Героїчний Київ: Документальні розповіді / [упоряд. В. І. Денисенко]. – К. : Україна, 2003. – С. 218–230.

182. Армейские операции (Примеры из опыта Великой Отечественной войны) / [Слепков Д. К. [и др.]; под ред А. И. Радзиевского. – М. : Вениздат, 1977. – 254 с.

183. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Артиллерия в наступательных

операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. – 9 мая 1945 г.). – 1965. – 715 с.

184. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны (Альбом схем) : в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2. (Альбом схем) – 1965. – 54 сх.

185. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000. – 944 с.

186. Бережинский В. Г. Структура и уровни военно-исторического исследования / Владимир Григорьевич Бережинский. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины; Украинский ин-т военной истории, 2002. – 39 с.

187. Бережинский В. Г. Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 года) / Владимир Григорьевич Бережинский. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины; Украинский ин-т военной истории, 2002. – 32 с.

188. Бережинский В. Г. Киевская наступательная операция 3–13 ноября 1943 года / Владимир Григорьевич Бережинский. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины; Украинский ин-т военной истории, 2002. – 38 с.

189. Бережинский В. Г. Методология и структура военно-исторического исследования / Владимир Григорьевич Бережинский. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – 64 с.

190. Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум'ї війни 1941–1945 / [Гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 215–223.

191. Бережинський В. Г. Київська оборонна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум'ї війни 1941–1945 / [Гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 103–113.

192. Битва за Днепр. 1943 г. / [сост. В. Гончаров]. – М. : Хранитель, 2007. – 777 с.

193. Боевые действия Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945. Краткий военно-исторический очерк: в 2 т. / [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М. : Воениздат, 1958. – Т. 1 : (июнь1941 г. – декабрь 1943 г.). – 340 с.

194. Борзунов С. М. Берег левый, берег правый / Семен Михайлович Борзунов. – М. : ДОСААФ, 1966. – 158 с.

195. Борзунов С. М. На Дніпровському рубежі : (записки військ. кореспондента) / С. М. Борзунов. – К. : Обл. кн.-газ. вид., 1963. – 40 с.

196. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці : Чернівецький держ. університет, 1995. – 115 с.

197. В боях за визволення Києва / [За заг. ред. М. І. Величка]. – К., 2003. – 48 с.

198. В пламени сражений. Боевой путь 13-й армии. – М. : Воениздат, 1972.

199. В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 / [Отв. ред. И. Я. Виродов]. – М. : Наука, 1974. – 565 с.

200. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: [сб. статей / [под ред. П. А. Жилина]. – М. : Воениздат, 1956. – 624 с.

201. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб / Дмитрий Веденеев. – К. : “К.И.С.”, 2008. – 432 с.

202. Великая Отечественная война 1941–1945 годов : В 12 т. – Т. 1: Основные события войны. – М. : Воениздат, 2011. – 848 с.

203. Великая Отечественная война 1941–1945 годов : В 12 т. – Т. 3. Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М.: Кучково поле, 2012. – 864 с.

204. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – Кн. 3: Освобождение. – М. : Наука, 1998. – 509 с.

205. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 гг.). Библиография советской исторической литературы за 1946–1959 гг. Составитель Г. А. Куманев. – М. : АН СССР, 1960. – 137 с.

206. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – 3-е изд. – М. : Воениздат, 1984. – 560 с.

207. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М. : Воениздат, 1970. – 632 с.

208. Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт [пер. с англ]. – М. : Прогресс, 1967. – 776 с.

209. Вили Фей. Танковые сражения войск СС / Вили Фей; [пер. с англ. П. Смирнова]. – М. : Яуза; Эксмо, 2009. – 416 с.

210. Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.

211. Военная хитрость: Из теории и истории / В. Н. Лобов. – М. : Воениздат, 1992. – 254 с.

212. Возненко В. В. Освобождение Киева (Осень 1943 г.): Популярный очерк / В. В. Возненко, Г. М. Уткин. – М. : Воениздат, 1953. – 176 с.

213. Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне 1941–1945 (краткая хроника). – М. : Воениздат, 1981. – 375 с.

214. Войска противовоздушной обороны страны в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) // Войска противовоздушной обороны страны. Исторический очерк. – М. : Воениздат, 1968. – С. 67–334.

215. Войска связи в годы Великой Отечественной войны // Войска связи Советской Армии. Краткий очерк / [под ред. И. Т. Пересыпкина]. – М. : Воениздат, 1948. – С. 77–146.

216. Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. (краткий военно-исторический очерк) / Федор Данилович Воробьев, Виктор Михайлович Кравцов. – М. : Воениздат, 1961. – 456 с.

217. Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М. Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (краткий очерк) / Федор Данилович Воробьев, Виктор Михайлович Кравцов. – М. : Воениздат, 1954. – 431 с.

218. Воробьев Ф. Д. Освобождение Правобережной Украины / Федор Данилович Воробьев. – М. : ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 48 с.

219. Ворожайкин А. В. Рассвет над Киевом / А. В. Ворожайкин. – М. : Воениздат, 1966. – 200 с.

220. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк / [под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 931 с.

221. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Краткий военно-исторический очерк (Альбом схем) / [под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 32 сх.

222. Вторая мировая война. Итоги и уроки. – М. : Воениздат, 1985. – 448 с.

223. Гареев М. А. Сражения на военно-историческом фронте : саборник статей / Махмут Ахметович Гареев. – М. : “Инсан”, 2008. – 896 с.

224. Гёрлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Гёрлиц. - М. : Центрполиграф, 2005. – 478 с.

225. Германия во второй мировой войне (1939–1945) / [В. Блейер, К. Дрехслер, Г. Фёрстер, Г. Хасс]. – М. : Воениздат, 1971. – 432 с.

226. Гефтлер М. Визволення Києва / М. Гефтлер, М. Грановський, В. Яворський. – К. : Держполітвидав УРСР, 1948. – 89 с.

227. Гланц Д. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии / Девід Гланц ; [пер. с англ. В. Фёдорова]. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 640 с.

228. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. – Санкт-Петербург : Издательский дом “Нева”, 2004. – 416 с.

229. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / Александр Гогун. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.

230. Голиков С. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне. – М. : Госполитиздат, 1952. – 280 с.

231. Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. : моногр. / М. Л. Головко. – К., 2004. – 703 с.

232. Голышев М. И. В боях за Днепр / Н. А. Степанов, М. И. Голышев. – М. : Воениздат, 1954. – 108 с.

233. Гончаров В. Битва за Днепр. 1943 г. / Владимир Гончаров. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 777 с.

234. Гончаров В. Днепровская десантная операция / В. Гончаров, М. Морозов, А. Платонов // Десанты Великой Отечественной войны: Военно-исторический сборник. – М. : Эксмо, 2008. – С. 354–380.

235. Гордиенко А. К. Днепровские были / А. К. Гордиенко – М. : Воениздат, 1967. – 255 с.

236. Григорович Д. Ф. Киев – город-герой / Дмитрий Филиппович Григорович. – М. : Воениздат, 1978. – 156 с.

237. Гриневич В. Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. / В. А. Гриневич // Історія українського війська [під редакцією Я. Дашкевича]. – Львів: Світ, 1996. – С. 332–467.

238. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / Гриневич Владислав. – К.; Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 506 с.

239. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.] – К. : Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. – 150 с. – (Серія “Україна. Друга світова війна. 1939–1945”).

240. Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою / Владимир Оттович Дайнес. – М. : Яуза: Эксмо, 2010. – 800 с.

241. Днепр – река героев. Свидетельства всенародного подвига / [Н. И. Луцев – рук. кол. и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 371 с.

242. Друга світова війна в історичній пам'яті України / [упорядники : Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.

243. Дубик М. Нарис німецької історіографії про Україну в Другій світовій війні / Марина Дубик // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 143–162.

244. Жуковський В. О. Слави не шукали / В. О. Жуковський. – К. : Україна, 2000. – 160 с.

245. Залесский К. А. Войска СС. Военная элита Третьего Рейха / Константин Залесский. – М. : Яуза-пресс, 2009. – 336 с.

246. Захаров Ю. Д. Генерал армии Н. Ф. Ватутин / Юрий Дмитриевич Захаров. – М. : Воениздат, 1985. – 192 с.

247. Ильгин Н. Г. Гвардейцы в воздухе / Н. Г. Ильгин, В. П. Рулин. – М. : ДОСАФ. 1973. – 272 с.

248. Инженерное обеспечение наступательных действий Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Военно-научное общество при ЦДСА, 1968. – 110 с.

249. Инженерные войска в боях за Родину. – М. : Воениздат, 1970. – 424 с.

250. Историография истории Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1987. – 556 с.

251. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 : в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС [Пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М. : Воениздат, 1960–1965. – Т. 3.

Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.) – 1961. – 656 с.

252. История военного искусства. Сборник материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войне. Вып. № 5. Т. 1–4 [отв. ред. А. И. Готовцев]. / Высшая военная академия им. К. Е. Ворошилова. / – М. : Воениздат, 1955. Т. 2: Второй период войны (осень1942 г. – конец 1943г.) – 466 с.

253. История военного искусства: в 3 кн. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – М. : Воениздат, 1961. – Кн. 2: Военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны. – 727 с.

254. История войск связи : [учеб. пособие для слушателей военных академий связи] : в 2-х ч. / под ред. Н. Л. Гурьянова. – Л. : Военная академия связи, 1954. – Ч. 2: Войска связи Советской Армии. – 1954. – 382 с.

255. История Второй мировой войны 1939–1945 : В 12 т. / [Пред. ред. комиссии в А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 7 : Завершение коренного перелома в войне. – 1976. – 552 с.

256. Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. – М. : Воениздат, 1957. – 416 с.

257. Итоги второй мировой войны : [сб. статей / пер. с нем. Л. К. Комоловой; под. ред. И. Н. Соболева]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – 640 с.

258. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых / [К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др.] – М. : АСТ, 1998. – 640 с.

259. Ісаєв Ф. Битва за Дніпро / Ф. Ісаєв. – К. : Харків, 1944. – 28 с.

260. Історія українського війська (1917–1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. [Упорядник Я. Дашкевнч]. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.

261. Казаков К. П. Всегда с пехотой, всегда с танками. Военно-исторический очерк о боевых действиях артиллерии в крупнейших операциях Великой Отечественной войны / К. П. Казаков. – М. : Воениздат, 1973. – 296 с.

262. Карель П. Восточный фронт: в 2 кн. / Пауль Карель. – Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М. : Изографус, 2003. – 462 с.

263. Карпов В. Маршал Жуков. Его соратники и противники в дни войны и мира / В. Карпов. – М. : Вече, 2002. – 353 с.

264. Карпов В. В. Генералиссимус. В 2 т. / В. В. Карпов. – Калиниград : ФГУИПП «Янтар. сказ», 2002. – 2 т.: Генералиссимус. – 512 с.

265. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / Анатолій Вікторович Кентій, Володимир Сергійович Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.

266. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919–1969). – К. : Политуправление КВО, 1969. – 544 с.

267. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – К., 2012. – 504 с.

268. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації) / [упорядн. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін.] ; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2014. – 864 с.

269. Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення // Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – К. : Аеростат, 2013. – 348 с.

270. Клюєнко Д. М. В боях за визволення України / Д. М. Клюєнко. – К. : Політвидав України, 1984. – 175 с.

271. Коваль М. В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного бачення / М. В. Коваль. – К. : Інститут історії НАН України, 1994. – 56 с.

272. Коваль М. В. Историография Великой Отечественной войны: сб. статей. – М. : Наука, 1980. – 288 с. // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 155–157.

273. Коваль М. Україна: 1941–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 192 с.

274. Коваль М. В. Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 12: Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1999. – 687 с.

275. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

276. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник [за ред. В. Смолія]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 565 с.

277. Командование корпусного и дивизионного звена Советских Вооруженных Сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : ВАФ, 1964. – 572 с.

278. Командующий 1-м Украинским фронтом генерал армии Николай Федорович Ватутин (к 55-й годовщине освобождения столицы Украины города-героя Киева). – К. : [б.и.], 1998. – 16 с.

279. Кроуфорд С. Восточный фронт день за днем. Германский вермахт против Красной Армии. 1941–1945 / Стив Кроуфорд ; [пер. с англ.]. – М. : Центрполиграф, 2011. – 301 с.

280. Крупченко И. Е. Некоторые выводы из опыта боевого применения танковых (механизированных) корпусов и танковых армий в наступательных операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. Е. Крупченко. – М. : Военная академия бронетанковых войск, 1964. – 66 с.

281. Крупченко И. Е. Роль бронетанковых войск в достижении победы в Великой Отечественной войне. / И. Е. Крупченко // 20 лет со дня разгрома фашистской Германии. – М. : Военная академия бронетанковых войск, 1965. – С. 30–42.

282. Крутіков С. О. Дніпровська повітрянодесантна операція 1943 р. // Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко та ін.]. – К. : Україна, 2005. – С. 207–215.

283. Кузнецов П. Г. Генерал Черняховский (1907–1945) / П. Г. Кузнецов. – М. : Воениздат, 1969. – 240 с.

284. Куманев Г. А. Еще раз о битве за Днепр // Отечественная история. – 2007. – № 3. – С. 8–13.

285. Лиддел Гарт Б. Стратегия непрямых действий (Энциклопедия военного искусства). – М. : АСТ, 1999. – 656 с.

286. Лиддел Гарт Вторая мировая война. Очерк / Базил Лиддел Гарт [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1976. – 680 с.

287. Лисенко О. Є. Велика Вітчизняна війна. Хід бойових дій в Україні / О. Є. Лисенко // Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети [За заг. ред. О. І. Кузьмука]. – К. : Вид. дім "Ін Юре", 2001. – С. 152–194.

288. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні / В. М. Литвин. – К. : Вид. дім "Лі-Терра", 2004. – 464 с.

289. Логин В. Т. Диалектика военно-исторического исследования / В. Т. Логин. – М. : Наука, 1979. – 221 с.

290. Маневич Е. Д. От Сталинграда до Вены / [Е. Д. Маневич, И. К. Бенедиктов] ; под общ. ред. А. Т. Шепилова. – М. : Воениздат, 1949. – 192 с.

291. Мариинский Е. Внизу передний край / Е. Мариинский. – М. : Политиздат, 1966. – 255 с.

292. Марущенко О. В. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з

XXI століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 83–142.

293. Марьина В. В. Советский Союз и чехословацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939–1945 гг. Кн. 2: 1941–1945 гг. / В. Марьина. - М. : “Индрик”, 2009. – 432 с.

294. Машовець П. Л. Полководці – визволителі України : інформ.-довід. зб. / П. Л. Машовець, Г. Є. Ясєв. – [Вид. 2-ге, доп.]. – К. : Книга Пам’яті України, 2007. – 44 с.

295. Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг.: Боевое применение танков во второй мировой войне / Ф. В. Меллентин. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – 705 с.

296. Мерцалов А. Н. Великая Отечественная война в историографии ФРГ / Андрей Николаевич Мерцалов. – М. : Наука, 1989. – 290 с.

297. Мещеряков Г. Борьба за Киев / Г. Мещеряков. – М. : Госполитиздат, 1944. – 48 с.

298. Мигрин Г. П., Мищенко Г. П. Задача особой важности (Партизанская разведка 1941–1945) / Г. П. Мигрин, Г. П. Мищенко. – К. : Вища школа, 1985. – 208 с.

299. Мидельдорф Э. Тактика в русской кампании / Э. Мидельдорф; [пер. с нем]. – М. : Воениздат, 1958. – 367 с.

300. Мировая война : [зб. науч. тр. / пер. с нем. А. А. Выселовского, А. И. Дьяконова]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – 540 с.

301. Митчем С. Командиры “Третьего рейха” / Сэмюэл Митчем, Джордж Мюллер. – Смоленск : Русичи, 1995. – 320 с.

302. Михалев С. Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн нового и новейшего времени / Сергей Николаевич Михалев. – М., Жуковский : Кучково поле, 2003. – 952 с.

303. Моисеев О. В. Великая битва на Днепре. Идейно-политическая работа в войсках в период боев за Днепр и Киев / О. В. Моисеев. – К. : Изд-во АН УССР, 1963. – 248 с.

304. Муковський І. Т. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / Іван Тимофійович Муковський, Олександр Євгенович Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство “Книга пам’яті України”, 1996. – 568 с.

305. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. / Буркхарт Мюллер-Гиллебранд ; [пер. с нем]. – М. : Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. – 800 с.

306. Найджел Т. Немецкая армия на Восточном фронте. 1943–1945 / Т. Найджел, С. Эндрю. – М. : АСТ, – 2001. – 640 с.

307. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1945 : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 432 с.

308. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – 264 с.

309. Нерсесян Н. Г. Киево-Берлинский: Боевой путь 6-го гвардейского танкового корпуса / Н. Г. Нерсесян. – М. : Воениздат, 1974. – 199 с.

310. Нерсесян Н. Г. Фастовская гвардейская. Боевой путь 53-й гвардейской Ордена Ленина, Краснознаменной, Орденов Суворова и Богдана Хмельницкого танковой бригады / Никита Грачиевич Нерсесян. – М. : Воениздат, 1964. – 206 с.

311. Общевойсковая армия в наступлении (По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / [под ред. П. А. Курочкина]. – М. : Воениздат, 1966. – 244 с.

312. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: в 4 т. /отв. ред. С. П.

Платонов [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М. : Воениздат, 1958–1959. – Т. 2: Операции Советских Вооруженных Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1958. – 840 с.

313. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: в 4 т. /отв. ред. С. П. Платонов [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М. : Воениздат, 1958–1959. – Т. 2: Операции Советских Вооруженных Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1958. – Альбом схем.

314. Опрышко А. Обреченные на забвение (История Днепровской воздушно-десантной операции). – Ростов-на-Дону : ЗАО “Книга”, 2012. – 448 с.

315. Ортенберг Д. И. Маршал Москаленко / Д. И. Ортенберг. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 127 с.

316. Очерки истории исторической науки в СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. II. – 864 с.

317. Очерки советской военной историографии. – М. : Воениздат, 1974.– 415 с.

318. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Центральный государственный архив общественных объединений Украины, Мемориальный комплекс “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов”. – М., 2010. – 670 с.

319. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.) : Історія, люди, пам’ять. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 496 с.

320. Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – М. : Воениздат, 1968. – 584 с.

321. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / Іван Казимирович Патриляк, Микола Андрійович Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

322. Первов Н. На букринском плацдарме / Н. Первов. – Воронеж, 2000. – 20 с.

323. Передельский Г. Е. Артиллерия в бою и операции / Г. Е. Передельский, А. И. Токмаков, Г. Т. Хорошилов. – М. : Воениздат, 1980. – 136 с.

324. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / [Ред. кол.: А. І. Тимчик (голова) та ін.]. – К., 2000. – 912 с.

325. Полевая реактивная артиллерия в Великой Отечественной войне. – М. : ВАФ, 1955. – 642 с.

326. Португальский Р. М. Историография советского военного искусства в годы Великой Отечественной войны / Р. М. Португальский. – М. : ВАФ, 1993. – 91 с.

327. Радзиевский А. И. Прорыв: (По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / А. И. Радзиевский. – М. : Воениздат, 1979. – 191 с.

328. Радзиевский А. И. Битва за Днепр / Радзиевский А. И. Военное искусство, практика обучения и воспитание командных кадров / Алексей Иванович Радзиевский. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1975. – С. 172–178.

329. Развитие Советских Вооруженных Сил и военного искусства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / [под ред. Р. А. Савушкина]. – М. : ВПА им. В. И. Ленина, 1988. – 296 с.

330. Раус Э. Танковые сражения на Восточном фронте / Эрхард Раус. – М. : АСТ 2006. – 528 с.

331. Рипенко Ю. Б. Маршал Воронцов. Путь к вершинам славы и долгое забвение. 1901–1971 / Ю. Б. Рипенко. – М. : Центрполиграф, 2011. – 479 с.

332. Рождение Чехословацкой Народной армии : сб. статей / [Пер. с чешского С. Тулина; под общ. ред. С. Грачева]. – М. : Воениздат, 1959. – 280 с.

333. Рокоссовский Р. К. В боях за освобождение Украины / Р. К. Рокоссовский. – К. : Україна, 2000. – 136 с.

334. Росляков А. А. Особенности военного искусства советских войск в наступательных операциях летом и осенью 1943 г. (Битва за Днепр) : лекция / А. А. Росляков. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1971. – 27 с.

335. Сайер Ги. Последний солдат Третьего рейха / Ги Сайер [пер. с англ. С. А. Данилина]. – М. : Центрполиграф, 2002. – 496 с.

336. Самоходная артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1956. – 332 с.

337. Світові війни мовою плаката. Книга-каталог виставки / Український ін-т національної пам’яті, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – К., 2009. – 208 с.

338. Семенов В. А. Оперативное искусство в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В кн.: Краткий очерк развития советского оперативного искусства / В. А. Семенов. – М., 1960. – С. 134–382.

339. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво (1918–1991 рр.) : історіографічний нарис : монографія / Сергій Вікторович Сидоров. – К. : НАОУ, 2006. – 564 с.

340. Смольный М. К. 1000 километров в боях и походах. Боевой путь 161-й стрелковой Станиславской Краснознаменной Ордена Богдана Хмельницкого дивизии 1941–1945 гг. / М. К. Смольный. – М. : Воениздат, 1972. – 200 с.

341. Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат 1960. – 800 с.

342. Советская кавалерия. Военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1984. – 319 с.

343. Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1968. – 451 с.

344. Советские воздушно-десантные войска. Военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1986.

345. Советские танковые войска. 1941–1945. Военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1973. – 334 с.

346. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т.2: Советское военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1962. – 407 с.

347. Современные методологические проблемы военной истории в системе военного образования : монография / [под общ. ред. С. А. Тюшкевича, Р. М. Тимошева]. – М. : Военный университет, 2008. – 472 с.

348. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М. : ОГИЗ, 1947. – 208 с.

349. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М. : Госполитиздат, 1950. – 374 с.

350. Стратегические решения и вооруженные силы: В 2 т. – М. : Арбизо, 1995. – Т. 1. – 993 с.

351. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961. – 984 с.

352. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В Сидоров] ; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.

353. Строева А.Т. Шестая танковая и ее командарм / А. Т. Строева. – К. : Молодь, 2000. – 208 с.

354. Таран А. В. Твоє знамено, Хрещатик: документальна розповідь / А. В. Таран, В. В. Яценко. – К. : Молодь, 1978. – 96 с.

355. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева / Б. С. Тельпуховский. – М. : ДОСААФ, 1966. – 55 с.

356. Тимохович И. В. Оперативное искусство советских ВВС в Великой Отечественной войне / И. В. Тимохович. – М. : Воениздат, 1976. – 343 с.

357. Типпельскирх К. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых / К. Типпельскирх, А. Кессельринг и др. – М. : АСТ, 1998. – 640 с.

358. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх [пер. с нем]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 605 с.

359. Трубайчук А. Ф. Друга світова війна (Коротка історія) / А. Ф. Трубайчук. – К. : Наукова думка, 1995. – 192 с.

360. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [под ред. С. К. Куркоткина]. – М. : Воениздат, 1977. – 560 с.

361. Тюленев И. В. Советская кавалерия в боях за Родину / И. В. Тюленев. – М. : Воениздат, 1957. – 303 с.

362. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 2: Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – 512 с.

363. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – 735 с.

364. Україна в полум’ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горєлов [та ін.]. – К. : Україна, 2005. – 560 с.

365. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : у 3 т. / Інститут історії партії ЦК КП України. – К., 1968. – Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.). – 520 с.

366. Уткин Г. М. Герои Днепра / Г. М. Уткин. – М. : Изд-во ДОСААФ, 1960. – 144 с.

367. Уткин Г. Штурм “Восточного вала”. Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра / Г. Уткин. – М. : Воениздат, 1967.– 464 с.

368. Федака С. Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України : [монографія] / Сергій Дмитрович Федака. – Ужгород : Ліра, 2010. – 237 с.

369. Федоренко В. С. Военное искусство советских войск в наступательных операциях летом и осенью 1943 г. (Битва за Днепр) / В.С. Федоренко. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1968. – 28 с.

370. Филь О. М. За крок до маршальського жезла / О. М. Филь. – К. : Варта, 2005. – 168 с.

371. Филь О. М. Іван Черняховський: Історичний нарис / О. М. Филь. – К. : Варта, 2006. – 216 с.

372. Фортификация Второй мировой войны 1939–1945. III Рейх. Крепости, доты, бункеры, блиндажи, линии обороны / Дж. Э. Кауфман, Г. У. Кауфман; [пер. с англ. В. Феоктистовой]. – М. : Эксмо, 2006. – 352 с.

373. Фронты наступали. По опыту Великой Отечественной войны. Краткий историко-теоретический очерк. – М. : Наука, 1987. – 255 с.

374. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. С. Фуллер. – М. : АСТ; СПб. : Полигон, 2006. – 559 с.

375. Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг : Діоніс, 2010. – 436 с.

376. Шеин Д. В. Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.

377. Шеин Д. В. Танковая гвардия в бою / Д. В. Шеин. – М. : Яуза: Эксмо, 2009. – 480 с.

378. Шеховцов Н. И. Битва за Днепр / Н. И. Шеховцов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1950. – 119 с.

379. Шеховцов Н. И. Способы достижения внезапности в годи Великой Отечественной войны / Н. И. Шеховцов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1957. – 88 с.

380. Шимченко Д. К. Букринський плацдарм / Д. К. Шимченко. – К. : Хрещатик, 1993. – 12 с.

381. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х т. – Т. 2. – М. : Воениздат, 1991. – 528 с.

382. Berger F. The Face of Courage. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2007. – 599 p.

383. Cazenave S., Warnick R. Tiger! – Editions Heimdal, 2008. – 496 p.

384. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militдrgeschichtlichen Vorschungsamt. - Bd. 8. - Die Ostfront 1943/44 – Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten – Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – 1320 p.

385. Duppuy T., Martell P. Great Battles. On the Eastern Front. The Soviet-German War 1941–1945 / T. Duppuy, P. Martell – Indianapolis. New York, – 1982. – 249 p.

386. Glants D. American Perspectives on Eastern Front Operations in World War / D. Glants – Fort Leavenworth. - 1986. - 18 p.

387. Görlitz W. History of the German General Staff, Its History and Structure 1657–1945. – London : Hollis & Carter, 1953. – 418 p.

388. Lucas J. Die Wehrmacht 1939–1945. Zahlen, Daten, Fakten / James Lucas. – Wien : Tosa Verlagsgesellschaft, 2004. – 216 p.

389. Melvin M. Manstein: Hitler's Greatest General / M. Melvin. – London : Weidenfeld and Nicolson, 2010. – 647 p.

390. Nevenkin K. Fire Brigades. The Panzer Divisions 1943–1945. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2008. – 940 p.

391. Schneider W. Tigers in Combat II. – Stackpole books, 2005. – 354 p.

392. Stober H. Die Flugabwehrverbande der Waffen-SS. – Verlag K.W. Schutz Kg, 1984. – 608 p.

393. Tomas F. Die Ritterkreuzträger der Deutschen Wehrmacht, 1939–1945. / F. Tomas., G. Wegmann, Teil 1. – Osnabrück, 1985. – 374 p.

394. Weidinger O. Comrades to the End. The 4th SS Panzer-Grenadier Regiment “Der Fuhrer” 1938–1945. The history of a German-Austrian fig Mi – Atglen: Schiffer Military History, 1998. – 464 p.

395. Westphal S. The Fatal Decisions. / S. Westphal, W. Kreipe, G. Blumentritt, F. Bayerlein and etc. – New York, 1956. – 137 p.

396. Wolfgang Lange. Die Wehrmacht im Kampf, Band 28: Korpsabteilung C vom Dnjeper bis nach Polen (November 1943 bis Juli 1944). Kampf einer Infanterie-Division auf breiter Front gegen große Übermacht - Kampf im Kessel und Ausbruch / W. Lange. – Scharhorst, 1961. - 127 p.

397. Yerger M.C. German Cross in Gold. Holders of the SS and Police. Vol.1. “Das Reich”. – James Bender Publishing, 2003. – 432 p.

398. Za svobodu Československa. Kapitoly z dějin československé vojenské jednotky v SSSR za druhé světové války / hl – I. – Praha: Naše vojsko, 1959. – 563 c.

399. Ziemke E. Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East / E. Ziemke. – Washington, 1968. – 502 p.

СТАТТІ У НАУКОВИХ ЖУРНАЛАХ

400. Агафонов В. П. Связь в армейской наступательной операции с форсированием водной преграды (по опыту 27-й и 40-й армий в сентябре 1943 г.) / В. П. Агафонов // Воен. связист. – 1957. – № 4. – С. 19–22.

401. Ашкеров В. В битве за Днепр (О боевых действиях войск ПВО страны) / В. Ашкеров // Вестник ПВО. – 1973. – № 11. – С. 88–92.

402. Базанова М. М. Битва за Дніпро і визволення столиці Радянської України: За кінофотодокументами ЦДАКФФД УРСР/ М. М. Базанова // Архіви України. – 1973. – № 5. – С. 30–39.

403. В боях за визволення Києва / [За заг. ред. М. І. Величка]. – К., 2003. – 48 с.

404. В боях за Киев (О боевых действиях Войск ПВО страны) // Вестник ПВО. – 1961. – № 11. – С. 74–80.

405. Веденеев Д. Освободитель Украины / Д. Веденеев // Досье секретных служб. – 2010. – № 5. – С. 27–36.

406. Возненко В. В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 года / В. В. Возненко // Военная мысль. – 1963. – № 10. – С. 53–69.

407. Гедз В. Окупаційні документи та листівки Києва як історичне джерело (1941–1943 рр.) / Віталій Гедз // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2 (8) / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 5–21.

408. Гланц Д. Неупереджена історіографія Східного фронту / Девід Гланц // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //sovieth ammer. devhub. com/blog/421474-pre-1990-bias-in-eastern-front-historiography

409. Голубович В. Стратегические резервы в летне-осенней кампании 1943 года / В. Голубович // Военно-исторический журнал. – 1974.– № 3. – С. 77–84.

410. Грехнев П. И. Противовоздушная оборона переправ через Днепр (Действия истребительной авиации и зенитной артиллерии) / П. И. Грехнев // Вестник ПВО. – 1961. – № 11. – С. 76–79.

411. Грицюк В. М. Діяльність командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна в операціях з визволення України / В. М. Грицюк // Труди університету : зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2010. – № 6 (99). – С. 281–285.

412. Грицюк В. М. Розвиток воєнного мистецтва на теренах України в період Другої світової війни (історіографія проблеми) / В. М. Грицюк // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Поліграфічний центр “Фоліант”, 2006. – Т. XII. – С. 364–372.

413. Грицюк В. М. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В. М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 25–30.

414. Грицюк В. М. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / В. М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15 : у 2-х ч. – Ч. 2. – С. 231–245.

415. Грицюк В. М. 24 залпи на честь визволителів Києва / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Віче. – 2013. – № 21. – С. 32–45.

416. Грицюк В. М. Битва за Дніпро / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Віче. – 2013. – № 23. – С. 59–61.

417. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период / А. Грылев // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 1. – С. 90–100.

418. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период / А. Грылев // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 3. – С. 77–89.

419. Гуркин В. В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945 гг. Новые аспекты / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 1–13.

420. Гуркин В. В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 19–27.

421. Державний музей-заповідник “Битва за Київ у 1943 році” // Музеї України. – 2005. – № 3.

422. Дударев С. Артиллерийское обеспечение форсирования реки Днепр / С. Дударев // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 23–29.

423. Езерский Ф. Саперы на переправах. (Боевые эпизоды) / Ф. Езерский // Военно-инженерный журнал. – 1955. – № 9. – С. 28–30.

424. Езерский Ф. Саперы и понтонеры при форсировании Днепра. Боевые эпизоды (Сентябрь 1943 г.) / Ф. Езерский // Военно-инженерный журнал. – 1953. – № 9. – С. 12–17.

425. Желанов В. Н. Артиллерийское обеспечение форсирования крупной реки (в ходе наступления сов. войск в 1943–1944 гг) / В. Н. Желанов // Военная мысль. – 1944. – № 8–9. – С. 33–40.

426. Забелок Б. Г. В битве за Днепр / Б. Г. Забелок // Вестник ПВО. – 1959. – № 1 – С. 57–59.

427. Иванов В. Радиосвязь в битве за Киев / В. Иванов // Радио. – 1963. – № 11. – С. 4–6.

428. Исаев Ф. М. Оперативное искусство в современной войне / Федор Михайлович Исаев // Большевик, 1943. – С. 21–35.

429. Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 10. – С. 8–24.

430. Казаков М. Создание и использование стратегических резервов (в общевойсковых объединениях, в основных операциях первого и второго периодов Великой Отечественной войны) / М. Казаков // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 12–19.

431. Кидонь В. І. Історіографія підготовки Київської наступальної операції (3– 13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник : зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – Вип. 4 (10). – С. 75–85.

432. Кидонь В. І. Операції Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямі (жовтень – грудень 1943 р.) / В. І. Кидонь // Труди університету : зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняховського. – 2014. – № 5 (126). – С. 208–216.

433. Кидонь В. І. Радянські військові мобілізації 1943 р. в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки /

В. І. Кидонь // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2016. – Вип. 19. – С. 83–99.

434. Кидонь В. І. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції / В. І. Кидонь // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Нац. акад. Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2017. – Вип. 27. – С. 19–32.

435. Кидонь В. І. Історіографічні дослідження Київської наступальної операції 1943 р. у працях вітчизняних та зарубіжних авторів / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – К.: Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 1 (15). – С. 5–16.

436. Кидонь В. І. Дискусійні аспекти історії Київської наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – К. : Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 4(18). – С. 13–25.

437. Кидонь В. І. Історіографія проведення Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник : зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2017. – Вип. 3 (25). – С. 76–85.

438. Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 2. – С. 5–30.

439. Колтунов Г. Боевые действия танковых армий во втором периоде Великой Отечественной войны / Г. Колтунов // Военная Мысль. – 1963. – № 3. – С. 41–54.

440. Колтунов Г. Киевская наступательная операция (к 25-й годовщине освобождения города) / Г. Колтунов // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 10. – С. 119–123.

441. Король В. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) / В. Король // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 3–11.

442. Король В. Скільки ж все-таки солдатських життів забрала у нас перемога над фашизмом? / В. Король // Воєнна історія. – 2005. – № 3–4. – С. 16–28.

443. Король В. Ціна Перемоги: військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (нові аспекти проблеми) / В. Король // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 18–30.

444. Король В. Ю. Чому така дорога ціна перемоги над фашизмом у 1939–1945 роках // Воєнна історія. – 2010. – № 3 (51). – С. 10–20.

445. Король В. Ю. Утрати українців у роки Другої світової війни // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Історія. – 2001. – № 52. – С. 50–63.

446. Король В. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 25–38.

447. Король В. Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Ю. Король // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 16–34.

448. Коротков Г. Битва за Днепр и фальсификаторы истории / Г. Коротков // Военная мысль. – 1968.– № 11. – С. 60–71.

449. Куманев Г. А. Еще раз о битве за Днепр / Г. А. Куманев // Отечественная история. – 2007. – № 3. – С. 8–13.

450. Левченко В. С. Стрелковый полк захватывает плацдарм / В. С. Левченко // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 40–44.

451. Легасова Л. В. Долі генералів – командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип.10. – Ч. 1. – С. 255–289.

452. Легасова Л. В. Історія Другої світової війни в меморіальному комплексі: музейна модель наукових студій / Любов Легасова // Військово-

історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 69–88.

453. Легасова Л. В. Солдати у погонах генералів / Любов Легасова, Наталія Шевченко // Військовий музей : наук.-метод. зб. – 2005. – Вип. 6. – С. 80–114.

454. Лисенко О. Є. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / О. Є. Лисенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 9–82.

455. Лисенко О. Є. Визволення Києва від гітлерівських окупантів очима музейників: три виставки з нагоди одного ювілею / О. Є. Лисенко // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 2 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 126–127.

456. Лисенко О. Є. Деякі тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / Олександр Лисенко // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 7–13.

457. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–17.

458. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках “Українського історичного журналу”: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 119–142.

459. Лубин Х. Боевые будни связистов (15-го танкового корпуса в Россошанско-Харьковской операции, в Курской битве, при освобождении Киева, в завершающих операциях Великой Отечственной Войны) / Х. Лубин // Военний вестник. – 1970. – № 5. – С. 46–48.

460. Лукашин В. И. Над седым Днепром (Об участии 2-й воздушной армии в Киевской наступательной операции) / В. И. Лукашин // Авиация и космонавтика. – 1963. – № 10. – С. 76–79.

461. Малыгин К. На букринском плацдарме / К. Малыгин // Военно-исторический журнал – 1968. – № 10. – С. 58–63.

462. Малютов Б. Из опыта форсирования р. Днепр / Б. Малютов // Военно-инженерный журнал. – 1944. – № 8–9. – С. 23–26.

463. Марамзин В. Опыт боевого применения танковых армий в наступательных операциях фронтов в Великой Отечественной войне / В. Марамзин // Военная мысль. – 1970. – № 1. – С. 68–79.

464. Марущенко О. В. Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін в роки Другої світової війни / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 54–62.

465. Матющенко С. П. Участь генерала армії Миколи Ватутіна у звільненні Києва від нацистів / Світлана Петрівна Матющенко // Архіви України. – 2011. – № 6 (276). – С. 193-196.

466. Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку / Ірина Борисівна Матяш. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – С. 95.

467. Мацуленко В. А. Некоторые особенности подготовки наступательных операций с плацдармов по опыту Великой Отечественной войны / Виктор Антонович Мацуленко // Военная мысль. – 1959. – № 9. – С. 72–83.

468. Нечкина М. В. История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки) / М. В. Нечкина // История и историки. Историография истории СССР : сборник статей. – М. : Наука, 1965. – С. 6–26.

469. Новиков А. А. В сражениях за Днепром // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 4. – С. 63–69.

470. Остапчук О. Організація з'єднань та частин засобів протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в період з жовтня 1943 року по липень 1944 року / О. Остапчук // Питання історії України. – 2011. – Т. 14. – С. 236–240.

471. Павленко Н. Наступление фронта на стратегическом направлении / Н. Павленко // Военная мысль. – 1946. – № 1. – С. 13–25.

472. Павленко Н. О размахе стратегических наступательных операций / Н. Павленко // Военная мысль. – 1946. – № 9. – С. 3–18.

473. Павленко Н. О характере стратегических наступательных операций по опыту Великой Отечественной войны / Н. Павленко // Военная мысль. – 1955. – № 1. – С. 30–42.

474. Павлов Б. Переправа через большой водный рубеж и ее маскировка (По опыту боевых действий Н-й армии в 1943 г.) / Б. Павлов // Военно-инженерный журнал. – 1944. – № 7. – С. 34–38.

475. Павлов Л. Освобождение Киева / Л. Павлов // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 11. – С. 121–123.

476. Панфилов А. Маневр и внезапность (По опыту боевых действий танкового соединения на правом берегу Днепра и при освобождении Киева и Фастова) / А. Панфилов // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 4. – С. 12–16.

477. Пашко Я. Ю. Визволення Червоною Армією столиці України / Я. Ю Пашко // Український історичний журнал. – 1973. – № 10. – С. 31–41.

478. Першина Т. С. Окупований Київ: документи свідчать / Т. С. Першина // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. – 2005. – № 2. – С. 115–118.

479. Прочко И. С. Советская артиллерия в боях за Киев (К 5-й годовщине освобождения Киева) / И. С. Прочко // Арт. журнал. – 1948. – № 10. – С. 7–11.

480. Радзиевский А. И. Прорыв обороны противника во втором и третьем периодах войны / А. И. Радзиевский // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 3. – С. 12–22.

481. Ракицкий А. Крушение “Восточного вала” / А. Ракицкий // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 10–22.

482. Ремезова О. О. Події Великої Вітчизняної війни – важливий напрямок виховної краєзнавчої роботи / О. О. Ремезова, Г. О. Корбут, О. П. Ремезов, В. А. Павловський, А. П. Вискушенко // Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – 2003. – Вип. 13. – С. 190–193.

483. Рибченко Л. З досвіду вивчення та музейного використання документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років / Л. Рибченко // Архіви України. – 2012. – № 4. – С. 39–46.

484. Рибченко Л. В. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941–1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 251–256.

485. Рибченко Л. В. Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України / Л. В. Рибченко // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.

486. Сагайдак П. Воздушный десант в тылу противника (О действиях отряда десантников в районе Ржищева, сентябрь 1943 г.) / П. Сагайдак // Военный вестник. – 1960. – № 10. – С. 18–21.

487. Сагайдак П. Использование воздушных десантов в Великой Отечественной войне / П. Сагайдак, А. Цыганок // Военно-исторический журнал. – 1960. – № 8. – С. 16–30.

488. Садовін М. В. Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників / М. В. Садовін // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 79–83.

489. Сидоров С. В. Щодо методики кількісного аналізу бойового досвіду у військовій історіографії Великої Вітчизняної війни / Сергій Вікторович Сидоров // Труди академії. – 2003. – № 42. – С. 296–298.

490. Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі меморіального комплексу “Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (5). – С. 19–51.

491. Сімперович В. М. Битва за Україну (1943–1944 рр.): історіографічна візія на тлі подій / В. М. Сімперович // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – К. : Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 1 (15). – С. 17–28.

492. Сімперович В. М. Бої на букринському плацдармі: деякі питання історіографії / В. М. Сімперович // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наук. праць. – Вип. 8. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 238–249.

493. Стаськов Н. Днепровская воздушно-десантная операция: уроки и выводы / Н. Стаськов // Военная мысль. – 2003. – № 9. – С. 60–67.

494. Таран С. Десантники в боях за Киев / С. Таран // Военно-исторический журнал. – 1971. – № 8. – С. 63–66.

495. Третяк В. Л. Війська 1-го Українського фронту в боях за Україну (на матеріалах військової преси) / В. Л. Третяк // Гуржіївські історичні читання. – 2015. – Вип. 10. – С. 57–60.

496. Третяк В. Л. Кореспонденти часопису 1-го Українського фронту “За честь Батьківщини”. 1942–1945 рр. (на матеріалах фондової колекції меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”) / В. Л. Третяк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 161–166.

497. Тур М. Из опыта преследования во фронтовых наступательных операциях // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 3. –С. 15–23.

498. Уманский Т. Ф. Захват лютежского плацдарма / Т. Ф. Уманский // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 60–63.

499. Фоміна В. Операції німецьких сухопутних військ в Україні у 1941–1944 рр. / Віра Фоміна // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (10) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – С. 53–69.

500. Хайнацкий Г. Самоходная артиллерия при форсировании танками речных преград. (Днепр) / Г. Хайнацкий // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1944. – № 10. – С. 27–30.

501. Цыганков П. Деснянская переправа 5-го гвардейского танкового корпуса по дну Десны в октябре 1943 г. / П. Цыганков // Военный вестник. – 1967. – № 9. – С. 12–14.

502. Цятковский И. Связь при форсировании водной преграды и в бою за плацдарм на противоположном берегу (По опыту форсирования Десны и Днепра) / И. Цятковский // Связь Красной Армии. – 1944.– № 5. – С. 17–19.

503. Черняев В. О способах стратегического наступления и формах стратегических наступательных операций в Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. – 1971. – №11. – С. 86–91.

504. Шарохин М. Форсирование Днепра армией с ходу // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 54–57.

505. Шарохин М. Форсирование водных преград в ходе наступления (Приведены примеры из опыта Великой Отечественной Войны) / М. Шарохин // Военная Мысль. – 1947.– № 4. – С. 32–41.

506. Шеховцов Н. И. Развитие стратегического наступления летом – осенью 1943 года // Н. И. Шеховцов // Военно-исторический журнал. – 1953. – № 9. – С. 12–29.

507. Шиловский Е. Стратегическое наступление / Е. Шиловский // Военная мысль. – 1948.– № 4. – С. 1–25.

508. Шиловский Е. Характерные черты советского военного искусства на третьем году войны / Е. Шиловский // Военная мысль. – 1944. – № 5–6. – С. 11–21.

509. Шульженко С. Документальна пам’ять про визволення Києва від гітлерівців у фондах Книжкової палати України / С. Шульженко, О. Тихоненко // Вісник Книжкової палати. - 2013. - № 12.

510. Эрнест Н. А. Танковые войска в Отечественной войне / Н. А.Эрнест // Военная мысль. – 1944. – № 5–6. – С. 44-52.

511. Glantz D. Pre-1990 Bias in Eastern Front Historiography / David M. Glantz // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soviethammer.devhub.com/blog/421474-pre-1990-bias-in-eastern-front-historiography.

512. Kydon V. 1943 Kyiv bridgehead operation / V. Kydon // Nauka i studia. – 2014. – № 5 (115). – P. 86–91.

513. Kydon V. Coverage of the question of moral and psychological state of the soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers / V. Kydon // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2017. – Т. 27. – С. 201–214.

МАТЕРІАЛИ ДОПОВІДЕЙ, СТАТТІ ТА ТЕЗИ НА НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ

514. Артемов О. С. Новая экспозиция Украинского государственного музея истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов / О. С. Артемов // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасності : матеріали міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 року) / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – С. 268–272.

515. Білоус О. П. Діяльність радянських партизанських формувань середньої Наддніпрянщини під час форсування Дніпра як складова частина загальноукраїнської антинацистської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни / О. П. Білоус // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 78–84.

516. Більченко І. В. Переправа радянських військ в районі букринського плацдарму 1943 р., її труднощі: очима очевидців / Сергій Ховрич, Інна Більченко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 584–588.

517. Вилко В. М. 3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва / Володимир Миколайович Вилко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 104–108.

518. Вилко В. М. 3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва / Володимир Миколайович Вилко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 614–616.

519. Власенко С. І. Документи про участь радянських партизанів у

битві за Дніпро та визволення Києва восени 1943 р. (за фондом Українського штабу партизанського руху ЦДАГО України) / С. І. Власенко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 95–103.

520. Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання / В. А. Гриневич // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. – К., 1995. – С. 61.

521. Грицюк В. М. Визволення Києва в 1943 році / В. М. Грицюк, О.Є. Лисенко // 70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників : матеріали доповідей учасників наук.-практ. конф. (Львів, 21 листопада 2013 р.). – Львів : Академія сухопутних військ, 2013. – С. 34–38.

522. Грицюк В. М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В. М. Грицюк, В. І. Горєлов // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 20–33.

523. Грицюк В. М. Початок наступальних операцій 1-го Українського фронту на Правобережній Україні / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 581–583.

524. Гринин Л. Е. Методологические основания периодизации истории // Философские науки. – 2006. – № 8. – С. 117–123; № 9. – С. 127–130.

525. Дубик М. Г. Відображення подій 1943–1944 рр. в Україні у листах німецьких вояків з фронту / Марина Дубик // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар.

наук. конф. (Київ, 24 жовтня 2014 р.). – С. 34–41.

526. Кидонь В. І. Відображення у німецькій мемуаристиці боротьби за Київ у 1943 році / В. І. Кидонь // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : міжнар. наук. конф., 24 жовтня 2014 р. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 62–67.

527. Кидонь В. І. Вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-психологічного забезпечення (на досвіді роботи органів державного та військового управління у Великій Вітчизняній війні) / В. І. Кидонь // Соціально-гуманітарні та правові аспекти реформування та розвитку Збройних Сил України : наук.-практ. семінар, 28 листопада 2014 р. : матер. – К. : НУОУ, 2015. – С. 263–266.

528. Кидонь В. І. Класифікація Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) в історичній літературі / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності : міжвуз. наук.-практ. семінар, 20 травня 2016 р. : тези доп. – К. : ЦП "Компринт", 2016. – Вип. 5. – С. 95–97.

529. Кидонь В. І. Сучасні українські військові історики про визволення Києва у листопаді 1943 р. / В. І. Кидонь // Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива : міжнар. наук. конф., 1–2 грудня 2016 р. : зб. матер. – К. : НУОУ, 2016. – С. 59–60.

530. Кидонь В. І. Роль і місце Дніпровської повітрянодесантної операції у визволенні Києва / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності : міжвуз. наук.-практ. семінар, 25 травня 2017 р. : тези доп. – К. : ЦП "Компринт", 2017. – Вип. 6. – С. 65–71.

531. Кидонь В. І. Відображення негативних аспектів радянського воєнного мистецтва в Київській наступальній операції 1943 р. у працях воєнних істориків / В. І. Кидонь // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : Всеукр. наук. конф., 1 грудня 2017 р. : зб. матер. –

К. : НУОУ, 2017. – С. 41–42.

532. Кононець Р. М. Організаційно-правові, кадрові та тактичні засади охорони тилу діючої армії під час оборонної 1941 р. та наступальної 1943 р. Київських операцій (за матеріалами бойових дій Великої Вітчизняної війни) / Руслан Михайлович Кононець // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 553–557.

533. Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія / Віктор Король // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 589–596.

534. Легасова Л. В. Визвольні бої Червоної армії на теренах України крізь призму музейно-історичних студій / Любов Володимирівна Легасова // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовтня 2014 р.). – С. 204–216.

535. Легасова Л. В. Цикл документальних виставок “Війна. Документ. Пам’ять” як архівно-музейне та суспільне явище / Любов Легасова, Наталія Шевченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 135–144.

536. Лисенко О. Є. Битва за Дніпро як об’єкт історіописання / О. Є. Лисенко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 183–194.

537. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни як науковий і суспільний феномен / О. Є. Лисенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 18–24.

538. Мельникова Л. А. Экстраполяция как метод познания и предвидения в исторической науке / Лариса Александровна Мельникова // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история : сб. ст. по матер. XXVII междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск : СибАК, 2013.

539. Мінгазутдінов А. Ф. Масово-політична робота серед воїнів під час форсування Дніпра і визволення Києва (осінь, 1943 р.) / Алік Мінгазутдінов // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 609–613.

540. Мягкий І. М. Про визволення столиці України – міста Києва від німецьких окупантів мовою архівних документів (огляд документів ЦДАВО України) / І. М. Мягкий // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 236–246.

541. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту на київському напрямі в жовтні – листопаді 1943 року / Олександр Петрович Остапчук, Ростислав Іванович Пилявець // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : рб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 123–133.

542. Пасічко Я. Л. Архіви свідчать: 9-й окремий штрафний батальйон Воронезького (1-го Українського фронту) в боях за визволення України (за результатами роботи в ЦАМО РФ) / Я. Л. Пасічко // Воєнна історія Поділля та Буковини : наук. зб. мат. Всеукр. наук. військ.-іст. конф. – Кам’янець-Подільський, 2009. – С. 385–393.

543. Пилипенко М. К. Битва за Днепр и освобождение Киева – завершающий этап коренного перелома в ходе войны. Военно-стратегический обзор / М. К. Пилипенко // Дружба к победе вела : сб.

материалов научно-практ. конф., 10 окт. 1988 г. / Д. С. Сиволап (ред.) и др. – К., 1989. – С. 19–26.

544. Пономаренко Р. О. Действия немецких войск в районе Фастов – Белая Церковь, 7–14 ноября 1943 года / Роман Пономаренко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 603–608.

545. Ругаль В. П. В. С. Петров у боях за Дніпро (1943 р.) / Володимир Ругаль // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 599–602.

546. Сидоров С. В. Форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі / Сергій Вікторович Сидоров, Олександр Йосипович Мацько // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 34–46.

547. Сімперович В. М. Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект / Володимир Миколайович Сімперович // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 292–302.

548. Сімперович В. М. Визволення Києва: до історіографії проблеми / Володимир Миколайович Сімперович // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 617–621.

549. Сімперович В. М. Визволення України в сучасній вітчизняній історіографії / Володимир Миколайович Сімперович // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар.

наук. конф. (м. Київ, 24 жовтня 2014 р.). – С. 108–117.

550. Сімперович В. М. Київська визвольна епопея : історіографічний аспект / В. М. Сімперович // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 266–275.

551. Соколюк С. М. Героїчні дії екіпажу Юрія Сагайдачного у боях на букринському плацдармі (один з епізодів битви за Дніпро) / Сергій Миколайович Соколюк // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 141–146.

552. Стецкевич В. Українське історіописання війни 1941–1945 рр.: деякі аспекти осягнення / Віталій Стецкевич // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 43–49.

553. Филь О. М. Канівський десант / Олександр Филь // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 571–573.

554. Шевченко В. Ф. Воєнно-оперативні чинники в боях за Київ / Василь Федорович Шевченко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 53–62.

555. Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії : матеріали “круглого столу” в Українському інституті національної пам’яті (м. Київ, 19 червня 2009 р.) – Вип. 1–4. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2009.

556. Шевченко Н. А. Отражения в музейной экспозиции боевого

братства советских воинов при форсировании Днепра и освобождении Киева / Н. А. Шевченко // Дружба к победе вела : сб. материалов науч.-практ. конф., посвященной 45-летию битвы за Днепр и освобождения Киева. 10 октября 1988 г. / Ин-т истории партии при ЦК КПУ – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПРС, Министерство культуры Украины, Мемориальный комплекс “Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов” / Ред. Д. С. Сиволап. – К., 1989. – С. 43–54.

557. Штоквиш О. А. Партизанський рух як чинник визволення Лівобережної та Центральної України (1941–1943 рр.) / О. А. Штоквиш // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 162–171.

ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ

558. Аннотированный справочник-указатель военной литературы, изданной Генеральным штабом, главными штабами, штабами родов войск и специальных войск, главными и центральными управлениями министерства обороны за период 1941–1951 гг. В 2-х ч. Ч.1. – М. : Воениздат, 1951.– 276 с.

559. Аннотированный справочник-указатель военной литературы, изданной Генеральным штабом, главными штабами, штабами родов войск и специальных войск, главными и центральными управлениями министерства обороны за период 1941–1951 гг. В 2-х ч. Ч.2. – М. : Воениздат, 1953. – 192 с.

560. Библиографический указатель литературы с ограниченным грифом по операциям Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : ВАФ, 1951. – 377 с.

561. Боевой состав Советской Армии: в 5 ч. – М. : Военно-научное управление Генерального штаба, 1964–1990. – Ч. III (январь – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1972. – 335 с.

562. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Кривошеев Г. Ф., Андроников В. М., Буриков П. Д., Гуркин В. В.]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

563. Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Справочно-статистические материалы). – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1963. – 324 с.

564. Военный энциклопедический словарь / [Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков]. – М. : Воениздат, 1983. – 863 с.

565. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / [под ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М. : Воениздат, 1993. – 416 с.

566. Великая Отечественная война. 1941–1945 : Энциклопедия. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 672 с.

567. Еронин Н. Битва в цифрах (К 30-летию битвы за Днепр) / Н. Еронин // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 45–53.

568. Залесский К. А. Вожди и военачальники Третьего Рейха. Биографический энциклопедический словарь / Константин Залесский. – М. : Яуза-пресс, 2000. – 573 с.

569. Енциклопедія Українознавства. В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк : Молоде життя, 1957. – Т. 2.

570. История // Украинская Советская Социалистическая Республика : Энциклопедический справочник / [Гл. редкол. : Кудрицкий А. В. (отв. ред.) и др.]. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1987. – С. 125.

571. Киевская наступательная операция 1943 // Большая Советская Энциклопедия. В 30 т. Т. 12 / [Гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Сов. энциклопедия, 1973.

572. Киевская наступательная операция 1943 // Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / [Гл. ред. М. М. Козлов; Редкол.: Ю. Я. Барабаш. П. А. Жилин, В. И. Канатов и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – С. 332–333.

573. Киевская наступательная операция 1943 // Украинская Советская Энциклопедия. – Т. 5. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1981. – С. 127.

574. Київська наступальна операція 1943 // Украинская Советская Энциклопедия (на украинском языке). – Т. 6. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1961. – С. 333–334.

575. Киевская наступательная операция // Военный энциклопедический словарь [Редкол.: А. П. Горькин, В. А. Золотарев и др.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, “РИПОЛ КЛАССИК”, 2002. – 1664 с.

576. Киевская наступательная операция // Военный энциклопедический словарь. – М. : Эксмо, 2007. – 1024 с.

577. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941–1945: Краткий справочник / [под ред. О. А. Ржешевского]. – М. : Республика, 1995. – 416 с.

578. Лысаковский Ю. Ю. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование / Ю. Ю. Лысаковский, В. Н. Нестеров, В. А. Удин-Некрасов. – К. : Киевское военно-историческое общество, 1995. – 232 с.

579. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисесева и др. – М. : Воениздат, 1985. – 598 с.

580. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 / [Амосов В. И., Андроников В. М., Антосяк А. В. и др.] ; руководитель М. А. Гареев. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1995. – 336 с.

581. Пінчук Ю. А Історіографія / Ю. А. Пінчук / Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. – К., 2003–2014.

582. Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование / [под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 608 с.

583. Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на

советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. : [в 5 вып.] / отв. ред. С. П. Платонов / Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел. – Вып. 3. Состав, группировка и перегруппировка сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте с 1 января по 31 декабря 1943 года. – М.,1956. – 220 с.

584. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Указатель литературы : в 3 ч. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – Ч. 1. – М. : Изд-во академии, 1980. – 704 с.

585. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Указатель литературы : в 3 ч. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – Ч. 2. – М. : Изд-во академии, 1981. – 722 с.

586. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Указатель литературы : в 3 ч. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – Ч. 3: Вспомогательные указатели. – М. : Изд-во академии, 1985. – 250 с.

587. СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Указатель диссертаций и авторефератов / Составители: Г. А. Куманев, Ю. К. Стрижков, В. Б. Тельпуховский. – М. : АН СССР, 1961. – 42 с.

588. Указатель докторских и кандидатских диссертаций, защищенных в 1991–2000 гг. – М. : Ин-т воен. истории МО РФ, 2002. – 36 с.

589. Ясь О. В. Історіографія як термін // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – С. 584.

ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

590. Богданишина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики : навч.-метод. посіб. – Харків : “Видавництво Сага”, 2010. – 214 с.

591. Военная история : учебник для курсантов высших и средних военных училищ / И. Е. Крупченко, М. Л. Альговзен, М. П. Дорофеев и др. – М. : Воениздат, 1983. – 375 с.

592. Военное искусство во Второй мировой войне (Стратегия и оперативное искусство). – М. : Военная академия Генерального штаба ВС СССР им. К. Е. Ворошилова, 1973.

593. Инженерные войска : уч. пособие для курсантов военно-инженерных училищ ; под ред. Н. И. Бирюкова. – М. : Воениздат, 1982. – 408 с.

594. История военного искусства : учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б. В. Панов, В. Н. Киселев, И. И. Картавцев и др. – М. : Воениздат, 1984. – 535 с.

595. История войн и военного искусства : учебник для слушателей-офицеров высших военно-учебных заведений Советских Вооруженных Сил / Н. И. Соловьев, В. С. Лупач. – М. : Воениздат, 1970. – 559 с.

596. Історичні портрети політичних і державних діячів Другої світової війни : навч. посіб. / [уклад.: О. О. Салата]. – К. : Освіта України, 2008. – 242 с.

597. Історія війн та воєнного мистецтва : навч. посіб. / С.О. Кубіцький, А. Б. Єрмоленко, С. В. Сірий, В. В. Зонь, Ю. О. Гоман. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 450 с.

598. Історія воєнного мистецтва / [С. В. Сидоров, І. І. Фурман, В. М. Грицюк та ін.]. – К. : Національний університет оборони України, 2012. – 300 с.

599. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

600. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) : посібник для вчителя / В. Кучер, П. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.

601. Нариси воєнно-політичної історії України : навч. посіб. / [В. Атаманенко, Д. Вєдєнєєв, В. Грицюк та ін.]. – Острог : Національний університет “Острозька академія”, 2014. – 396 с.

602. Сидоров С. В. Стратегічний огляд Другої світової війни / Сергій Вікторович Сидоров // Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво) : підручник для слухачів НАОУ / В. Б. Толубко, М. І. Рибак, С. В. Сидоров та ін. – К. : НАОУ, 2003. – 328 с. (С. 72–100).

603. Слюсаренко А. Г. Україна в роки Другої світової війни : навч. посіб. / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К. : ПП Лисенко М. М., 2009. – 447 с.

604. Стратегический обзор Великой Отечественной войны : учеб. пособие. – М. : Военная академия Генерального штаба Вооруженных Сил СССР, 1967. – 252 с.

605. Хорошилов Г. Т. Артиллерия в боевых примерах (Великая Отечественная война 1941–1945 гг.) : учеб. Пособие / Г. Т. Хорошилов, А .И. Токманов – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1967. – 132 с.

ПУБЛІКАЦІЇ В ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

606. 6 литопада – День визолення Київа від німецько-фашистських загарбників / Король Виктор // Сільськи вісті. – 2010. – 5 лист.

607. Амосов О. Ти пам’ятаєш, Дніпре / О. Амосов // Київська правда. – 1968. – 9 жовт.

608. Бойко Н. Букринська епопея, або наша помилка / Н. Бойко // Українська культура. – 2007. – № 9. – С. 36–40.

609. Бородюк Н. Ціна солдатського життя / Н. Бородюк // Урядовий кур’єр. – 2005. – 5 трав.

610. Буковский К. Дорога за Днепр / К. Буковский // Красная Звезда. – 1943. – 8 окт.

611. В ті штормові ночі…: Бої за Дніпро і Київ у спогадах ветеранів війни // Радянська Україна. – 1968. – 1 лист.

612. Величко М. Роль букринського і лютізького плацдармів у визволенні Києва // Київська старовина. – 2003. – № 3.

613. В ті штормові ночі…: Бої за Дніпро і Київ у спогадах ветеранів війни // Радянська Україна. – 1968. – 1 лист.

614. Гаєвська Г. Букринський плацдарм / Г. Гаєвська // Хрещатик. – 2003. – 13 трав.

615. Дмитренко Л. Битва за Київ / Л. Дмитренко // Літературна газета. – 1955. – 5 трав.

616. До українського народу! : Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У у зв'язку з визволенням Києва від німецько-фашистських загарбників // Україна. – 1943. – № 8–9. – С. 10–11.

617. Донской П. Подробности боев за Киев // Красная Звезда. – 1943. – 11 нояб.

618. Євдокимов І. У боях за Київ // Вечірній Київ. – 1983. – 6 груд.

619. Жмаченко П. Т. Через Дніпро // Літературна Україна. – 1963. – 5 лист.

620. Заславский Д. Заветный час // Труд. – 1943. – 11 нояб.

621. Колесников П. Громи над Дніпром // Вітчизна. – 1979. – № 10. – С. 108–115.

622. Корольов В. Ми визволяли Київ: Спогади колишнього воїна // Сільські вісті. – 1972. – 5 лист.

623. Краснокутський Д. М. Прапор над містом // Робітнича газета. – 1963. – 19 жовт.

624. Куцан Г. На шляхах до Лютіжа // Сільські вісті. – 1973. – 28 жовт.

625. Лемещук М. Комбриг / М. Лемещук, О. Микитенко // Робітнича газета. – 1969. – 14 верес.

626. Лемещук М. Лютіж узято / М. Лемещук, А. Мельничук // Радянська Україна. – 1968. – 8 жовт.

627. Марченко Л. Под Соколово, Киевом и Прагой // Советская Украина. – 1958. – № 2. – С. 138–141.

628. Маслак А. Бій за столицю // Вечірній Київ. – 2010. – 5 лист.

629. Микитенко О. Вони були першими // Ранок. – 1983. – № 11. – С. 1–3.

630. Николаенко А. Лейтенанту Круглову – слава! // За Победу. – 1943. – 3 окт.

631. Новак О. Стогнав від болю Дніпр широкий // Київська правда. – 1993. – 30 верес.

632. Огнев Л. В районе Киева / Л. Огнев, Я. Макаренко // Правда. – 1943. – 6 нояб.

633. Олендер П. На левом берегу Днепра / П. Олендер, Т. Лильин // Красная Звезда. – 1943. – 2 окт.

634. Олендер П. На правом берегу Днепра // Красная Звезда. – 1943. – 8 окт.

635. Остерська Марія Як звільняли Києв // Україна молода – 2012. – 6 лист.

636. Перебєєв Ю. Осінь. Листопад. Визволення // Голос України. – 2011. – 5 лист.

637. Поистине легендарная операция: Письма участников освобождения Киева // Правда Украины. – 1978. – 8 нояб.

638. Приказ Верховного главнокомандующего генералу армии Ватутину от 6 ноября 1943 г. // Правда. – 1943. – 7 нояб.

639. Пришутов Е. Ой, Дніпро, Дніпро // Народна армія. – 2008. – 6 лист.

640. Пузіков І. За Дніпро, за Київ // Вітчизна. – 1973. – № 11. – С. 129–136.

641. Райкін Б. Чехословацька бригада в боях за Київ // Славяне. – 1943. – № 12. – С. 17–18.

642. Сташек Н. Переправа через Днепр // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1943. – № 33 (ноябрь). – С. 9–12.

643. Стойко удерживать плацдармы Правобережья // За честь Родины. – 1943. – 4 окт.

644. Терещенко Є. Перший прапор // Радянська Україна. – 1968. – 22 жовт.

645. Уманский Т. Ф. Лютеж – ворота Киева // Правда Украины. – 1973. – 18 окт.

646. Уманський Т. Ф. Берег у війні // Радянська Україна. – 1963. – 19 жовт.

647. Фридлянд С. На Днепре и за Днепром // Огонек. – 1943. – № 42 (20 окт.). – С. 3.

648. Ціна солдатського життя // Урядовий кур'єр. – 2005. – 5 трав.

649. Яровий І. Командував боєм Людвік Свобода // Вечірній Київ. – 1987. – 6 лист.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

650. Военная литература // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/index.html

651. Національний музей історії Другої світової війни. Меморіальний комплекс // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/contacts/index.html

652. Національний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 році" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://battleforkyiv.org.ua

653. Музей "Герої Дніпра" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvimu.com.ua/filial/muzey-gero-dnpra

654. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/node/376

655. Центральний державний архів громадських об'єднань України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cdago.gov.ua

656. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdavo.gov.ua

657. Інституту історії НАН України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/uk

658. Лук'янівське військове кладовище // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лук%27

659. Електронна книга пам'яті України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https http://www.memory-book.com.ua/gallery/albums/22727

РОЗДІЛ 2
ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВЦІВ ЩОДО КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1943 РОКУ

У дослідженні історіографії Київської наступальної операції 1943 року нами виділено радянський період (за кордоном – період протистояння СРСР і США, країн Організації Варшавського договору і НАТО) і сучасний період – після краху СРСР та розвалу міжнародної соціалістичної системи. Там, де це вбачалось необхідним, періоди поділені на етапи з урахуванням умов, особливостей та специфіки історичних досліджень у різних країнах.

2.1. Періодизація радянської історіографії Київської наступальної операції

У радянській науковій літературі, з ідеологічних міркувань, найвагоміше місце посідала тематика німецько-радянської війни. Багатотисячний вантаж радянських історичних праць певною мірою торкався подій, пов’язаних з вигнанням нацистських окупантів із Києва у 1943 році. Цей сегмент історіографічного процесу в частині, що є предметом нашого дослідження, охоплював відрізок часу з осені 1943 року до 1991 року, коли на тлі загального розвитку радянської історичної науки закладалася історіографія проблеми, з’являлися різноманітні статті у періодиці та фахових журналах, виходили друком праці мемуарного характеру, проводилися історичні дослідження узагальнюючого та спеціалізованого характеру, публікувалися різноманітні документи.

Визначимо основні етапи еволюції наукових знань відносно Київської наступальної операції у радянській історичній науці.

У цілому склалася така періодизація радянської історіографії німецько-радянської війни: перший період – з 1941 до 1945 рр.; другий – перше

повоєнне десятиріччя; третій – з другої половини 50-х до середини 80-х рр. XX ст., четвертий – новітній, тривав до розпаду СРСР, або ж з середини 80-х рр. XX ст. до часу, в якому працював історіограф [85, с. 631–662; 183, с. 3–26; 100, с. 761–779].

У воєнній історії, зокрема за поглядами С. Сидорова, стосовно розвитку воєнного мистецтва під час та після Другої світової війни виокремлюють два періоди : 1939 р. – середина 50-х років XX ст. – розвиток воєнного мистецтва в роки війни та перших повоєнних роках в умовах застосування звичайної зброї; середина 50-х – початок 90-х років XX ст. – розвиток воєнного мистецтва в умовах оснащення збройних сил ядерною та високоточною зброєю [71, с. 9]. Ми не будемо достатньо об'єктивні, якщо не зауважимо, що цивільні вітчизняні історіографи з часом прийшли до такої ж періодизації, про що твердить В. Стецкевич [233, с. 45]. Тож розглянемо динаміку історіографічного процесу стосовно Київської наступальної операції 1943 року, дотримуючись цієї періодизації історіографії історії України часів Другої світової війни. Автор вважає за доцільне в цілому радянський період історіографії предмета дослідження розглядати поетапно.

Перший історіографічний етап: 1943 р. – середина 50-х рр. XX ст. Спроби аналізу подій, пов'язаних зі збройною боротьбою за Київ, здійснені авторами, так би мовити, по "гарячих слідах". Ця обставина наочно демонструє потребу суспільства на здійснення оперативного воєнно-історичного аналізу подій, які щойно відбулися. Такі праці сучасників, а в окремих випадках і учасників подій, стали одночасно і науковим доробком, і цінним джерелом пізнання історичної реальності для подальших поколінь дослідників. До нас дійшли публікації, що зявилися ще під час війни або відразу після неї: Ф. Ісаєв" Битва за Дніпро" (Харків, 1944) [148], Г. Мещеряков "Боротьба за Київ" (М., 1944) [177], Ф. Воробйов "Визволення Правобережної України" (М., 1945) [114], М. Гефтлер, М. Грановський, В. Яворський "Визволення Києва" (К., 1948) [120]. Загальна їх особливість – творчий пошук авторів, прагнення зафіксувати важливі історичні події, опора

на принцип партійності, та разом з тим відсутність догматичних підходів до висвітлення операцій радянських військ на київському напрямку.

Основна увага в ті часи приділялася відображенню воєнних дій і операцій з визволення України, популяризації ратних подвигів воїнів Червоної армії та народних месників. Загалом, за підрахунками авторів "Історіографії історії Української РСР" [140, с. 356], за роки війни було видано близько 50 книг, брошур та збірників статей, півтори тисячі наукових і науково-популярних статей, нотаток та нарисів, що стало наріжним каменем у фундаменті радянської історіографії війни та безпосередньо подій в Україні. Про вигнання нацистських окупантів зі столиці України йшлося принаймні у чотирьох працях.

У повоєнний час місце Київської наступальної операції розглядалося у загальному контексті низки спеціальних публікацій, серед яких можна виділити роботи Є. Шиловського [362], М. Павленка [330–332].

Особливе значення для нашого дослідження має опублікований у 1946 та перевиданий у 1951 роках короткий воєнно-історичний нарис "Наступ 1-го Українського (Воронізького) фронту на київському напрямку в 1943 р. (короткий оперативний нарис)". Поза тим, що нарис у підзаголовку названий коротким, ця робота і досі є найбільш повним і докладним описом боротьби військ 1-го Українського фронту за плацдарми у районах Лютежа і Букрина у вересні–жовтні, Київської наступальної операції (перша половина листопада) і відбиття контрудару противника в районі Житомира і Брусилова (у другій половині листопада). Винятково на основі архівних документів у цій воєнно-історичній праці детально висвітлені події підготовки операції, її ходу, організації управління. Можна зазначити, що наведені в роботі дані про угруповання і чисельність військ противника на подив точні і в цілому підтверджуються як сучасними дослідженнями, так і німецькими архівними документами (у першу чергу це стосується бойового складу танкових з'єднань).

На відміну від багатьох праць, у яких проаналізовано значні пласти оперативних та бойових документів, над нарисом працював всього один автор – офіцер Воєнно-історичного управління Головного воєнно-наукового управління Генерального штабу Червоної армії, українець за походженням, полковник В. Возненко. З часом ця робота стала великою бібліографічною рідкістю. Прикро, що сучасні дослідники історіографії забули про її автора і згадують лише “під загальною редакцією”, вказуючи на генерал-лейтенанта С. Платонова, а в окремих випадках навіть цього немає. Нижче ми покажемо, що надалі історики, які звертались до теми Київської наступальної операції, суттєво не поглибили наукові знання, а створили компілятивні праці в кращому випадку з посиланнями на джерело історіографічної інформації [90], а часто і без посилань [101].

Після закінчення німецько-радянської війни перед радянською воєнно-історичною наукою у повному обсязі постало завдання осмислення набутого бойового досвіду. У першій половині 50-х років XX ст. стали виходити роботи, у яких бойові дії Червоної армії розглядалися в цілому, а Київська наступальна операція описувалася у загальному контексті подій. Зокрема це роботи Ф. Воробйова, С. Голікова, В. Кравцова [113; 124]. До нашого історіографічного дослідження долучено низку наукових праць того часу, у яких певним чином йдеться про Київську наступальну операцію [109; 113; 114; 120; 126; 142; 144; 148; 177; 187; 201; 221; 222; 247; 255].

На першому етапі радянської історіографії Київської наступальної операції дослідники мали обмежені можливості щодо використання збірників опублікованих документів [1; 5; 7; 22; 23] та видань мемуарного характеру, оскільки робота зі створення такого плану видань тільки розгорталася. Газетна періодика стала одним із важливих джерел [445; 450–452; 455; 465; 467–469; 473; 476–478; 482].

На цьому етапі тільки намітилось формування наукових шкіл, які серед низки інших проблем Другої світової війни розглядали Київську наступальну операцію. Ці наукові школи проходили еволюційний процес

становлення. На цьому етапі ми схиляємося до того, щоб назвати їх московська та київська школи істориків Другої світової війни.

Інституції, у коло наукових досліджень яких потрапила Київська наступальна операція були такі: комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук СРСР, така ж комісія при Академії наук УРСР. Ці комісії були утворені для збирання, реєстрації та часткової публікації матеріалів про Велику вітчизняну війну. Комісії підтримували зв'язок з фронтами, арміями, дивізіями і партизанськими загонами, зібрали велику кількість документів, частина з яких була опублікована. Центральну комісію ліквідовано в листопаді 1945 року. Навесні 1944 року в Інституті історії АН СРСР був утворений воєнно-історичний сектор.

У збройних силах дослідницьку роботу з узагальнення бойового досвіду здійснював Воєнно-історичний відділ Генерального штабу, який з початку 1944 року трансформувався в Управління з використання досвіду війни Генерального штабу, а з 1947 року – у Воєнно-історичне управління Головного воєнно-наукового управління Генерального штабу. Воєнно-історичні відділення, науково-дослідні групи і колективи були створені в Штабі Тилу, штабах видів і родів військ, у багатьох управліннях наркомату оборони. Вагомий внесок у дослідження Київської наступальної операції здійснили науковці військових академій, у стінах яких узагальнювався історичний досвід бойових дій і розроблялася теорія воєнного мистецтва, особливо в питаннях організації та ведення фронтових і армійських операцій [1; 5; 7; 22; 142; 144; 187].

Другий етап (середина 50-х рр. – 1991 р. XX ст.). На цьому етапі радянська історіографія продовжила накопичувати теоретичну надбудову та фактографічну базу щодо Київської наступальної операції.

Перш за все звернемо увагу на праці, предметом яких стало безпосередньо звільнення Києва. Науково-популярні видання приурочували до ювілейних дат, що схвалювало партійне керівництво, та під це виділявся належний фінансовий ресурс.

До 10-ї річниці цієї події В. Возненко та Г. Уткін підготували працю “Визволення Києва: (Осінь 1943 р.)” [109]. Хоча на той час масив оперативних та бойових документів мав закритий характер, авторам вдалося створити воєнно-історичний нарис для широкого кола читачів. Надалі Г. Уткін розширив тематичне поле своїх наукових студій. У 1960 р. він публікує працю “Герої Дніпра”, а в 1963 – монографію “Штурм “Східного валу”. Визволення Лівобережної України і форсування Дніпра” [236; 237]. Автор доволі широко окреслив особливості розвитку бойових дій на київському напрямку, акцентував увагу читачів на героїзмі радянських воїнів. Вказані праці базувалися переважно на матеріалах преси, доступних документальних джерелах, були створені в той час, коли архіви ще були недоступні, а спогади радянських воєначальників ще не побачили світ. Отже, можливості дослідників були значно обмеженішими ніж, скажімо, у 80-х – 90-х рр. XX ст.

Розвинув тему Київської наступальної операції знаний радянський воєнний історик Б. Тельпуховський у праці “Битва за Днпро і визволення Києва” (1966 р.). Однак це була невелика за розміром науково-публіцистична робота, призначена для системи військово-патріотичного виховання [228].

Таким чином, Київська наступальна операція 1943 року в цілому як предмет наукового пошуку під кутом воєнно-історичних знань у цей період розглянута всього в кількох невеликих за обсягом працях. Перш за все це науково-популярні видання і статті учасників операції та воєнних істориків у радянських наукових військових часописах “Воєнна думка” та “Воєнно-історичний журнал”.

Слід погодитися з твердженням укладачів бібліографічного видання з проблематики розвитку радянського воєнного мистецтва в роки німецько-радянської війни, які свідчать про достатньо скромне місце Київської наступальної операції серед інших 36-ти стратегічних наступальних операцій радянських військ. Зауважимо, що серед них тільки три стратегічні наступальні операції проводилися військами одного фронту: Київська,

Львівсько-Сандомирська та Петсамо-Каркінетська. Так, якщо творчий потенціал воєнних істориків був спрямований на аналіз успішних дій у Берлінській операції у 143 публікаціях, у Східно-Пруській – 97, у Білоруській – 92, у Львівсько-Сандомирській – 61, у Кримській – 56, у Білгородсько-Харківській – 28, то у Київській це число не перевищує 15 спеціалізованих праць [221].

Вивчення воєнно-історичних праць загального характеру відносно перебігу операцій (бойових дій) у німецько-радянській війні засвідчує, що радянські воєнні історики працювали плідно у 50-ті – 80ті рр. XX ст. Закриті воєнно-історичні видання були приведені до єдиних структурованих поглядів і достатньо об'єктивно висвітлювали хід подій та давали оцінки радянському воєнному мистецтву. Однак такі роботи тривалий час залишалися доступними тільки для обмеженого кола користувачів.

Однією з перших видань стала 4-томна праця "Операції Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр." (1958–1959). Додатком до кожного тому видавався альбом схем. Досі ця праця залишається найбільш систематизованою та структурованою. На нашу думку, за ступенем залученням джерел, обробки матеріалу, масштабом узагальнень, глибиною та обґрунтуванням висновків у радянській історіографії подібних робіт більш не створено. У третьому томі цієї воєнно-історичної праці міститься опис Київської наступальної операції (жовтень – грудень 1943 р.) [191, с. 379–388]. Вона поділяється на наступальну операцію Воронезького фронту у жовтні 1943 р. (12–24 жовтня), наступальну операцію 1-го Українського фронту у листопаді 1943 р. (3–13 листопада) та оборонну операцію військ 1-го Українського фронту 1943 р. (13 листопада – 23 грудня).

Під керівництвом генерал-лейтенанта С. Платонова був підготовлений "Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." (1961) [224]. Залучення нових документів і фактичних даних дало змогу глибше і повніше дослідити питання стратегічного планування збройної боротьби, підготовки і

проведення стратегічних операцій. У цій праці терміни проведення Київської стратегічної наступальної операції визначені від 12 жовтня до 23 грудня 1943 р. і зроблено висновок про її успішне завершення відбиттям контрнаступу противника у другій половині грудня 1943 року. [224, с. 564–570]. Уперше в радянській історіографії був узагальнений досвід стратегічного застосування видів збройних сил, показано стратегічне значення партизанського руху, проаналізовані питання стратегічної розвідки, маскування та дезінформації, підведені підсумки матеріально-технічного забезпечення збройної боротьби. Видання базувалося на закритих архівних джерелах.

Операції 1-го Українського фронту на київському напрямку (стратегічна наступальна та фронтові наступальні і оборонна) розглядаються в загальному аналізі радянського воєнного мистецтва у другому томі [220] 3-томного видан “Радянське воєнне мистецтво в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” (1962). У роботі глибоко та всебічно на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях досліджені питання стану та розвитку радянського воєнного мистецтва в ході війни. Автори ретельно проаналізували способи ведення збройної боротьби, дослідили проблеми визначення напрямку головного удару, застосування видів і родів військ (сил), питання досягнення раптовості й ефективності воєнних дій, системи управління та взаємодії, створення та використання резервів, всебічного забезпечення, ролі та місця партизанського руху. Цінність цього видання полягає в наявності критичного аналізу причин незавершеності деяких наступальних операцій. Разом з тим у роботі відсутні дані про втрати особового складу та бойової техніки, порівняння результатів операцій з “витратами” сил та засобів. Але, незважаючи на це, ця праця за об’єктивністю підходів займає одне з перших місць у радянській історіографії воєнного мистецтва [213].

Слід вказати на узгодженість положень фундаментальних праць воєнних істориків кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст. Автори 3-томного

видання, присвяченого воєнному мистецтву, так само як 4-томника з висвітленням операцій та стратегічному нарисі, базуються на тому, що Київська стратегічна наступальна операція відбувалася з 12 жовтня до 23 грудня 1943 року [220, с. 17]. Також автори залучають до аналізу оперативного мистецтва Київську наступальну операцію (проводилась у листопаді 1943 року). І в першому, і в другому розділах книги йдеться про наступальні операції того самого фронту – 1-го Українського (Воронезького). Однак перший розділ присвячений аналізу стратегії, а другий – оперативному мистецтву. Можна висловити припущення, що наступні покоління дослідників через брак військової підготовки не вловили цих тонкощів або свідомо допустили плутанину між оперативним та стратегічним рівнями розгляду питань, пов'язаних зі звільненням Києва у 1943 році.

Паралельно із закритими науковими працями радянські воєнні історики виконували замовлення щодо опрацювання видань з історії Другої світової війни (з акцентом в аналізі подій на німецько-радянському фронті), які були розраховані на широкі кола читачів і мали переважно науково-популярний характер. У 60–80-ті рр.. XX ст. були видані роботи узагальнюючого плану, у яких були канонізовані радянські підходи до оціннювання подій у німецько-радянській війні. Серед низки робіт цього часу виділяється воєнно-історичний нарис Другої світової війни [116; 117] під загальною редакцією С. П. Платонова. Поряд з позитивними оцінками, до недоліків праці слід зарахувати те, що автори не повністю розкрили процес планування операцій, зокрема і Київської, надали поверхову характеристику її результатів. У роботі немає посилань на архівні джерела, статистичних даних. Аналогічні підходи зустрічаємо у воєнно-історичному нарисі Ф. Воробйова "Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945 рр. (короткий воєнно-історичний нарис)" (1961) [112].

До фундаментальних колективних робіт радянського часу належить 6-томна колективна праця з історії Великої вітчизняної війни, у третьому

томі якої висвітлено визволення Києва у 1943 році [141]. Ці питання розглянуті у сьомому томі 12-томної праці історії Другої світової війни [145]. За схожим сценарієм опрацювали аналогічне 3-томне видання й українські радянські історики [232].

Українські історики радянського періоду в цілому дотримувались загальноприйнятих у радянській історіографії позицій. Окремі аспекти проблеми знаходили відображення в узагальнюючих працях з історії німецько-радянської війни, спеціалізованих монографіях, присвячених визволенню території України та форсуванню Дніпра [159; 232; 235]. Хід бойових дій на київському напрямку у 1943 році став предметом досліджень лише окремих вітчизняних науковців та знайшов відображення в статтях у наукових журналах і збірках науково-практичних конференцій [336; 392; 345].

Досвід підготовки і проведення Київської наступальної операції прямо чи опосередковано досліджували автори узагальнюючих праць з окремих питань воєнного мистецтва, зокрема у публікаціях з питань стратегічного наступу В. Черняєва [358], колективній праці “Фронти наступали…” [242, с. 25–94], у монографії О. Радзієвського “Прорив” [338, с. 73–75, сх.16]. У цих та інших виданнях повчальні сюжети з підготовки та проведення Київської наступальної операції використовуються як приклад та ілюстрація теоретичних положень.

Особливостям застосування у Київській наступальній операції принципу воєнного мистецтва – військовій хитрості приділив увагу В. Лобов [108]. Питання оперативного переслідування розглядалися у праці М. Тура [352]. Досвід військ Воронезького (1-го Українського) фронту щодо форсування водних перешкод частково розглянутий у дисертаційній роботі М. Шеховцова [77], а також у статтях у наукових журналах М. Шарохіна [359; 360]. Приклади підготовки і проведення армійських операцій у ході операцій 1-го Українського фронту на київському напрямку залучили до дослідження автори праць “Армійські операції (Приклади з досвіду Великої

Вітчизняної війни)” [82, с. 9, 103], “Загальновійськова армія в наступі (З досвіду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.)” [190].

Серед видань, спеціально присвячених загальним проблемам розвитку радянського воєнного мистецтва у 1941–1945 рр., дисертантом для аналізу відібрані ті, у яких так чи інакше аналізуються питання, пов’язані з Київською наступальною операцією. Це збірник статей, присвячений найважливішим операціям [98]. Окремі сторінки стосуються Київської наступальної операції в книгах “Бойові дії радянської армії у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, “Розвиток радянських збройних сил і воєнного мистецтва у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” [91; 204].

Особливий напрям аналізу – біографічні нариси про діяльність історичних осіб, які акцентують увагу на життєвих віхах радянських воєначальників, що керували діями військ у Київській наступальній операції [137; 152; 153; 161; 166; 193]. Цінним для дослідників операції є та обставина, що біографічні нариси певним чином компенсують відсутність мемуарних праць воєначальників, які загинули в ході війни, маємо на увазі М. Ватутіна та І. Черняховського. Поряд з цим, проведений аналіз літератури підтверджує ту обставину, що в радянській історіографії відводилося недостатнє місце головному трударю війни – простому солдату [236; 421].

Автором у ході роботи над темою дисертації вивчено близько двохсот статей у наукових журналах, матеріалів та тез виступів на наукових конференціях, присвяченх тематиці визволення Києва у 1943 році.

Проблему створення та використання стратегічних резервів, особливості їх спрямування до Воронезького (1-го Українського) фронту, який діяв на головному напрямку, досліджував М. Казаков [297],

Захопленню та утриманню плацдармів на Дніпрі присвячені статті А. Ракицького “Крах “Східного валу”, Т. Уманського “Захоплення лютезького плацдарму”; В. Левченка “Стрілецький полк захоплює плацдарм” та ін. [339; 353; 316].

Проблематику прориву оборони противника оприлюднив у наукових часописах А. Радзієвський [338].

У наукових журналах недостатньо систематизовані та проаналізовані питання внеску набутого бойового досвіду в Київській наступальній операції у розвиток форм і способів збройної боротьби, недостатньо розкриті основні показники операцій на київському напрямку, висвітлені питання всебічного забезпечення фронтової та армійських операцій, організації взаємодії всіх родів військ за надзвичайно складної оперативної обстановки. Повністю не розкритими в науковій періодиці радянського часу залишалися проблеми втрат в операціях на київському напрямку у 1943 році, непроаналізовані успішні бойові дії противника, складові Київської стратегічної наступальної операції [268–270; 272; 274; 276; 277; 284; 285; 290; 293; 296; 298; 306; 314; 321; 323; 325; 327; 328; 334; 343; 344; 350; 404].

У цілому аналіз тенденцій цього сегмента історіографічного доробку радянського часу відповідає загальним у напрямку поступової канонізації та глорифікації висвітлення подій воєнного лихоліття. Особливістю виходу у світ наукових студій цього плану стала активізація попиту на наукову продукцію у період ювілейних заходів, що було характерним для радянської історичної науки в цілому та на рубежі 70-х – 80-х років набуло гіпертрофічних ознак. Так, у 1963 році публікуються статті: В. Возненко “Битва за Дніпро і Київська наступальна операція 1943 року”, М. Садовіна “Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників”; у 1973 році – В. Ашкерова “В битві за Дніпро”, Л. Павлова “Визволення Києва”, Я. Пашко “Визволення Червоною Армією столиці України”; у 1983 – С. Іванова “Визволення столиці України – Києва”.

Фундаментальні наукові знання акумулюють та популяризують підручники та навчальні посібники. Для аналізу предмета нашого дослідження були відібрані передусім підручники з історії війн та воєнного мистецтва [427; 430; 431; 439]. У підручниках, призначених для слухачів військових академій СРСР, більш детально розкриваються проблемні

питання, пов'язані з недостатньою організацією взаємодії, інженерного забезпечення, що виникли під час форсування Десни, Дніпра, Прип'яті та проведених операцій на Правобережжі. Простежується еволюція схеми висвітлення операцій на київському напрямку, поступове звуження наприкінці 70-х рр. XX ст. вивчення цих аспектів до успішних дій в операції, проведеній з 3 до 13 листопада.

Важливу інформацію про історіографічний процес, квінтесенцію наукових поглядів на події, пов'язані з боротьбою за Київ у 1943 році, знаходимо у статтях в енциклопедіях і словниках. Довідково-енциклопедичні видання як історіографічне джерело містять відомості понятійно-категоріального й інформаційного характеру. Хоча інформація, подана у них стосовно предмета дослідження, зазнала певної уніфікації, однак є і певні особливості. Зокрема більшість енциклопедичних видань визначають хронологічні рамки Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту 3–13 листопада 1943 року. Але енциклопедичний довідник УРСР за 1987 рік визначає, ця операція проводилася у жовтні – листопаді [414]. Цікаві результати отримуємо з аналізу схем до енциклопедичних статей. Майже всі вони, ілюструючи операцію 3–13 листопада 1943 року, відображають події, які тривають до 23 грудня 1943 року [409; 415–417].

На другому етапі радянської історіографії Київської наступальної операції розширилось предметне поле досліджень. Науковці мали можливості щодо використання збірників опублікованих документів [2; 3; 6; 8; 10; 12–14; 19; 21] та видань мемуарного характеру [24–26; 28–30; 32–34; 36–38; 40–44; 46; 47; 49–51; 53; 54; 57; 62–64] . Публікації в періодичній пресі матеріалів про вигнання нацистських окупантів з Києва формували громадську думку і певним чином корегували позиції окремих істориків [442; 446; 453; 454; 456–462; 464; 472; 475; 479–481; 484].

Упродовж другого історіографічного етапу радянського періоду дослідження Київської наступальної операції наукові інституції, на які покладалося дослідження історії Другої світової війни, зазнали певних

трансформацій. У 1957 році для того, щоб відмовитися від сталінських підходів до розгляду історії війни, в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС був створений відділ історії Великої Вітчизняної війни. У 1966 році утворено Інститут воєнної історії Міністерства оборони СРСР як головну науково-дослідну установу в галузі воєнно-історичної науки в збройних силах. Він підпорядковувався міністру оборони і начальнику Генерального штабу ЗС СРСР. Воєнно-історичні праці створювали й інші наукові організації. Велику роботу в цьому напрямку вели вищі навчальні заклади: Військова академія Генерального штабу імені К. Є. Ворошилова, Військова академія імені М. В. Фрунзе, Військово-політична академія імені В. І. Леніна, Військова академія бронетанкових військ імені Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського та ін. [12; 14; 19; 21; 29; 32; 37; 42–44; 53; 54; 57; 64; 78–81; 83; 84; 96; 98; 104; 105; 110–112; 115–119; 129; 130; 137; 140; 141; 143; 145; 146; 150; 163; 164; 166; 169; 179; 188–191; 196; 199; 202–204; 207; 210; 214–220; 224; 229; 231; 237; 248; 406; 408–410; 423; 426–431; 439; 440].

У військових округах на території України, при штабах армій, а в окремих випадках і в містах дислокації з’єднань та військових частин, при будинках офіцерів створювались воєнно-історичні наукові спілки. Науковцями та активістами, які входили до їх складу здійснювалися описи окремих аспектів збройної боротьби за Київ у 1943 році [2; 10; 28; 46; 47; 134; 155; 159; 178; 186; 193; 227; 270; 336; 345]. Наукові знання щодо Київської наступальної операції 1943 року акумулювалися в Інституті історії Академії наук України, де у 80-х роках XX ст. сформувалася наукова школа М. Коваля.

Найзначніший приріст знань щодо дослідження Київської наступальної операції здійснили наукові школи воєнних істориків, які об’єднувалися навколо Воєнно-історичного управління Генерального штабу та Інституту воєнної історії МО СРСР, керівниками яких були С. Платонов, П. Жилін, А. Грильов [19; 91; 98; 116; 117; 191; 416].

Оцінюючи у цілому доробок радянських воєнних істориків щодо операцій на київському напрямку восени 1943 року, можна зробити висновок,

що головна увага приділена аналізу їх підготовки і здійсненням. В узагальнених роботах робилися акценти на повчальних прикладах Київської наступальної операції. Поряд з цим більшість праць мають описовий характер, не розкривають причини прорахунків та невдач радянського командування, наслідки невиправдано високих втрат. Належним чином не аналізувалися дії противника.

Аналіз процесів еволюції наукового відображення подій, пов'язаних з вигнанням нацистських окупантів з Києва, відповідно до визначених у дисертації етапів історіографії радянського періоду свідчить про тенденцію пролонгації формування позитивної схеми у висвітленні Київської наступальної операції.

Підсумовуючи історіографічний огляд надбань радянської історичної науки, слід зазначити таке: наявні історіографічні джерела, як правило, глорифікують історію періоду Другої світової війни, зокрема битву за Дніпро та її складову – Київську наступальну операцію, звеличують діяльність Комуністичної партії, прославляють талант радянських полководців, патріотизм народу, героїзм військ, гіперболізують ненависть до ворога. Науковим працям радянської доби притаманна ідеологічна спрямованість, пропагандистське призначення, відсутність неупередженого дослідницького погляду на проблему, чітка установка на "єдино правильний" партійний принцип наукового пізнання. Історичні акценти зосереджувалися на успіхах, перемогах і героїчних подвигах.

2.2. Еволюція знань про бойові дії в районі Києва у ході битви за Дніпро в зарубіжній історіографії

Німецька історіографія бойових дій на київському напрямку у 1943 році поділена нами на періоди, рубіж між якими визначається часом об'єднання західної і східної частин Німеччини наприкінці 1990 року. Таким чином аналіз робіт німецьких істориків ФРН та НДР здійснювався у межах:

першого періоду – протистояння СРСР і США, країн організації Варшавського договору і НАТО; другого періоду – після краху СРСР та розвалу міжнародної соціалістичної системи.

Перший період німецької історіографії 1943–1990 рр. XX ст. У 1951 році вийшла у світ “Історія Другої світової війни” Курта фон Тіппельскірха. На той час ця книга вважалася німецькою офіційною історією війни. Книга є однією з перших праць з історії Другої світової війни, у якій описуються події на всіх театрах воєнних дій і на всіх фронтах у період 1939–1945 рр. Тіппельскірх К. стверджує, що 1943 рік приніс остаточну втрату стратегічної ініціативи у війні на Сході. Причини поразки Німеччини він вбачає насамперед у помилках Гітлера. Автор наголошує: “… винятково серйозним стало положення 4-ї танкової армії. Важкі бої, що зав’язалися 7 жовтня з початком великого наступу російських військ на Київ, ця армія протягом усього жовтня вела досить успішно, не даючи противнику можливості вийти за межі місцевих успіхів. Росіяни поступово захопили плацдарми по обидві сторони Києва, які до кінця місяця були ними значно розширені, особливо на північ від міста. Коли 3 листопада велике угруповання в складі 30 стрілецьких дивізій, 24 танкових бригад і 10 мотострілецьких бригад почали з цього району наступ, 4-та танкова армія була зовсім знекровлена. До 6 листопада вона ще продовжувала утримувати Київ, але потім змушена була залишити обійдене з обох сторін місто” [230, с. 441].

Ще одну спробу дати оцінку поразки німецьких військ під Києвом К. Тіппельскірх зробив у збірнику праць німецьких військових фахівців і державних діячів “Підсумки Другої світової війни. Висновки переможених”, який був виданий у 1953 році в ФРН. Автори збірника узагальнюють досвід накопичений під час війни 1939–1945 років, і роблять висновки, переважно на основі аналізу рішень оперативного керівництва Вермахту в найважливіші моменти війни. Тіппельскірх К. коротко оцінив загальну оперативну обстановку, яка склалася восени 1943 року, зазначив, що на німецько-

радянському фронті на чотирьох ділянках було прорвано фронт радянськими військами, у тому числі на північ від Києва [147 , с. 86].

Офіцерському корпусу Вермахту присвячена праця В. Герліца “Німецький генеральний штаб”. Герліц намагався довести, що після приходу Гітлера до влади генеральний штаб боровся проти війни, а офіцерський корпус у цілому протистояв керівництву НСДАП. Це була одна з перших спроб поставити питання про взаємини офіцерського корпусу і нацистської влади. У праці автор згадує прагнення командувача групи армій “Південь” Е. Манштейна утримати позиції на Дніпрі та зазначає, що на це не вистачило сил. Німецькі війська “втратили Київ”, а в подальшому Житомир та Бердичів [255 , с. 431].

Серед опублікованих у 1960-х роках праць помітне місце займає книга П. Кареля (псевдонім колишнього відповідального співробітника міністерства закордонних справ Третього Райху П. Шмідта), яка складається з двох частин: “Операція Барбаросса” і “Випалена земля”. Для дослідників праця цікава тим, що автор, спираючись на великий комплекс джерел, дав дуже ґрунтовну і детальну розповідь про “біг до Дніпра” Манштейна та події, пов’язані з боями за Київ. Автор вкрай високо оцінює рівень бойових командирів Вермахту, а невдачі німецьких військ списує на помилкові рішення Адольфа Гітлера та погоду [151, с. 362-370].

Німецькі історики стверджують, що солдати та генерали Вермахту демонстрували свою майстерність ведення бойових дій, але перемогти завадили “фатальні помилки” політичного керівництва, перш за все Гітлера. Вестфаль З., оцінюючи ситуацію восени 1943 року в час проведення Київської наступальної операції, зазначав: “Неймовірна впертість Гітлера, який не погоджувався на тимчасові втрати непотрібних територій, полегшувало великі перемоги росіянам, а іноді навіть було їх причиною. Отримуючи наказ обороняти ділянки, які не мали ніякої цінності, війська зазнавали важких втрат. Дивізії постійно потребували поповнення і, без відпочинку борючись проти, як правило, значно переважаючих сил

противника, поступово втрачали боєздатність. Без будь-якої мети їх кидали в саме пекло. Вимушена боротися за кожен клаптик російської землі проти військ, перевага яких в технічній оснащеності зростала, німецька армія нестримно котилася назад” [263, с. 102].

З 1985 р. у ФРН стала публікуватися багатотомна книга “Кавалери Лицарського хреста німецького Вермахту, 1939–1945”. Для дослідників книга цікава тим, що в ній описуються подвиги німецьких військовослужбовців, які отримали цю високу нагороду [261]. Так, за бої під Києвом високі нагороди отримали барон Хассо Еккард фон Мантейфель та полковник Адельберт Шульц. Мантейфель Х. – командир 7-ї танкової дивізії, частини якого відзначилися в боях під Києвом та Житомиром, 23.11.1943 отримав Лицарський хрест Залізного хреста з дубовим листям. Полковник А. Шульц, командир 25-го танкового полку 7-ї танкової дивізії, був 14.12.1943 нагороджений Лицарським хрестом з дубовим листям, мечами і діамантами за бої під Києвом та Житомиром [261].

Паралельно процеси наукового осмислення подій війни відбувалися по інший бік “берлінської стіни”. Авторським колективом інституту історії Німецької Академії наук НДР у 1969 році підготовлена праця “Німеччина у Другій світовій війні (1939–1945)”. Зміст праці свідчить, що основні концепції істориків “соціалістичної Німеччини” співвідносилися з ідеологічними лекалами, запропонованими із Москви. У цій праці автори торкнулися теми Київської наступальної операції радянських військ та вказали на неспроможність німецької армії стримати наступ радянських військ [119 , с. 262].

Знаковою подією *другого періоду німецької історіографії (1991 р. – теперішній час)* проблематики збройної боротьби за Київ у 1943 році стала публікація багаторічної праці німецьких воєнних істориків “Німецький Райх і Друга світова війна”. Цей науковий проект був започаткований ще за часів “холодної війни”, а завершений вже в об’єднаній Німеччині. Багатотомна

фундаментальна праця наочно демонструє еволюцію наукових поглядів німецьких істориків.

Центром воєнно-історичної науки Німеччини став Інститут воєнно-історичних досліджень у Фрайбурзі, який підпорядковувався міністерству оборони. З кінця 60-х років XX ст. тут почалося розроблення концепції багатотомної праці (10 томів у 12 книгах) під загальною назвою “Німецький Райх і Друга світова війна”. Керівником проекту спочатку був відомий західнонімецький історик М. Мессершмідт. Наприкінці 80-х років його змінив В. Дейст. Це єдина у своєму роді за обсягом і масштабом праця у німецькій історіографії Другої світової війни. У 2007 році опублікований 8-й том, присвячений бойовим діям на Східному фронті в 1943–1944 роках. На думку авторів, він є основним для розуміння військової поразки Райху. У цій праці описуються як стратегічний, так і оперативно-тактичний рівні воєнних дій. При цьому приділяється набагато більше уваги розгляду подій оперативного і навіть тактичного рівнів. Автори вважають, що період з літа 1943 року до літа 1944 року залишився поза увагою історичних нарисів і називають його “забутий рік війни”. Саме в цей період потрапляє Київська стратегічна операція. На відміну від вищенаведених, у цій праці автори детальніше розглянули оперативну обстановку, підготовку, хід і результати операції, проаналізували рішення командувань протиборчих сторін. Автори під час оцінціювання чисельності та втрат посилаються на російські джерела [252, с. 370].

На початку XXI ст. спостерігається тенденція зростання кількості німецької літератури, присвяченої подіям на Східному фронті. Доволі детально описують перебіг бойових дій у районі Києва, Фастова, Житомира праці С. Казенава та Р. Варника “Тигр!” [251, с. 197], К. Невенкіна “ Пожежні бригади. Танкові дивізії 1943–1945” [258], В. Швейдера “Тигри в бою”[259]. Ці та інші роботи німецьких авторів, предметом досліджень яких є історія військових формувань Вермахту та СС, бойове застосування видів і родів військ, армійська повсякденність, становлять інтерес для науковців, які

безпосередньо досліджують Київську наступальну операцію 1943 року [393, с. 603–608].

Американська історіографія. Ще під час Другої світової війни американське військово-політичне керівництво надавало велике значення узагальненню досвіду бойових дій. Перші роботи американських істориків про події на Східноєвропейському ТВД мали переважно описовий характер, містили фактичний матеріал, дані про перемоги Червоної армії, у тому числі в боях за Київ, підкреслювали історичне значення створення антигітлерівської коаліції. Велику увагу американських вчених привертала проблема передісторії війни, ленд-лізу та відкриття “другого фронту”.

Книга кореспондента газети “Санді Таймс” і радіокорпорації “Бі-бі-сі” А. Верта “Росія у війні 1941–1945” вперше вийшла в США у 1964 р., потім її видали у Великій Британії, Франції, ФРН та інших країнах. Ця праця “відкрила очі” західним читачам на події, що відбувалися на Східному фронті [106]. В праці Верт вказував, що перемоги 1943 року, у тому числі і визволення Києва від німецьких військ, мали велике воєнно-політичне значення напередодні Тегеранської конференції [106, с. 459].

Значним явищем в американській історіографії Другої світової війни фахівці вважають працю Е. Зіємке “Від Сталінграда до Берліна: Поразка Німеччини на Сході”, яка побачила світ у 1968 році. Праця підготовлена з використанням широкого кола документальних джерел, матеріал викладено з об’єктивних позицій. Позитивним моментом є те, що автор намагається розкрити дійсні причини поразки німецької армії. Не оминув автор події, пов’язані з боротьбою за Київ радянських військ. Автор висвітлив оперативну обстановку напередодні Київської наступальної операції та послідовно відстежив хід бойових дій [267, с. 213]. Автор Київську наступальну операцію розглядав у контексті битви за Дніпро.

У 1982 р. в США була видана книга Т. Дюпуї і П. Мартелла під назвою “Великі битви на Східному фронті. Радянсько-німецька війна 1941–1945 років”. На думку авторів, радянська армія провела 16 великих битв. Це –

літня кампанія 1941 р., оборона Москви, контрнаступ під Москвою, контрнаступ під Сталінградом, битва під Курськом, контрнаступ під Курськом, форсування Дніпра, Мелітопольська операція, Корсунь-Шевченківська операція, Кримська операція, наступ в Білорусії, Ясько-Кишинівська операція, битва в Східній Пруссії, Вісло-Одерський наступ, битва за Берлін і кампанія в Маньчжурії. Дюпуї Т. і П. Мартелл боротьбу за Київ у 1943 році зарахували до битви за Дніпро. Автори визнають, що "на Заході прагнуть не помічати величезного внеску Радянського Союзу в перемогу союзників над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні, про бойові дії на німецько-радянському фронті опубліковано незрівнянно менше літератури, ніж про війну на Заході" [253, с. 1].

Гланц Д. – полковник армії США, воєнний історик, визнаний фахівець з питань Східного фронту Другої світової війни, працював у Вест-Понті академії збройних сил США, в інституті бойових досліджень Форт-Ливенуорт, Канзас, був редактором журналу "Слов'янські воєнні дослідження". Гланц Д. у книзі "Радянське військове диво 1941–1943. Відродження Червоної армії" зазначає, що англомовні дослідники обійшли увагою жовтневі наступальні операції на київському напрямку. Він пише: "За три тижні кровопролитних, але безплідних боїв військ 13-ї і 60-ї армій (передані 5 жовтня зі складу Центрального фронту), військ 27-ї, 38-ї, 40-ї, 47-ї і 3-ї гвардійської танкової армій Воронезького фронту так і не вдалося здолати оборону 4-ї танкової і 8-ї армій, які блокували плацдарми Червоної армії в районах Чорнобиля, Димера, Лютежа і Великого Букрина. У цьому випадку вражаюча перемога 1-го Українського фронту в листопаді 1943 р. за Київ стерла ці наступальні бойові дії з історичної пам'яті" [121, с. 83].

Добре знаючи російську мову і радянську воєнно-історичну літературу, працюючи з російськими архівами, Гланц мав можливість ознайомитися з радянським воєнним мистецтвом за першоджерелами, а не через перекази третіх осіб. Деяким недоліком робіт Гланца можна вважати незбалансованість інформації про супротивників. Для аналізу дій Вермахту

він використовує порівняно обмежений набір мемуарних і вторинних джерел (як правило, наявних в англійському перекладі), вкрай рідко звертаючись до первинних документів.

В праці Т. Нейджела і С. Ендрю “Німецька армія на Східному фронті. 1943–1945” дається короткий аналіз операціям 1943–1945 років, в тому числі згадується про те, що німецькі війська залишили Київ 6 листопада 1943 року. Праця цікава тим, що розглядає зміни, які відбулися в частинах сухопутної армії Німеччини на Східному фронті в згаданий період, супроводжується унікальними фотографіями, які передають точне уявлення про форму одягу військовослужбовців німецької армії та її озброєння [185].

Отже, окремі аспекти Київської наступальної операції певною мірою відображені у працях американських істориків. Інституціями, у яких зосереджувалися дослідження проведених Червоною армією операцій, вивчення радянського воєнного мистецтва, стали воєнно-історичні органи (офіси, центри, групи) збройних сил США.

Британська військово-історична література також міцно утримує свої позиції в справі вивчення проблем Другої світової війни. Велике місце в британській історіографії, як і в американській, займають проблеми передісторії війни, ленд-лізу та британо-німецького збройного протистояння.

Ім’я англійського воєнного історика і теоретика, генерал-майора Дж. Ф. С. Фуллера і донині користується доволі великою популярністю. У його книзі “Друга світова війна 1939–1945 рр. Стратегічний і тактичний огляд” розглянуті події минулої війни з погляду на боротьбу за захоплення й утримання стратегічної ініціативи. Книга насичена великим фактичним матеріалом про бойові дії на фронтах Другої світової війни. Фуллер досить стисло констатував факт звільнення Києва радянськими військами. Він пише, що “…затриманий у вигині Дніпра 1-й Український фронт Ватутіна підійшов до околиць Києва і 4 листопада розпочав штурм міста. Німці залишили місто, 6 листопада Київ був зайнятий російськими військами” [243]. Автор не

коментує цього факту і не оцінює його. Загалом, Фуллер приділив незначну увагу літньо-осінній кампанії 1943 року [243, с. 370]

Англійський воєнний історик і теоретик Б. Ліддел Гарт, автор понад 30 книг, у своїй праці “Друга світова війна” тенденційно і доволі поверхово висвітлює події 1943–1945 років. Він ухиляється від оцінювання підсумків Курської битви, а потім і битви за Дніпро. Операції з визволення Києва в книзі відведено чотири речення: “У другій половині жовтня в районі Києва панувало відносне затишшя. Росіяни продовжували розширювати плацдарм на північ від міста, щоб завдати з нього потужного удару в обхід у фланг противника. Цей удар завдали війська Ватутіна в перший тиждень листопада. Росіяни, виявивши слабкі місця в надмірно розтягнутому фронті німців, прорвали їх оборону, почали наступати в західному напрямку, а потім, відрізавши шляхи відходу противнику з Києва, оволоділи містом з тилу [169, с. 530].

Кроуфорд С. у книзі “Східний фронт день за днем. Німецький Вермахт проти Червоної армії. 1941–1945” створив унікальну хронологію війни на Східному фронті. У книзі послідовно викладені всі значущі події з початку Другої світової війни, описані військові операції і найважливіші битви. Досить стисло розповідається про Київську наступальну операцію. Так, за датою 3 листопада 1943 року значиться: “Починається Київська наступальна операція. 38-ма та 60-та армії при підтримці 2-ї повітряної армії перейшли у наступ з лютізького плацдарму (1-й Український фронт вводить у дію 671 тисячу солдатів). Німецька 4-та танкова армія зазнає важких втрат” [162, с. 218].

Заслуговує на увагу книга Дж. Э. Кауфмана, Г. У. Кауфмана “Фортифікація Другої світової війни 1939–1945. III Райх. Фортеці, доти, бункери, лінії оборони”. Це всебічний і докладний опис німецьких укріплень і оборонних систем періоду Другої світової війни. Німеччина побудувала під час війни багато оборонних рубежів – від прибережних укріплень уздовж Ла-Маншу до знаменитого “Західного валу” і спішно зведеного “Східного валу”.

Автори докладно описали оборонні фортифікації на лінії “Пантера-Вотан” навколо Києва у 1943 році, що дає змогу дослідникам краще оцінити обстановку та спроможність німецьких військ вести оборону [241, с. 277].

У 2004 році вийшла у світ книга Д. Лукаса “Вермахт 1939-1945. Цифри, дати, факти”. У праці згадані бої за Київ. Книга стала довідником з фотографіями подій [256].

Знаний дослідник Другої світової війни М. Мелвін – англійський воєнний історик, голова Британської комісії з військової історії (станом на 2017 рік). Міжнародне визнання Мелвін отримав за книгу “Манштейн – великий генерал Гітлера”. У Лондоні в 2010 році книга вийшла тиражем у 3 тис. примірників, згодом цю працю було перевидано і в Нью-Йорку. Загальний тираж книги, удостоєної премії за кращу військову біографію, сягав кілька десятків тисяч примірників. Книга розійшлася по всьому світу і стала популярною не тільки в англомовних, а й інших країнах. Причина цього успіху полягає в тому, що особистість Е. фон Манштейна приваблює не тільки істориків, а й широкі читацькі кола. Опрацьовуючи матеріали книги, генерал Мелвін здійснював воєнно-історичні поїздки по місцях бойових дій, приїздив до Києва та організував співпрацю з українськими військовими істориками.

У розділі “Битва за Дніпро і Київ” М. Мелвін називає Київську наступальну операцію “стратегічною наступальною операцією, первинна мета якої полягала у визволенні столиці України”. Для дослідників книга цікава тим, що автор розкриває оперативну обстановку, яка склалася напередодні наступу, описує події на букринському плацдармі, розкриває прагнення Манштейна вдало вибудувати оборону, використати резерви тощо. У той же час зазначає вдале потайне перегрупування військ М. Ватутіним, яке сприяло успіху наступальної операції, звільненню Києва та подальшому розвитку наступу радянських військ [257, с. 399].

В останній час спостерігається тенденція зростання кількості англомовної літератури, присвяченої подіям на Східному фронті. Разом з тим

сучасні праці американських істориків та їх британських колег набувають чітких рис науково-популярного жанру і призначені на задоволення попиту читачів, які схильні до яскравих фактів та літературних описів воєнних епізодів. Переважно у цій літературі автори ідеалізують вояків Вермахту та СС. Сюжети, які висвітлюють перебіг бойових дій у 1943 році в районі Києва, Фастова, Білої Церкви, Житомира, містяться в книгах Ф. Бергера "Обличчя мужності" [250], Н. Штобера "Зенітні частини Вафен-СС" [260], О. Вейдінгера "Товариші до кінця. 4-й танковий гренадерський полк СС"[262], М. Яргера "Кавалери німецького хреста в золоті" [265].

Однак у цілому аналіз інформаційних джерел англо-американської історіографії бойових дій на Східному фронті в літній кампанії 1943 року, а саме Київської наступальної операції, доводить, що вони не мають комплексного, цілісного характеру, присвячені дослідженню лише окремих аспектів теми, мають нерідко поверхневий характер.

Історія Другої світової війни розглядається *чеськими істориками* через призму національної проблематики. Чеських дослідників цікавили переважно питання відносин між союзниками антигітлерівської коаліції, протиріч між ними й їх подолання, відкриття другого фронту, допомоги західних держав СРСР у боротьбі з гітлерівською Німеччиною. Але ми будемо несправедливі, якщо не зазначимо, що велика увага чеських вчених була прикута до армійської тематики. Тут слід згадати, перш за все, збірник статей "Народження Чехословацької Народної армії", де розповідається про історію створення Чехословацької Народної армії. Автори статей описують формування та участь у війні чехословацьких військових частин на території СРСР, у тому числі й участь 1-ї Чехословацької бригади під командуванням Л. Свободи в боях за визволення Києва [207].

Заслуговує на увагу тритомна праця чехословацьких істориків "За свободу Чехословаччини". У виданні розглядаються питання створення та бойової діяльності чехословацького військового формування, яке діяло на німецько-радянському фронті з 1942 року. Праця цікава дослідникам тим, що

написана на основі широкого документального матеріалу. У першому томі порушена тема формування 1-ї Чехословацької бригади. Описаний її бойовий шлях. За участь у боях за Київ 1-ша Чехословацька бригада була відзначена в наказі Верховного Головнокомандувача і нагороджена Президією Верховної Ради СРСР орденом Суворова 2-го ступеня [266, с. 367].

На нашу думку, науковий рівень праці був би вище і показана повніше участь чехословацьких солдатів і офіцерів у боях за Київ, якби чіткіше була охарактеризована загальна оперативна обстановка, на тлі якої розвивалися описувані події. Чеським та словацьким колегам бракує воєнно-історичного аналізу в розкритті питань організації та планування бойових дій, особливостей розвитку наступу з лютізького плацдарму, відбиття контратак противника тощо

Для дослідників важливим історичним джерелом участі чехословацької бригади у Київській наступальній операції є мемуари Л. Свободи “Від Бузулука до Карпат” опубліковані в 1963 та перевидані зі змінами у 1969 році. Для дослідників книга цінна тим, що в ній автор досить детально розповідає про формування, завдання і бойові дії 1-ї Чехословацької бригади, яка боролася з агресором [59]. Свобода Л. наводить цікавий епізод щодо постановки бойових завдань. Він не погодився з поставленим командувачем 38-ї армії завданням і сам визначив ділянку, на якій хотіли би діяти чехословаки [59, с. 194].

Таким чином, чеська та словацька історіографія Київської наступальної операції надає нам цікаві подробиці, висвітлює нові історичні факти. Однак чеські історики концентрують свою увагу на аналізі дій військових формувань тактичного рівня.

У сучасній історіографії пострадянського простору зацікавленість проблемами Другої світової війни найбільш виражена в Російській Федерації.

Після розпаду СРСР *російська історична наука* фактично монополізувала радянську історію. Аналіз відібраних нами для дисертаційного дослідження праць російських істориків, які тією чи іншою

мірою розглядали бойові дії 1-го Українського фронту на київському напрямку у 1943 році, дав змогу виділити два історіографічних етапи розвитку історичної думки у наших “північних сусідів”: перший етап – демократизація російського суспільства (1991–2000 рр.); другий етап – повернення до імперських амбіцій (з 2000 року до нашого часу). На нашу думку, ці етапи розділяються зміною вектора державної політики РФ щодо історії Другої світової війни і пов’язані з приходом до влади у РФ В. Путіна – ідеолога відродження імперської величі нової Росії.

Для першого етапу, що логічно продовжив тенденції історичної науки кінця 80-х – початку 90-х років XX ст., характерні плюралізм, прагнення до розкриття раніш закритих тем, оприлюднення та осмислення фактів невиправданих втрат і гіркоти перемог, принципового оцінювання воєнно-історичних явищ і процесів. Для роботи науковців важливими стали статистичні дослідження з окремих операцій німецько-радянської війни, які підготувала до друку група воєнних істориків під керівництвом Г. Кривошеєва [410; 425; 407]. Однак стосовно Київської стратегічної наступальної операції автори застосували маніпулятивні технології, апробовані ще за радянського часу. Одна із фронтових операцій на київському напрямку, яка завершилась вигнанням нацистів зі столиці України, подана у загальній системі операцій як стратегічна. Отож і вийшло, що втрати радянських військ у цій операції становили, як стверджують члени цієї групи, 6 491 особу. Саме ця цифра, поряд з іншими статистичними даними “групи Кривошеєва”, була тиражована у переважній масі історичних досліджень. Аналогічні позиції демонструють інші воєнні історики Росії [181; 223].

Не заперечуючи підходів колег до “ціни” визволення Києва, автори “Пам’яті полеглих. Велика Вітчизняна війна 1941–1945”, якими керував М. Гарєєв, змушені зізнатись: середньодобові втрати під час форсування Дніпра – найвищі за всю німецько-радянську війну: вони сягнули 27 300 осіб [424, с. 99].

Другий етап новітньої російської історіографії характерний поверненням історичної науки у минуле – до догматів та міфів радянського часу. Особливо яскраво ця тенденція простежується з 2009 року після утворення спеціальної комісії при президенті Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. На думку російського керівництва та науковців, саме воєнна історія має бути фундаментом російської національної ідеї [100].

Труднощі об'єктивного відтворення минулого, поверхові висновки з уроків історії значною мірою обумовлені впливом політики на історичну науку. Підпорядкування її політиці зберігається, хоча і робиться це іншими методами, ніж у радянські часи, й перш за все шляхом матеріальної та моральної підтримки тих органів друку, радіо, телебачення, які захищають сучасну кремлівську політику. Доступ до засобів масової інформації, до видань отримують в основному ті, чиї матеріали не суперечать цьому курсу.

Підсумовує погляди сучасних російських істориків на події 1943 року на берегах Дніпра новітня 12-томна праця "Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років", у якій у першому та третьому томах йдеться про Київську наступальну операцію [100; 101]. За розпорядженням президента Росії, робота над цією працею тривала від 2008 до 2015 року. Науковим керівником був В. Золотарьов. За повідомленнями керівників цього проекту до написання праці були залучені практично всі наявні в країні наукові сили та значні матеріальні ресурси. Роботу координувало міністерство оборони РФ, у компетенції якого працював Науково-дослідний інститут (воєнної історії) Військової академії Генерального штабу збройних сил РФ. Автори анонсували введення в обіг сотень нових унікальних документів і запевнювали, що на цій основі розкриті справжні причини і цілі війни, правдиво висвітлено її перебіг та інші питання. Як це ведеться у сучасній Росії, автори протидіяли спробам "фальсифікаторів" скасувати саме поняття "Велика Вітчизняна війна" і підставити на його місце дефініції "німецько-радянська", "нацистсько-радянська"; приписувати Радянському Союзу рівну

з Третім Райхом відповідальність за розв'язання війни; нав'язувати європейській громадськості замість образу радянського солдата-визволителя образ окупанта та насильника. За твердженням авторського колективу у цьому багатотомному виданні критично переосмислена вся сума знань про Другу світову війну, достовірно встановлені факти відокремлені від вимислу, виправлені допущені раніше помилки та прорахунки.

Оцінюючи цю працю сучасної російської історіографії, ми вважаємо, що стосовно Київської наступальної операції 1943 року нічого нового не відкрито, основу матеріалу становлять передруковані праці радянського часу, посилання на джерела теж не відрізняються новизною. Мало того, унаслідок того, що про одні і ті ж події у різних томах було доручено описувати різним авторам, а загальне наукове редагування здійснено, вочевидь, недбало, у праці допущені фактологічні та статистичні невідповідності. Зокрема, у першому та третьому томах праці цифрові показники угруповання противника на початок операції за окремими позиціями відрізняються удвічі.

Серед російських публікацій усього кілька спеціально присвячено тематиці форсування Дніпра та визволення Києва [128; 167]. Куманєв Г. у формі статті у часописі в черговий раз вдається до опису Київської наступальної операції як складової битви за Дніпро. Гончаров В. також у форматі наукової статті торкається маловідомих сторінок проведення повітрянодесантної операції в інтересах виконання завдань Київської стратегічної наступальної операції.

Торкаються цих питань дослідники більш широких тем [133; 246]. Дайнес В. та Д. Шеїн незалежно один від одного у воєнно-історичних нарисах описують участь 3-ї гв. ТА у Київській наступальній операції. Автори доволі детально розкривають питання підготовки до операції, перегрупування армії на лютізький плацдарм, хід бойових дій.

Книга "Битва за Дніпро", видана у 2007 році, лише дублює дослідження військових істориків 1946 року [90].

У сучасній російській історичній науці досліджуються окремі аспекти участі іноземних військових формувань у Київській наступальній операції. У 2009 році опублікована праця В. Мар'їної "Радянський Союз і чехословацьке питання під час Другої світової війни. 1939–1945", яка заснована на матеріалах російських архівів, російських і чеських документальних публікаціях, новітній літературі. У книзі проблема рядянсько-чехословацьких відносин розглядається в контексті всього ходу Другої світової війни. Не оминула авторка долю чехословацької бригади під командуванням Л. Свободи. Для дослідників праця цікава тим, що В. Мар'їна розкрила питання не тільки формування чехословацької бригади, її бойовий шлях, високо оцінила злагоджену взаємодію різних родів військ (піхоти, артилерії, авіації, зв'язку, саперів) у Київський наступальній операції. В. Мар'їна стверджує, що в боях за визволення Києва втрати бригади становили 30 осіб вбитими і 80 поранених [173, с. 93].

Сучасна російська історіографія поповнюється виданнями, предметом розгляду яких постають противники Червоної армії. До нашого історіографічного аналізу долучені ті розділи видань стосовно військових формувань Вермахту та СС, які відображають події в районі Києва восени 1943 року. У цих виданнях надано опис стану німецьких частин та з'єднань; бойових дій, у яких брали участь ті чи інші військові формування; досить яскраво показані труднощі війни та складність обстановки, а також зроблено спробу розкрити причини невдач [107, 136].

Традиційні енциклопедичні підходи до Київської наступальної операції пройшли певну еволюцію. Однак автори воєнних енциклопедичних словників, виданих у Москві у 2002 та 2007 роках, все ще повторюють інформацію та оцінки радянського часу, зокрема у визначенні основних показників Київської наступальної операції 1943 року, її результатів та наслідків [419; 420].

У сучасній російській історіографії пострадянського періоду помітне місце у розробці наукових праць, у яких йдеться про Київську наступальну

операцію, належить науковій школі В. Золотарьова. Зосереджуються дослідження проблем Другої світової війни в інститутах російської історії та всесвітньої історії РАН, Науково-дослідному інституті (воєнної історії) Військової академії генерального штабу збройних сил РФ.

Загалом слід констатувати обмаль робіт сучасних російських істориків з дослідження місця та ролі України у Другій світовій війні, зокрема Київської наступальної операції. Увага науковців зосереджена на битвах за Москву, Сталінград, Курськ, Берлін, для підтримки “союзних” стосунків – ще і Білоруська наступальна операція. Із сучасних російських “фундаментальних” видань випали цілі пласти німецько-радянської війни, пов’язані з Україною: стратегічні наступальні операції на Лівобережній та Правобережній Україні, Київська наступальна операція 1943 року [411].

Підсумовуючи огляд зарубіжної історіографії, зазначимо, що німецькі історики у низці праць з історії Другої світової війни відвели незначне місце проблемі збройної боротьби за Київ у 1943 році. Спеціальні дослідження цієї тематики у німецькій історіографії взагалі відсутні.

Англомовна наукова спільнота також не продукувала спеціальних праць, присвячених Київській наступальній операції 1943 р. Окремі її аспекти розглядаються у багатьох працях узагальнюючого характеру.

Чеська та словацька історіографія Київської наступальної операції містить важливі історичні факти. Однак чеські та словацькі історики концентрують свою увагу на аналізі дій власних військових формувань тактичного рівня на загальному фоні дій Червоної армії.

На нашу думку, у сучасній російській історичній науці утвердилися такі тенденції: повернення радянських оцінок під час аналізу Київської наступальної операції; відхід від розкриття гострих проблем в ході висвітлення історичних подій; замовчування та применшення (заперечення) українського чинника у досягненні перемоги над націонал-фашистським блоком країн Осі.

2.3. Розвиток новітньої вітчизняної історіографії боротьби за Київ у 1943 році

Розвиток новітньої вітчизняної історіографії зумовлений відновленням державної незалежності України і характеризується залученням відкритих після падіння тоталітарної системи документів вітчизняних архівів, новою якістю наукових праць, які базуються на оновлених методологічних засадах і методичному інструментарії. Маємо на увазі такий історіографічний дослідницький об'єкт, яким є доробок українських істориків, позначений принципово новими якісними ознаками й рисами [401, с. 43].

Питання визволення Києва з-під німецької окупації розглядалися в контексті загальних праць з історії України періоду Другої світової війни. Одним із перших, хто цілеспрямовано і послідовно виклав нове концептуальне бачення історії України в роки війни та окреслив комплекс тем, які потребують копіткого вивчення й переосмислення, був завідувач профільного відділу Інституту історії України НАН України, професор М. Коваль. Київська наступальна операція не стала предметом дослідницьких пошуків науковця. У працях загального характеру "Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945): Спроба сучасного концептуального бачення" (1994), "Україна: 1941–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії" (1995), "Друга світова війна і Україна (1939–1945). Історіософські нотатки" (1999), "Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)" (1999) М. Коваль подає опис подій, пов'язаних з визволенням Києва, який у цілому відповідає загальноприйнятим підходам того часу: 3 листопада – початок наступу, 6 листопада – звільнений Київ і інше [160].

У першій половині 1990-х років наполегливо працювала над створенням концепції історії України періоду Другої світової війни низка вітчизняних науковців. Серед них можна згадати київського історика А. Трубайчука, представника львівської історичної школи Я. Дашкевича

[149], професора Острозької академії В. Трофімовича, чернівецького історика П. Брицького [94]. У працях цих авторів є лише короткі згадки про події, пов'язані з вигнанням німецьких окупантів зі столиці України.

Про нові концептуально-методологічні підходи і розширення тематичних пошуків, звільнення від ідеологічних схем і штампів свідчила ціла низка проведених міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій. Зокрема до 50-річчя визволення України вітчизняна історіографія поповнилася вельми цікавими і важливими з наукової точки зору повідомленнями на міжнародній науковій конференції "Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність" (м. Київ, жовтень 1994 р.). Зокрема у науковому повідомленні на конференції В. Гриневича з україноцентричних позицій висвітлений кількісний склад радянських військ, у тому числі у боях за Київ [373].

У 1997 р. І. Муковський і О. Лисенко опублікували книгу "Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни", яка закріпила україноцентричні тенденції у вітчизняній науці стосовно історії Другої світової війни. Автори вперше в українській історіографії не лише поставили, а й реалізували дуже складне завдання: "…розкрити звитягу і жертовність українців на фронтах Другої світової війни, по можливості масштабніше відтворити виявлений у жорстокій боротьбі героїзм і пережиту трагедію, показати зроблений ними разом з усіма народами внесок до спільної перемоги" [183, с. 5]. Дослідники прагнули показати війну, шлях до Перемоги та її ціну у суто людських вимірах, через долю людини. Вони ніби проводять читача українськими теренами через поля битв і на цьому шляху звертаються і до подій 1943 року навколо Києва. Автори концентрують увагу на конкретних бойових епізодах тактичного рівня [183, с. 350–361].

Підходи згаданого вище дослідження застосовані у науковому коментарі до документального видання "Київ у дні нацистської навали" (2004), у якому відповідальним редактором виступив завідувач відділу історії України

періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О. Лисенко. У коментарі слушно зауважена та обставина, що Ставка ВГК у вересні 1943 року допустилася невірного рішення та не скористувалася нагодою використати успіх Центрального фронту (командувач К. Рокоссовський) на північ від Києва. У книзі визволення Києва хронологічно визначено з 12 жовтня до 6 листопада 1943 року. Отже, автори враховують жовтневі операції військ Воронезького (1-го Українського) фронту, але через відсутність у творчому колективі фахового військового історика допускають теоретичну помилку з воєнного мистецтва, обмежують розвиток Київської наступальної операції днем визволення міста [11, с. 62–69]. Ця похибка виправлена у другому виданні, яке було опубліковане у 2014 році. Творчий колектив на той час вже мав можливість врахувати розробки вітчизняних професійних військових істориків [157, с. 146–155].

Завдяки колективним зусиллям в 90-ті роки XX ст. в Україні з'явилось багатотомне видання “Книга Пам'яті України”. Відносно предмета дослідження слід виділити книжку “Подвиг на віки: Книга Пам’яті України – місто-герой Київ” [200]. Окрім того, завершальний том історико-меморіального серіалу “Книга Пам’яті України” – “Безсмертя” акумулював потужний аналітико-документальний пласт інформації та підсумував погляди вітчизняних істориків 90-х рр. на роль і місце України у Другій світовій війні. Автори колективної монографії основну увагу сконцентрували на подіях німецько-радянської війни. У праці розкрито низку нез’ясованих до того часу в історіографії обставин Другої світової війни на території України. Йдеться про дослідження питання втрат України, участі українців у боротьбі на фронтах поза межами України тощо. У матеріалі з висвітленням боротьби за Київ йдеться про бойові дії, які передували Київській наступальній операції 3–13 листопада 1943 року: рішуче захоплення плацдармів на Дніпрі, розвиток подій під Букрином та Лютежем, маневр військ 1-го Українського фронту з півдня на північ [85]. Автори видання дотримуються статистичних даних щодо Київської

наступальної операції, задекларованих в аналогічних виданнях істориків Російської Федерації [425, с. 97–99].

Погляди В. Кучера та П. Чернеги акумульовані у навчальному посібнику “Україна у Другій світовій війні (1939–1945)” (2004) [435]. Серед широкого спектра питань висвітлюється Київська наступальна операція. Автори гостро критикують рішення радянського військового керівництва, дають негативну оцінку радянському воєнному мистецтву, порушують проблему невиправдано високих людських втрат [435]. Варто зауважити, що тема вигнання нацистських окупантів зі столиці України тією чи іншою мірою висвітлена майже у всій вітчизняній навчальній літературі з історії України періоду Другої світової війни [434; 436; 438].

Проблематика форсування радянськими військами Дніпра, значних людських втрат у ході боїв на плацдармах, визволення Києва впродовж останніх десятиліть стала центральною у наукових і науково-популярних працях В. Короля. У них відображалися не лише особливості бойових дій, але й проблеми суб’єктивного чинника у “нагнітанні” швидкого наступу на Київ, зокрема, з букринського плацдарму. Статті В. Короля “Ціна перемоги: міфи та реальність”, “Битва за Дніпро: героїзм і трагедія” [307; 309] та інші відзначаються гостротою постановки проблемних питань, сміливими, однак, на нашу думку, недостатньо обґрунтованими висновками. У працях В. Короля акцентується увага на негативізмах: “польових військкоматах”, свідомому знищенні мобілізованих українців керівниками РСЧА, штурмових і штрафних батальйонах, загороджувальних загонах. Автор довільно оперує цифрами та фактами, посилаючись при цьому у своїх наукових працях на свої ж газетні публікації та приватні розмови з ветеранами чи свідками подій [312; 308]. Критично варто ставитися і до наведених у працях В. Короля втратах радянських військ, оскільки методику їх обрахунків дослідник не оприлюднює.

Однак такі підходи є, швидше, винятком у сучасній вітчизняній історіографії. Абсолютна більшість досліджень науковців базується на принципах історизму та об’єктивності.

Низка праць важлива для аналізу умов підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 року. Мобілізаційним проблемам, питанням суспільно політичних настроїв в Україні та морально-психологічного стану бійців і командирів Червоної армії присвячені дослідження В. Гриневич та Л. Рибченко. Науковці переконливо проілюстрували, наскільки глорифікованими були сторінки радянських видань, у яких стверджувалося про монолітність радянського суспільства та армії. Водночас “довіра” радянського керівництва до місцевого населення, яке майже два роки перебувало під впливом ворожої пропаганди, була підірвана. Усе це позначилося як на характері, так і на формах радянської мобілізації в Україні [131]. Аналіз архівних документів, мемуарів, листів, щоденників воєнного часу дає Л. Рибченко підстави стверджувати, що у 1943 році серед населення України думки, відчуття, політичні погляди як цивільних, так і бійців Червоної армії, не були однаковими. Вони залежали від життєвого досвіду, національної належності, рівня освіти, місця проживання, наслідків радянської та німецької пропаганди тощо. Водночас невиправдані втрати трактуються як прояви тоталітарних методів ведення війни й злочини радянської системи проти власного народу [70; 342].

Нові концептуальні підходи закладені у працю І. Патриляка та М. Боровика, у якій всебічно розглянуті історичні явища і процеси в Україні періоду Другої світової війни [197]. Положення дослідників підкріплені серйозною джерельною базою, новизною постановки багатьох проблемних питань вітчизняної історії та сміливими й обґрунтованими висновками. Серед значного масиву інформації науковці подають і сюжети, присвячені звільненню Києва у 1943 році. Зокрема вказують на чисельність втрат Червоної армії під час форсування Дніпра, у боях на плацдармах та боротьбі за місто – понад 800 тисяч осіб.

У науковому проекті Інституту історії НАН України “Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття” поєдналися зусилля більшості вітчизняних істориків, які опрацьовують проблематику Другої світової війни. Розділ, у якому розкриті операції радянських військ на теренах України, викладені сучасні погляди на підготовку і проведення Київської наступальної операції, підготував В. Грицюк [233]. Дослідник перед виконанням цього відповідального завдання здійснив апробацію нових підходів до висвітлення перебігу бойових дій в Україні у роки Другої світової війни через видання індивідуальної монографії [132]. Зокрема пропонується до поняття Київська стратегічна наступальна операція включити всі операції, проведені у жовтні – грудні 1943 року на київському напрямку.

Працівники Українського інституту національної пам’яті активно впливають на формування позицій вітчизняних науковців у висвітленні подій Другої світової війни. Вони категорично заперечують доцільність використання у вітчизняній науковій, навчальній, публіцистичній літературі терміна “Велика Вітчизняна війна”; пропонують розглядати події 1943–1944 рр. як окупацію України Червоною армією; замість терміна “визволення від нацистських окупантів”, зокрема Києва, рекомендують використовувати термін “вигнання нацистських окупантів”. Однак аналіз літератури, виданий під загальною редакцією директора Українського інституту національної пам’яті В. Вятровича та його колег, зокрема книги “Війна і міф. Невідома Друга світова” (2016), показує, що фахівці інституту не розгледіли застосування російськими істориками фальсифікацій та маніпулятивних технологій стосовно висвітлення Київської наступальної операції 1943 року.

Наявність у вітчизняних архівних установах значного масиву відповідних документів зумовила ще у радянський період опрацювання українськими істориками чисельних видань на тематику партизанського руху. Після проголошення незалежності України вітчизняні дослідники розглядають зазначене питання з принципово нових позицій із залученням раніше закритих архівних матеріалів. Зокрема, у царині дослідження

радянського партизанського руху в Україні працювали М. Коваль, В. Король, В. Кучер, А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк, І. Шахрайчук, М. Дахненко та десятки інших науковців. Дії партизанів в інтересах регулярних військ та допомога місцевого населення Червоній армії, цікаві факти стосовно ролі та місця партизанського руху викладені в працях А. Кентія, В. Лозицького [154]. При опрацюванні дисертації враховані фактологічні матеріали колективної праці Українського інституту національної пам'яті " Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944) : Історія, люди, пам'ять " [195]. У матеріалах наукових конференцій теж висвітлені сюжети, у яких йдеться про діяльність партизанів у ході вигнання нацистських окупантів з Києва у 1943 році [376].

Різні аспекти боїв на київському напрямку розглядалися в узагальнюючих і спеціалізованих працях, статтях з історії німецько-радянського протистояння. Новим явищем історіографії стало створення історичних нарисів, зосереджених винятково на розкритті теми боїв на тому чи іншому плацдармі. Кілька публікацій розкривають героїку і трагізм букринського плацдарму [249]. Певний інтерес має студія Н. Бойко "Букринська епопея, або наша помилка", яка хоча й оприлюднена у публіцистичному виданні, проте має характер наукового дослідження [443, с. 36–40].

Публікації україноцентричної спрямованості і змісту свідчили не лише про вихід вчених на нові дослідницькі горизонти, а й про намагання неупереджено й об'єктивно висвітлювати різноманітні сторінки історії війни. Більше того, зміст цих та деяких інших публікацій (саме зміст, а не їх назви) виразно продемонстрував одну, але вельми важливу і позитивну тенденцію: дослідники впритул підійшли до висвітлення історії України в роки війни в українознавчих вимірах та показу власне долі людини в часи лихоліття. Однак, зосередившись на загальних підходах та опрацюванні значного масиву інформації, українські історики не помітили деяких міфологем, створених у

радянський час, стосовно подій навколо Києва у 1943 році, як зрештою і в площині воєнної історії взагалі. Однією з причин такого стану з початком новітнього періоду вітчизняної історіографії була відсутність вітчизняної воєнно-історичної школи. На цю обставину вказував Я. Дашкевич під час перевидання “Історії українського війська”.

З середини 90-х рр. в Україні стала вибудовуватись вітчизняна система воєнно-історичної науки. З часом українські воєнні історики долучились до підготовки праць з історії Другої світової війни та Київської наступальної операції зокрема.

У 2005 році у видавництві “Україна” побачила світ багатолітня праця вітчизняних воєнних істориків щодо аналізу воєнних операцій на українських теренах “Україна в полум’ї війни. 1941–1945” [234]. Підготовка книги до видання здійснена у Науково-дослідному центрі гуманітарних питань Збройних Сил України. Нове бачення подій Другої світової війни на території України, оригінальне висвітлення героїчних і, разом з тим трагічних її сторін, використання нових архівних джерел для розгляду найважливіших операцій РСЧА на території України анонсовано керівниками авторського колективу. Однак тексти, присвячені саме Київській наступальній та оборонній операціям, на наш погляд, не свідчать про новизну дослідження. Це лише компіляція поглядів на означене питання з історичної літератури радянського часу. Раніше ці матеріали колективної монографії були опубліковані окремими брошурами під авторством В. Бережинського [86; 87], що не змінює нашу оцінку.

Ще одна воєнно-історична праця “Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках” була розроблена творчим колективом науковців Інституту історії України НАН України та Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (О. Лисенко, С. Сидоровим, В. Грицюком, Р. Пилявцем) у 2015 році. У праці аналізуються підходи до стратегічного й оперативного планування, особливості реалізації замислів Ставки ВГК, здобутки, невдачі і втрати в ході виконання

поставлених завдань. Праця виконана на джерельному комплексі, що охоплює архівні документи, унікальні розробки військових істориків 50–60-х рр. XX ст., які раніш були недоступні широкому читацькому загалу. Текст виконаний в аналітично-оціночному ключі, позначений сучасними концептуальними підходами й дослідницькими прийомами. На основі сучасних досліджень українських військових істориків спростовуються маніпулятивні схеми радянського часу. Зокрема показано, що Київ був звільнений у 1943 році в результаті чотирьох фронтових наступальних операцій, які тривали з 12 жовтня до 13 листопада.

Дослідження застосування в Київській наступальній операції штрафних та штурмових підрозділів обмежено статтею Я. Пасічко [391, с. 385–393].

Віддзеркалюють сучасні тенденції у воєнно-історичній науці підготовлені та захищені дисертації, у яких простежуються основні вектори дослідницького інтересу. Оскільки ця форма наукових праць, окрім іншого, відіграє ще й кваліфікаційну функцію, то дисертанти та їхні керівники й консультанти, на нашу думку, з підвищеною відповідальністю ставляться до вибору предмета вивчення й прагнуть працювати в найменш освоєних тематичних нішах. Київська наступальна операція ще не стала предметом окремого дисертаційного дослідження у вітчизняній історичній науці. Однак її перебіг та результати розглядаються низкою здобувачів наукових ступенів: у дисертаціях на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук С. Сидорова, який підготував історіографічну роботу з історії воєнного мистецтва радянського періоду [72], С. Сегеди, який проаналізував роль і місце військової преси загалом [73]. Третяк В. в кандидатській дисертації вивчав пресу 1-го Українського фронту [74]. На основі матеріалів фондової колекції Національного музею історії Другої світової війни. Меморіального комплексу, зокрема газети 1-го Українського фронту “За честь Батьківщини” [351], він дослідив бойовий шлях і умови праці робітників редакції часопису. Особливості протиповітряної оборони операцій військ 1-го Українського фронту розкрив О. Остапчук [69]. Питанням біографістики присвячена

дисертація О. Филя про генерала армії І. Черняховського, який на час Київської операції командував 60-ю армією [76].

На багатьох наукових конференціях та семінарах учасники оприлюднювали результати досліджень Київської наступальної операції. У низці конференцій вирізняється Всеукраїнська наукова конференція, до проведення якої долучились Кабінет Міністрів України, Український інститут національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", Інститут історії України НАН України, "Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників" (Київ, 31 жовтня 2013 р.). Тематичний спектр наукових доповідей та повідомлень цієї конференції широкий. Згадаємо кілька з них: "Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.)" (В. Грицюк, В. Горєлов) [375], "Форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі" (О. Мацько, С. Сидоров) [395], "Воєнно-оперативні чинники в боях за Київ" (В. Шевченко) [403], "3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва" (В. Вилко) [370], "Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту на київському напрямі в жовтні – листопаді 1943 року" (О. Остапчук, Р. Пилявець) [390], "Діяльність радянських партизанських формувань середньої Наддніпрянщини під час форсування Дніпра як складова частина загальноукраїнської антинацистської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни" (О. Білоус) [368], "Про визволення столиці України – міста Києва від німецьких окупантів мовою архівних документів (огляд документів ЦДАВО України)" (І. Мягкий) [389].

Отже, історіографічний аналіз наукового доробку вітчизняних дослідників, присвяченого Київській наступальній операції 1943 року, дає змогу зробити висновок, що в період незалежності українська історична наука стала виходити на якісно новий рівень вивчення історії війни. Насамперед, більш вагомою стала аргументація наукових висновків і узагаль-

нень, зросло теоретичне навантаження праць. Для досліджень останніх років характерні розкутість думок і суджень, об'єктивність, оригінальність наукових підходів, розширення дослідницької тематики.

Питання боротьби за Київ у 1943 році, визволення його від нацистських загарбників [389] (або "вигнання нацистських окупантів" з Києва, як це увійшло в сучасну термінологію) постійно розглядалися в контексті загальних колективних праць, монографій, наукових статей та доповідей на конференціях вітчизняних дослідників, які працюють у царині історії України періоду Другої світової війни. Сучасна історична наука, "запозичивши" фактаж, накопичений ще радянською історіографією, ґрунтуючись на сучасній методології, доволі детально висвітлює події пов'язані зі збройною боротьбою за Київ, та пропонує їх нове оцінювання.

Підсумовуючи напрацювання сучасних українських вчених у сфері дослідження Київської наступальної операції 1943 року, можна зробити висновок про те, що історієписання проблеми помітно збагатилося новими знаннями й узагальненнями. Водночас варто наголосити, що історіографія Київської операції, ґрунтуючись на доволі широкому комплексі історичних джерел, поступово почала розкривати різні аспекти теми на якісно новому теоретичному рівні. Проте ставити крапку в дослідженні цієї проблематики зарано, оскільки ще залишається величезне поле для подальших наукових пошуків.

Висновки до розділу

У дисертації запропоновано періодизацію історіографічного процесу щодо Київської наступальної операції 1943 року. У дисертації виділено радянський історіографічний період, який в основному проходив в умовах "холодної війни", і сучасний період (з 1991 р.) – після розпаду соціалістичної системи та краху СРСР. Там, де це вбачалось необхідним, періоди поділені на етапи з урахуванням умов, особливостей та специфіки історичних

досліджень у різних країнах [304].

Радянський період поділений на два етапи: перший тривав від 1943 р. до середини 50-х рр. XX ст., другий етап охоплював середину 50-х рр. XX ст. – 1991 р. Радянським науковцям доводилося працювати в умовах тоталітаризму та домінування принципу партійного керівництва наукою. Наявні історіографічні джерела, як правило, прославляли і звеличували керівну роль комуністичної партії, патріотизм народу, талант радянських полководців, героїзм військ, ненависть до ворога. Основні акценти були зосереджені на успіхах Червоної армії у боротьбі за Київ, але ігнорувалися і замовчувалися причини поразок, прорахунків командування, втрат радянських військ під час утримання плацдармів на правому березі Дніпра, форсування Дніпра та боїв за місто Київ.

Німецька історіографія поділяється на періоди, рубіж між якими визначається часом об’єднання західної і східної частин Німеччини. Відповідно основною умовою першого періоду було протистояння між воєнно-політичними блоками часів “холодної війни”. Аналіз німецької історіографії стосовно боротьби за Київ у 1943 році дає змогу стверджувати, що у наукових працях ця тема висвітлена дуже поверхово, іноді кількома реченнями, незважаючи на те, що німецька історіографія німецько-радянської війни є найбільшою на Заході. Це пов’язане з тим, що Вермахтом у другій половині 1943 року здійснено низку відступів унаслідок поразок, які частина істориків ФРН схильна замочувати [378].

Проблематика другого фронту, ленд-лізу та бойових дій на Західному фронті в працях американських та англійських істориків перебувала у фокусі особливої уваги. Бойові дії на Східному фронті в історіографії висвітлюються як другорядні, таким стратегічним операціям, як Київська наступальна операція, приділяється незначна увага. Гланц Д. дійшов висновку що “… німецькі погляди на війну на Східному фронті були домінуючими ... У результаті ці погляди були укорінені в навчальних посібниках середніх шкіл і коледжів, у програмах військово-навчальних

закладів США”. Слабкість і обмеженість такого підходу призвели до “спотвореного уявлення про значення німецько-радянсього фронту у Другій світовій війні” [254, с. 2].

Російська історіографія пострадянського періоду еволюціонувала від демократизації наукової думки до повернення у науку радянських догм, що спричинено відродженням імперських амбіцій путінської Росії. Стосовно тематики бойових дій в Україні у ході німецько-радянської війни спостерігається тенденція щодо замовчування та “затінення” військових подій на південно-західному напрямку. На загальному фоні “затушовування” українського фактора у німецько-радянській війні висвітлення подій, пов’язаних із Київською наступальною операцією, базується на старих радянських підходах.

Сучасна вітчизняна історіографія Київської наступальної операції 1943 року еволюціонує в умовах кардинальних позитивних змін в історичній науці. Разом з тим у вітчизняній науці ще не склалися усталені підходи до трактування Київської стратегічної наступальної операції 1943 року як цілісного воєнно-історичного процесу, насамперед визначення її хронологічних меж, оцінки воєнного мистецтва воюючих сторін, встановлення ролі та значення в загальному ході воєнних подій та, зрештою, підходів до меморалізації пам’яті [380].

Список використаних джерел до розділу

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

1. Артиллерийское обеспечение форсирования р. Днепр // Сборник материалов по изучению опыта войны [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 121–137.

2. Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ: Документи // Український історичний журнал. – 1983. – № 11. – С. 14–28.

3. Битва за Днепр в документах // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 10. – С. 33–39.

4. Битва за Днепр в документах // Патріот України: довідково-інформаційне видання. – К., 2003. – С. 121–127.

5. Гидрометеорологическое обеспечение операций по форсированию рек // Сборник материалов по изучению опыта войны [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 188–191.

6. Дашичев В. Ж. Банкротство стратегии германского фашизма. Очерки, документы и материалы / В. Ж. Дашичев. – М. : Наука, 1973. – Т. 2: Агрессия против СССР. Падение “Третьей империи“ 1941–1945. – 665 с.

7. Инженерное обеспечение войск Воронежского фронта при форсировании реки Днепр // Сборник материалов по изучению опыта войны [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 159–169.

8. Киевская наступательная операция в документах // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 54–59.

9. Киевская наступательная операция в документах // Патріот України: довідково-інформаційне видання. – К., 2003. – С. 127–133.

10. Киевщина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : сб. док. / Сост. Ф. И. Ильин и др. – К. : Киевское областное книжно-газетное издательство, 1963. – 836 с.

11. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін. – К. ; Львів, 2003. – 528 с.

12. Отчет начальника инженерных войск 13-й армии начальнику штаба инженерных войск 1-го Украинского фронта об инженерном обеспечении форсирования р. Днепр с хода войсками армии в сентябре 1943 г. / Сборник боевых документов Великой Отечественной войны [Генеральный штаб. Военно-научное управление]. – 1957.– № 30. – С. 5–10.

13. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: в 2 т. – М., 1957. – Т. 2. – 320 с.

14. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза с 25.01.1943 по 3.09.1945. – М. : Воениздат, 1975. – 598 с.

15. Русский архив: Великая Отечественная. Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Т. 13 (1–2) / [сост. А. И. Барсуков [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1997. – 456 с.

16. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1943 г. Т. 16 (5–3) / [сост. А. М. Соколов [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М.: ТЕРРА, 1999. – 360 с.

17. Русский архив: Великая Отечественная. Главные политические органы Вооруженных сил СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Документы и материалы Т. 17 – 6 (2–3) / [сост. Н. И. Бородин [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1996. – 672 с.

18. Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы 1943 г. Т. 23 (12–3) / [сост. А. Д. Ефремов [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М. : ТЕРРА, 1999. – 512 с.

19. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 (январь – декабрь 1943 года) / [под ред. А. Н. Грылева]. – М. : Воениздат, 1969. – 480 с.

20. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/docs/da/sbd/index.html. Дата доступу – 01.05.2017 р.

21. “Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Сост. полковник В. И. Дашичев. – М. : Воениздат, 1967. – 752 с.

22. Форсирование рек танковыми и механизированными соединениями // Сборник материалов по изучению опыта войны [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 138–159.

23. Хрущев Н. С. Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Украины : доклад на VI сессии Верховного Совета УССР 1 марта 1944 года в г. Киеве. – М. : Госполитиздат, 1944. – 58 с.

МЕМУАРИ ТА СПОГАДИ

24. Батов П. И. В походах и боях / П. И. Батов. – [изд. 3-е, доп. и испр.] – М., 1974. – 402 с.

25. Батюня О. Битва за Київ / О. Батюня // Комуніст України. – 1958. – № 10. – С. 125–132.

26. Белов Г. А. Кавалеристы форсируют Днепр (Воспоминания о боевых действиях 16-й гв. кав. дивизии в сент. 1943г.) / Г. А. Белов // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 4. – С. 67–70.

27. Бидерман Г. В. В смертельном бою. Воспоминания командира противотанкового расчета. 1941–1945 / Г. Бидерман. – М. : Центрполиграф, 2005. – 366 с.

28. В битве за Киев. Воспоминания, очерки / [Под общ. ред. Д. Ф. Григоровича]. – К. : Молодь, 1983. – 320 с.

29. В большом наступлении: Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. / [Сост. В. С. Локшин]. – М. : Воениздат, 1964. – 495 с.

30. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М. : Политиздат, 1978. – 552 с.

31. Героїчний Київ: Документальні розповіді / [упоряд. В. І. Денисенко]. – К. : Україна, 2003. – 335 с.

32. Гречко А. А. Годы войны. 1941–1945 / А. А. Гречко. – М. : Воениздат, 1976. – 575 с.

33. Гречко А. А. Освобождение Киева. Краткий военно-исторический очерк / А. А. Гречко. – М. : Знание, 1973. – 96 с.

34. Гречко А. А. В боях за столицу Украины / А. А. Гречко // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 11. – С. 1–17.

35. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – Смоленск : Русич, 1999. – 653 с.

36. Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков ; пер. з рос. А. Шевченка, Г. Кулінича. – К. : Політвидав України, 1985. – 841 с.

37. Звезды на крыльях (Воспоминания ветеранов Советской авиации) / [Ред.-сост.: И. Ф. Шипилов, С. М. Федосеев]. – М. : Воениздат, 1959. – С. 181–272.

38. Иванов С. П. Освобождение столицы Украины – Киева / С. П. Иванов // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 20–24.

39. Коваленко Н. На одинці із совістю : [повість, спогади] / Н. Д. Коваленко. – Миронівка: ЗАТ “Миронівська друкарня”, 2005. – 118 с.

40. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944 / И. С. Конев. – М. : Наука, 1972. – 368 с.

41. Крайнюков К. В. Из опыта партийно-политической роботы в битве за Днепр и при освобождении Киева (Воспоминания) / К. В. Крайнюков // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 11. – С. 61–72.

42. Крайнюков К. В. Оружие особого рода / К. В. Крайнюков. – М. : Воениздат, 1977. – 671 с.

43. Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы / К. В. Крайнюков. – М. : Воениздат, 1971. – 324 с.

44. Красовский С. А. Жизнь в авиации / С. А. Красовский. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Воениздат, 1968. – 374 с.

45. Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта / Э. фон Манштейн ; пер. с англ. Т. М. Шуликовой. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. – 575 с.

46. Мельников І. І. 167-ма стрілецька дивізія в боях за визволення Києва (спогади) / І. І. Мельников // Український історичний журнал. – 1983. – № 11. – С. 28–34.

47. Мельников С. Н. Маршал Рыбалко: Воспоминания бывшего члена Военного совета 3-й гвардейской танковой армии / С. Н. Мельников [лит. запись Е. М. Пятигорской]. – К. : Политиздат Украины, 1980. – 255 с.

48. Мельников С. Танкисты в боях на Днепре (Боевые действия мелких танковых групп по освобождению Киева, Житомира и др. городов) / С. Мельников // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 2–3. – С. 5–7.

49. Москаленко К. С. На юго-западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма: в 2 кн. / К. С. Москаленко. – М. : Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – 567 с.

50. Москаленко К. С. Провал контрнаступления немецко-фашистских войск под Киевом в ноябре 1943 года / К. С. Москаленко // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 3. – С. 61–69.

51. Москаленко К. С. Киевская операция. Воспоминания бывшего командующего 40-й, а затем 38-й армиями / К. С. Москаленко // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 51–58.

52. Пабст Г. Дневник немецкого солдата. Военные будни на Восточном фронте. 1941–1943 / Г. Пабст. – М. : Центрполиграф, 2004. – 255 с.

53. Пухов Н. П. Годы испытаний / Н. П. Пухов. – М. : Воениздат, 1989. – 88 с.

54. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – М. : Воениздат, 1972. – 375 с.

55. Рыбалко П. С. Действия танков на Правобережной Украине в районе букринского плацдарма / П. С. Рыбалко // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 2–3. – С. 8–13.

56. Рыбалко П. С. Танки на Днепре / П. С. Рыбалко // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1945. – № 10–11. – С. 56–60.

57. Рябов В. С. Великий подвиг / В. С. Рябов. – М. : Воениздат, 1985. – 448 с.

58. Самойлович Г. 167-я стрелковая дивизия в боях за освобождение Киева // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 48–53.

59. Свобода Л. От Бузулука до Праги / Л. Свобода ; пер. с чеш. – М. : Воениздат, 1969. – 436 с.

60. Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни / [упоряд. В. І. Кидонь, О. О. Пашкова]. – К. : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. – 32 с.

61. Чухрай Г. Н. Моя война / Г. На. Чухрай. – М. : Алгоритм, 2001.– 304 с.

62. Шапошников М. К. По зову Родины / М. К. Шапошников. – К. : Политиздат, 1988. – 206 с.

63. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни : кн. 1 і 2 / С. М. Штеменко ; пер. з рос. – К. : Політвидав України, 1987. – 910 с.

64. Якубовский И. И. Земля в огне / И. И. Якубовский. – М. : Воениздат, 1975. – 567 с.

ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

65. Бобров З. Л. Н. Ф. Ватутин – выдающийся полководец Великой Отечественной война : автореф. дис. … канд. ист. наук / З. Л. Бобров. – К. : Киевский ун-т марксизма-ленинизма, 1953. – 13 с.

66. Гриневич В. А. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 /

В. А. Гриневич. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 16 с.

67. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. … д-ра політ. наук: 23.00.02 / В. А. Гриневич. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 33 с.

68. Заборовський В. В. Організація та бойове застосування винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945 рр. : дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2004. – 180 с.

69. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України : дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НУОУ, 2012. – 197 с.

70. Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. Рибченко. – К. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – 16 с.

71. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : автореф. дис. … д-ра іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2006. – 40 с.

72. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : дис. … д-ра іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2006. – 624 с.

73. Сегеда С. П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття) : дис. … д-ра іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К., 2012.

74. Третяк В. Л. Преса першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943–1945 рр.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. Л. Третяк. – К., 2015. – 258 с.

75. Филь О. М. Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01– історія України / О. М. Филь. – К. : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 18 с.

76. Филь О. М. Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К., 2007. –180 с.

77. Шеховцов Н. И. Форсирование крупных речных преград войсками Центрального фронта в Черниговско-Припятской операции (с 26 августа по 30 сентября 1943 г.) : дис. … канд. воен. наук. – М., 1951. – 409 с.

ОПУБЛІКОВАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

(фундаментальні колективні видання, монографії, історичні нариси)

78. 3-я гвардейская танковая / [Под ред. А. М. Зварцева]. – М. : Воениздат, 1982. – 288 с.

79. Ананьев И. М. Танковые армии в наступлении : По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. М. Ананьев. – М. : Воениздат, 1988. – 456 с.

80. Апрелев О. Т. Особенности военного искусства советских войск в наступательных операциях летом и осенью 1943 г. (Битва за Днепр) / О. Т. Апрелев. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1969. – 21 с.

81. Автомонов П. Партизанські переправи / П. Автомонов // Героїчний Київ: Документальні розповіді / [Упоряд. В. І. Денисенко]. – К. : Україна, 2003. – С. 218–230.

82. Армейские операции (примеры из опыта Великой Отечественной войны) / [Слепков Д. К. [и др.]; под ред А. И. Радзиевского. – М. : Вениздат, 1977. – 254 с.

83. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Артиллерия в наступательных операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. – 9 мая 1945 г.). – 1965. – 715 с.

84. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Альбом схем. – 1965. – 54 сх.

85. Безсмертя. Книга Пам’яті України 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам’яті України”, 2000. – 944 с.

86. Бережинский В. Г. Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 года) / В. Г. Бережинский. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины; Украинский ин-т военной истории, 2002. – 32 с.

87. Бережинский В. Г. Киевская наступательная операция 3–13 ноября 1943 года / В.Г. Бережинский. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины; Украинский ин-т военной истории, 2002. – 38 с.

88. Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум’ї війни 1941–1945 / [Гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 215–223.

89. Бережинський В. Г. Київська оборонна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум’ї війни 1941–1945 [Гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 103–113.

90. Битва за Днепр. 1943 г. / [Сост. В. Гончаров]. – М. : Хранитель, 2007. – 777 с.

91. Боевые действия Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945. Краткий военно-исторический очерк: в 2 т. / [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М. : Воениздат, 1958. – Т. 1 : Июнь 1941 г. – декабрь 1943 г. – 340 с.

92. Борзунов С. М. Берег левый, берег правый / С. М. Борзунов. – М. : ДОСААФ, 1966. – 158 с.

93. Борзунов С. М. На Дніпровському рубежі : (записки військ. кореспондента) / С. М. Борзунов. – К. : Обл. кн.-газ. вид., 1963. – 40 с.

94. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / Брицький П. П. – Чернівці : Чернівецький держ. університет, 1995. – 115 с.

95. В боях за визволення Києва / [За заг. ред. М. І. Величка]. – К., 2003. – 48 с.

96. В пламени сражений. Боевой путь 13-й армии. – М. : Воениздат, 1972.

97. В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 / [Отв. ред. И. Я. Виродов]. – М. : Наука, 1974. – 565 с.

98. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. статей / [под ред. П. А. Жилина]. – М. : Воениздат, 1956. – 624 с.

99. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб / Д. Веденеев. – К. : “К.И.С.”, 2008. – 432 с.

100. Великая Отечественная война 1941–1945 годов : в 12 т. – Т. 1: Основные события войны. – М. : Воениздат, 2011. – 848 с.

101. Великая Отечественная война 1941–1945 годов : в 12 т. – Т. 3: Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М. : Кучково поле, 2012. – 864 с.

102. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: в 4 кн. – Кн. 3: Освобождение. – М. : Наука, 1998. – 509 с.

103. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 гг.). Библиография советской исторической литературы за 1946–1959 гг. Составитель Г. А. Куманев. – М. : АН СССР, 1960. – 137 с.

104. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – [3-е изд.]. – М. : Воениздат, 1984. – 560 с.

105. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М. : Воениздат, 1970. – 632 с.

106. Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1967. – 776 с.

107. Фей В. Танковые сражения войск СС / В. Фей ; [пер. с англ. П. Смирнова]. – М. : Яуза; Эксмо, 2009. – 416 с.

108. Военная хитрость: Из теории и истории / В. Н. Лобов. – М. : Воениздат, 1992. – 254 с.

109. Возненко В. В. Освобождение Киева (Осень 1943 г.): Популярный очерк / В. В. Возненко, Г. М. Уткин. – М. : Воениздат, 1953. – 176 с.

110. Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне 1941–1945 (краткая хроника). – М. : Воениздат, 1981. – 375 с.

111. Войска противовоздушной обороны страны в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) // Войска противовоздушной обороны страны. Исторический очерк. – М. : Воениздат, 1968. – С. 67–334.

112. Воробьев Ф. Д. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. (краткий военно-исторический очерк) / Ф. Д. Воробьев, В. М. Кравцов. – М. : Воениздат, 1961. – 456 с.

113. Воробьев Ф. Д. Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (краткий очерк) / Ф. Д. Воробьев, В. М. Кравцов. – М. : Воениздат, 1954. – 431 с.

114. Воробьев Ф. Д. Освобождение Правобережной Украины / Ф. Д. Воробьев. – М. : ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 48 с.

115. Ворожайкин А. В. Рассвет над Киевом / А. В. Ворожайкин. – М. : Воениздат, 1966. – 200 с.

116. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк / [под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 931 с.

117. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Краткий военно-исторический очерк (альбом схем) / [под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 32 сх.

118. Гареев М. А. Сражения на военно-историческом фронте / М. Гареев. – Москва : ИНСАН, 2008. – 893 с.

119. Германия во второй мировой войне (1939–1945) / [Блейер В., Дрехслер К., Фёрстер Г., Хасс Г.]. – М. : Воениздат, 1971. – 432 с.

120. Гефтлер М. Визволення Києва / М. Гефтлер, М. Грановський, В. Яворський. – К. : Держполітвидав УРСР, 1948. – 89 с.

121. Гланц Д. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии / Д. Гланц ; [пер. с англ. В. Фёдорова]. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 640 с.

122. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным / А. Гогун. – СПб : ИД “Нева”, 2004. – 416 с.

123. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / А. Гогун. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.

124. Голиков С. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне / С. Голиков. – М. : Госполитиздат, 1952. – 280 с.

125. Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. : монографія / М. Л. Головко. – К., 2004. – 703 с.

126. Голышев М. И. В боях за Днепр / Н. А. Степанов, М. И. Голышев. – М. : Воениздат, 1954. – 108 с.

127. Гончаров В. Битва за Днепр. 1943 г. / В. Гончаров. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 777 с.

128. Гончаров В. Днепровская десантная операция / В. Гончаров, М. Морозов, А. Платонов // Десанты Великой Отечественной войны : военно-исторический сборник. – М. : Эксмо, 2008. – С. 354–380.

129. Гордиенко А. К. Днепровские были / А. К. Гордиенко. – М. : Воениздат, 1967. – 255 с.

130. Григорович Д. Ф. Киев – город-герой / Д. Ф. Григорович. – М. : Воениздат, 1978. – 156 с.

131. Гриневич В. Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. / В. А. Гриневич // Історія українського війська ; [за ред. Я. Дашкевича]. – Львів: Світ, 1996. – С. 332–467.

132. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк ; [редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К. : Поліграф. дільниця Ін-ту історії України

НАН України, 2010. – 150 с. – (Серія “Україна. Друга світова війна. 1939–1945”).

133. Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою / В. О. Дайнес. – М. : Яуза: Эксмо, 2010. – 800 с.

134. Днепр – река героев. Свидетельства всенародного подвига / [Н. И. Луцев и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 371 с.

135. Жуковський В. О. Слави не шукали / В. О. Жуковський. – К. : Україна, 2000. – 160 с.

136. Залесский К. А. Войска СС. Военная элита Третьего Рейха / К. Залесский.– М. : Яуза-пресс, 2009. – 336 с.

137. Захаров Ю. Д. Генерал армии Н. Ф. Ватутин / Ю. Д. Захаров. – М. : Воениздат, 1985. – 192 с.

138. Ильгин Н. Г. Гвардейцы в воздухе / Н. Г. Ильгин, В. П. Рулин. – М. : ДОСАФ. 1973. – 272 с.

139. Инженерное обеспечение наступательных действий Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Военно-научное общество при ЦДСА, 1968. – 110 с.

140. Историография истории Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1987. – 556 с.

141. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 : в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС ; [пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М. : Воениздат, 1960–1965. – Т. 3: Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – 1961. – 656 с.

142. История военного искусства. Сборник материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войне. Вып. № 5. Т. 1–4 [отв. ред. А. И. Готовцев] ; Высшая военная академия им. К. Е. Ворошилова. – М. : Воениздат, 1955. Т. 2: Второй период войны (осень 1942 г. – конец 1943 г.) – 466 с.

143. История военного искусства: в 3 кн. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – М. : Воениздат, 1961. – Кн. 2: Военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны. – 727 с.

144. История войск связи : [учеб. пособие для слушателей военных академий связи] : в 2-х ч. / под ред. Н. Л. Гурьянова. – Л. : Военная академия связи, 1954. – Ч. 2: Войска связи Советской Армии. – 1954. – 382 с.

145. История Второй мировой войны 1939–1945 : в 12 т. / [Пред. ред. комиссии А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 7 : Завершение коренного перелома в войне. – 1976. – 552 с.

146. Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. – М. : Воениздат, 1957. – 416 с.

147. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых / [Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др.]. – М. : АСТ, 1998. – 640 с.

148. Ісаєв Ф. Битва за Дніпро / Ф. Ісаєв. – К. : Харків, 1944. – 28 с.

149. Історія українського війська (1917–1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. ; [упорядник Я. Дашкевич]. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.

150. Казаков К. П. Всегда с пехотой, всегда с танками. Военно-исторический очерк о боевых действиях артиллерии в крупнейших операциях Великой Отечественной войны / К. П. Казаков. – М. : Воениздат, 1973. – 296 с.

151. Карель П. Восточный фронт: в 2 кн. / П. Карель. – Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М. : Изографус, 2003. – 462 с.

152. Карпов В. Маршал Жуков. Его соратники и противники в дни войны и мира / В. Карпов. – М. : Вече, 2002. – 353 с.

153. Карпов В. В. Генералиссимус : в 2 т. Т. 2 / В. В. Карпов. – Калиниград : ФГУИПП “Янтар. сказ”, 2002. – 512 с.

154. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у

тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.

155. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919–1969). – К. : Политуправление КВО, 1969. – 544 с.

156. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – К., 2012. – 504 с.

157. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації) / [упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін.] ; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2014. – 864 с.

158. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб) / [упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін.] ; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2004. – 525 с.

159. Клюєнко Д. М. В боях за визволення України / Д. М. Клюєнко. – К. : Політвидав України, 1984. – 175 с.

160. Коваль М. В. Україна крізь віки: в 15 т. Т. 12: Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1999. – 687 с.

161. Командующий 1-м Украинским фронтом генерал армии Николай Федорович Ватутин (к 55-й годовщине освобождения столицы Украины города-героя Киева). – К. : [б.и.], 1998. – 16 с.

162. Кроуфорд С. Восточный фронт день за днем. Германский вермахт против Красной Армии. 1941–1945 / С. Кроуфорд ; пер. с англ. – М. : Центрполиграф, 2011. – 301 с.

163. Крупченко И. Е. Некоторые выводы из опыта боевого применения танковых (механизированных) корпусов и танковых армий в наступательных операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. Е. Крупченко. – М. : Военная академия бронетанковых войск, 1964. – 66 с.

164. Крупченко И. Е. Роль бронетанковых войск в достижении победы в Великой Отечественной войне / И. Е. Крупченко // 20 лет со дня разгрома фашистской Германии. – М. : Военная академия бронетанковых войск, 1965. – С. 30–42.

165. Крутіков С. О. Дніпровська повітрянодесантна операція 1943 р. // Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [С. О. Крутіков, П. П. Панченко та ін.]. – К. : Україна, 2005. – С. 207–215.

166. Кузнецов П. Г. Генерал Черняховский (1907–1945) / П. Г. Кузнецов. – М. : Воениздат, 1969. – 240 с.

167. Куманев Г. А. Еще раз о битве за Днепр // Отечественная история. – 2007. – № 3. – С. 8–13.

168. Лиддел Гарт Б. Стратегия непрямых действий (энциклопедия военного искусства). – М. : АСТ, 1999. – 656 с.

169. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Очерк / Б. Лиддел Гарт ; пер. с англ. – М. : Воениздат, 1976. – 680 с.

170. Лисенко О. Є. Велика Вітчизняна війна. Хід бойових дій в Україні / О. Є. Лисенко // Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети ; [за заг. ред. О. І. Кузьмука]. – К. : ВД "Ін Юре", 2001. – С. 152–194.

171. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні / В. М. Литвин. – К. : ВД "Лі-Терра", 2004. – 464 с.

172. Мариинский Е. Внизу передний край / Е. Мариинский. – М. : Политиздат, 1966. – 255 с.

173. Марьина В. В. Советский Союз и чехословацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939–1945 гг. Кн. 2: 1941–1945 гг. / В. Марьина. – М. : "Индрик", 2009. – 432 с.

174. Машовець П. Л. Полководці – визволителі України : інф.-довід. зб. / П. Л. Машовець, Г. Є. Ясєв. – [вид. 2-ге, доп.]. – К. : Пошук.-вид. агентство "Книга Пам'яті України", 2007. – 44 с.

175. Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг.: Боевое применение танков во второй мировой войне / Ф. В. Меллентин. – М. : Издательство иностранной литературы, 1957. – 705 с.

176. Мерцалов А. Н. Великая Отечественная война в историографии ФРГ / А. Н. Мерцалов. – М. : Наука, 1989. – 290 с.

177. Мещеряков Г. Борьба за Киев / Г. Мещеряков. – М. : Госполитиздат, 1944. – 48 с.

178. Мигрин Г. П. Задача особой важности (Партизанская разведка 1941–1945) / Г.П. Мигрин, Г. П. Мищенко. – К. : Вища школа, 1985. – 208 с.

179. Мидельдорф Э. Тактика в русской кампании / Э. Мидельдорф ; [пер. с нем]. – М. : Воениздат, 1958. – 367 с.

180. Митчем С. Командиры “Третьего рейха” / С. Митчем, Дж. Мюллер. – Смоленск : Русичи, 1995. – 320 с.

181. Михалев С. Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени / С. Н. Михалев. – М., Жуковский : Кучково поле, 2003. – 952 с.

182. Моисеев О. В. Великая битва на Днепре. Идейно-политическая работа в войсках в период боев за Днепр и Киев / О. В. Моисеев. – К. : Изд-во АН УССР, 1963. – 248 с.

183. Муковський І. Т. Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Ти. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство “Книга пам’яті України”, 1996. – 568 с.

184. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. / Б. Мюллер-Гиллебранд ; [пер. с нем]. – М. : Изографус, Эксмо, 2002. – 800 с.

185. Найджел Т. Немецкая армия на Восточном фронте. 1943–1945 / Т. Найджел, С. Эндрю. – М. : АСТ, – 2001. – 640 с.

186. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1945 : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 432 с.

187. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – 264 с.

188. Нерсесян Н. Г. Киево-Берлинский: боевой путь 6-го гвардейского танкового корпуса / Н. Г. Нерсесян. – М. : Воениздат, 1974. – 199 с.

189. Нерсесян Н. Г. Фастовская гвардейская. Боевой путь 53-й гвардейской ордена Ленина, Краснознаменной, орденов Суворова и Богдана Хмельницкого танковой бригады / Н. Г. Нерсесян. – М. : Воениздат, 1964. – 206 с.

190. Общевойсковая армия в наступлении (по опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / [под ред. П. А. Курочкина]. – М. : Воениздат, 1966. – 244 с.

191. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: в 4 т. / отв. ред. С. П. Платонов ; Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел. – М. : Воениздат, 1958–1959. – Т. 2: Операции Советских Вооруженных Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – декабрь 1943 г.). – 1958. – 840 с.

192. Опрышко А. Обреченные на забвение (История Днепровской воздушно-десантной операции). – Р-н/д : ЗАО “Книга”, 2012. – 448 с.

193. Ортенберг Д. И. Маршал Москаленко / Д. И. Ортенберг. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 127 с.

194. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 // Центральный государственный архив общественных объединений Украины, Мемориальный комплекс “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов”. – М., 2010. – 670 с.

195. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.) :

Історія, люди, пам’ять. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 496 с.

196. Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – М. : Воениздат, 1968. – 584 с.

197. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.

198. Первов Н. На букринском плацдарме / Н. Первов. – Воронеж, 2000. – 20 с.

199. Передельский Г. Е. Артиллерия в бою и операции / Г. Е. Передельский, А. И. Токмаков, Г. Т. Хорошилов. – М. : Воениздат, 1980. – 136 с.

200. Подвиг на віки: Книга Пам’яті України – місто-герой Київ / [Ред. кол.: А. І. Тимчик (гол.) та ін.]. – К., 2000. – 912 с.

201. Полевая реактивная артиллерия в Великой Отечественной войне. – М. : ВАФ, 1955. – 642 с.

202. Радзиевский А. И. Прорыв (По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / А. И. Радзиевский. – М. : Воениздат, 1979. – 191 с.

203. Радзиевский А. И. Битва за Днепр / Радзиевский А. И. Военное искусство и практика обучения и воспитание командных кадров. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1975. – С. 172–178.

204. Развитие Советских Вооруженных Сил и военного искусства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / [Под ред. Р. А. Савушкина]. – М. : ВПА им. В. И. Ленина, 1988. – 296 с.

205. Раус Э. Танковые сражения на Восточном фронте / Э. Раус. – М. : АСТ, 2006. – 528 с.

206. Рипенко Ю. Б. Маршал Воронцов. Путь к вершинам славы и долгое забвение. 1901–1971 / Ю. Б. Рипенко. – М. : Центрполиграф, 2011. – 479 с.

207. Рождение Чехословацкой Народной армии : сборник статей / [Пер. с чеш. С. Тулина; под общ. ред. С. Грачева.]. – Москва : Воениздат, 1959. – 280 с.

208. Рокоссовский Р. К. В боях за освобождение Украины / Р. К. Рокоссовский. – К. : Україна, 2000. – 136 с.

209. Сайер Г. Последний солдат Третьего рейха / Г. Сайер ; пер. с англ. С. А. Данилина. – М. : Центрполиграф, 2002. – 496 с.

210. Самоходная артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1956. – 332 с.

211. Світові війни мовою плаката. Книга-каталог виставки / Український ін-т національної пам’яті, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – К., 2009. – 208 с.

212. Семенов В. А. Оперативное искусство в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / В. А. Семенов // Краткий очерк развития советского оперативного искусства. – М., 1960. – С. 134–382.

213. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво (1918–1991 рр.) : історіографічний нарис : монографія / С. В. Сидоров. – К. : НАОУ, 2006. – 564 с.

214. Смольный М. К. 1000 километров в боях и походах. Боевой путь 161-й стрелковой Станиславской Краснознаменной ордена Богдана Хмельницкого дивизии 1941–1945 гг. / М. К. Смольный. – М. : Воениздат, 1972. – 200 с.

215. Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1960. – 800 с.

216. Советская кавалерия : военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1984. – 319 с.

217. Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1968. – 451 с.

218. Советские воздушно-десантные войска : военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1986.

219. Советские танковые войска. 1941–1945 : военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1973. – 334 с.

220. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т. 2: Советское военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1962. – 407 с.

221. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Указатель литературы : в 3 ч. / Военная академия им. М.В. Фрунзе. – Ч. 3: Вспомогательные указатели. – М. : Изд-во академии, 1985. – 250 с.

222. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1950. – 374 с.

223. Стратегические решения и вооруженные силы: в 2 т. – М. : Арбизо, 1995. – Т. 1. – 993 с.

224. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961. – 984 с.

225. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров] ; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НУОУ, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.

226. Строева А.Т. Шестая танковая и ее командарм / А. Т. Строева. – К. : Молодь, 2000. – 208 с.

227. Таран А. В. Твоє знамено, Хрещатик: документальна розповідь / А. В. Таран, В. В. Яценко. – К. : Молодь, 1978. – 96 с.

228. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева / Б. С. Тельпуховский. – М. : ДОСААФ, 1966. – 55 с.

229. Тимохович И. В. Оперативное искусство советских ВВС в Великой Отечественной войне. – М. : Воениздат, 1976. – 343 с.

230. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх ; [пер. с нем]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 605 с.

231. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [под ред. С. К. Куркоткина]. – М. : Воениздат, 1977. – 560 с.

232. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 2: Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – 512 с.

233. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (гол.) [та ін.] ; НАН України. Ін-т історії України. – Кн. 1 / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – 735 с.

234. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горєлов [та ін.]. – К. : Україна, 2005. – 560 с.

235. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : у 3 т. / Інститут історії партії ЦК КП України. – К., 1968. – Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.). – 520 с.

236. Уткин Г. М. Герои Днепра / Г. М. Уткин. – М. : ДОСААФ, 1960. – 144 с.

237. Уткин Г. Штурм "Восточного вала". Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра / Г. Уткин. – М. : Воениздат. 1967. – 464 с.

238. Федака С. Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України : монографія / С. Д. Федака. – Ужгород : Ліра, 2010. – 237 с.

239. Филь О. М. За крок до маршальського жезла / О. М. Филь. – К. : Варта, 2005. – 168 с.

240. Филь О. М. Іван Черняховський: історичний нарис / О. М. Филь. – К. : Варта, 2006. – 216 с.

241. Фортификация Второй мировой войны 1939–1945. III Рейх. Крепости, доты, бункеры, блиндажи, линии обороны / Дж. Э. Кауфман, Г. У. Кауфман ; [пер. с англ. В. Феоктистовой]. – М. : Эксмо, 2006. – 352 с.

242. Фронты наступали. По опыту Великой Отечественной войны. Краткий историко-теоретический очерк. – М. : Наука, 1987. – 255 с.

243. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. С. Фуллер. – М. : АСТ; СПб. : Полигон, 2006. – 559 с.

244. Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг : Діоніс, 2010. – 436 с.

245. Шеин Д. В. Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии /Д. В. Шеин. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.

246. Шеин Д. В. Танковая гвардия в бою / Д. Шеин. – М. : Яуза: Эксмо, 2009. – 480 с.

247. Шеховцов Н. И. Битва за Днепр / Н. И. Шеховцов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1950. – 119 с.

248. Шеховцов Н. И. Способы достижения внезапности в годы Великой Отечественной войны / Н. И. Шеховцов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе,1957. – 88 с.

249. Шимченко Д. К. Букринський плацдарм / Д. К. Тимченко. – К. : Хрещатик, 1993. – 12 с.

250. Berger F. The Face of Courage. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2007. – 599 p.

251. Cazenave S., Warnick R. Tiger! – Editions Heimdal, 2008. – 496 p.

252. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militdrgeschichtlichen Vorschungsamt. – Bd. 8. – Die Ostfront 1943/44 – Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten – Deutsche Verlags-Anstalt : Stuttgart, 2007. – 1320 p.

253. Duppuy T., Martell P. Great Battles. On the Eastern Front. The Soviet-German War 1941–1945 / T. Duppuy, P. Martell. – Indianapolis. New York, 1982. – 249 p.

254. Glants D. American Perspectives on Eastern Front Operations in World War / D. Glants. – Fort Leavenworth. – 1986. – 18 p.

255. Görlitz, W. History of the German General Staff, Its History and Structure 1657–1945. – London : Hollis & Carter, 1953. – 418 p.

256. Lucas J. Die Wehrmacht 1939–1945. Zahlen, Daten, Fakten / J. Lucas. – Wien : Tosa Verlagsgesellschaft, 2004. – 216 p.

257. Melvin M. Manstein: Hitler's Greatest General /M. Melvin. – London : Weidenfeld and Nicolson, 2010. – 647 p.

258. Nevenkin K. Fire Brigades. The Panzer Divisions 1943–1945. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2008. – 940 p.

259. Schneider W. Tigers in Combat II. – Stackpole books, 2005. – 354 p.

260. Stober H. Die Flugabwehrverbande der Waffen-SS. – Verlag K.W. Schutz Kg, 1984. – 608 p.

261. Tomas F. Die Ritterkreuzträger der Deutschen Wehrmacht, 1939–1945. / F. Tomas., G. Wegmann, Teil 1. – Osnabrück, 1985. – 374 p.

262. Weidinger O. Comrades to the End. The 4th SS Panzer-Grenadier Regiment "Der Fuhrer" 1938–1945. The history of a German-Austrian fig Mi. – Atglen: Schiffer Military History, 1998. – 464 p.

263. Westphal S. The Fatal Decisions / S. Westphal, W. Kreipe, G.Blumentritt, F. Bayerlein and etc. – New York, 1956. – 137 p.

264. Wolfgang Lange. Die Wehrmacht im Kampf, Band 28: Korpsabteilung C vom Dnjeper bis nach Polen (November 1943 bis Juli 1944). Kampf einer Infanterie-Division auf breiter Front gegen große Übermacht – Kampf im Kessel und Ausbruch / W. Lange – Scharhorst,1961. – 127 p.

265. Yerger M.C. German Cross in Gold. Holders of the SS and Police. Vol.1. "Das Reich". – James Bender Publishing, 2003. – 432 p.

266. Za svobodu Československa. Kapitoly z dějin československé vojenské jednotky v SSSR za druhé světové války. / hl – I. – Praha: Naše vojsko, 1959. – 563 c.

267. Ziemke E. Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East / E. Ziemke. – Washington, 1968. – 502 p.

СТАТТІ У НАУКОВИХ ЖУРНАЛАХ

268. Агафонов В. П. Связь в армейской наступательной операции с форсированием водной преграды (по опыту 27-й и 40-й армий в сентябре 1943 г.) / В. П. Агафонов // Воен. связист. – 1957. – № 4. – С. 19–22.

269. Ашкеров В. В битве за Днепр (О боевых действиях войск ПВО страны) / В. Ашкеров // Вестник ПВО. – 1973. – № 11. – С. 88–92.

270. Базанова М. М. Битва за Дніпро і визволення столиці Радянської України: за кінофотодокументами ЦДАКФФД УРСР / М. М. Базанова // Архіви України. – 1973. – № 5. – С. 30–39.

271. В боях за визволення Києва / [За заг. ред. М. І. Величка]. – К., 2003. – 48 с.

272. В боях за Киев (О боевых действиях Войск ПВО страны) // Вестник ПВО. – 1961. – № 11. – С. 74–80.

273. Веденеев Д. Освободитель Украины / Д. Веденеев // Досье секретных служб. – 2010. – № 5. – С. 27–36.

274. Возненко В. В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 года / В. В. Возненко // Военная мысль. – 1963. – № 10. – С. 53–69.

275. Гедз В. Окупаційні документи та листівки Києва як історичне джерело (1941–1943 рр.) / В. Гедз // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 2 (8) / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 5–21.

276. Голубович В. Стратегические резервы в летне-осенней компании 1943 года / В. Голубович // Военно-исторический журнал. – 1974.– № 3. – С. 77–84.

277. Грехнев П. И. Противовоздушная оборона переправ через Днепр (действия истребительной авиации и зенитной артиллерии) / П. И. Грехнев // Вестник ПВО. – 1961. – № 11. – С. 76–79.

278. Грицюк В. М. Діяльність командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна в операціях з визволення України / В. М. Грицюк // Труди університету : зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2010. – № 6 (99). – С. 281–285.

279. Грицюк В. М. Розвиток воєнного мистецтва на теренах України в період Другої світової війни (історіографія проблеми) / В. М. Грицюк // зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Поліграфічний центр “Фоліант”, 2006. – Т. XII. – С. 364–372.

280. Грицюк В. М. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В. М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 25–30.

281. Грицюк В. М. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / В. М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15: у 2-х ч. – Ч. 2. – С. 231–245.

282. Грицюк В. М. 24 залпи на честь визволителів Києва / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Віче. – 2013. – № 21. – С. 32–45.

283. Грицюк В. М. Битва за Дніпро / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Віче. – 2013. – № 23. – С. 59–61.

284. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период / А. Грылев // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 1.– С. 90–100.

285. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период / А. Грылев // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 3.– С. 77–89.

286. Гуркин В. В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945 гг. Новые аспекты / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 1–13.

287. Гуркин В. В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 19–27.

288. Державний музей-заповідник “Битва за Київ у 1943 році” // Музеї України. – 2005. – № 3.

289. Дударев С. Артиллерийское обеспечение форсирования реки Днепр / С. Дударев // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 23–29.

290. Езерский Ф. Саперы на переправах (боевые эпизоды) / Ф. Езерский // Военно-инженерный журнал. – 1955. – № 9. – С. 28–30.

291. Езерский Ф. Саперы и понтонеры при форсировании Днепра. Боевые эпизоды (сентябрь 1943 г.) / Ф. Езерский // Военно-инженерный журнал. – 1953. – № 9. – С. 12–17.

292. Желанов В. Н. Артиллерийское обеспечение форсирования крупной реки (в ходе наступления сов. войск в 1943–1944 гг.) / В. Н. Желанов // Военная мысль. – 1944. – № 8–9. – С. 33–40.

293. Забелок Б. Г. В битве за Днепр / Б. Г. Забелок // Вестник ПВО. – 1959. – № 1. – С. 57–59.

294. Иванов В. Радиосвязь в битве за Киев / В. Иванов // Радио. – 1963. – № 11. – С. 4–6.

295. Исаев Ф. М. Оперативное искусство в современной войне / Ф. М. Исаев // Большевик. – 1943. – С. 21–35.

296. Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Военно-исторический журнал. – 1987. – № 10. – С. 8–24.

297. Казаков М. Создание и использование стратегических резервов (в общевойсковых объединениях, в основных операциях первого и второго периодов Великой Отечественной войны) / М. Казаков // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 12–19.

298. Кидонь В. І. Історіографія підготовки Київської наступальної операції (3– 13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник : зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – Вип. 4 (10). – С. 75–85.

299. Кидонь В. І. Операції Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямі (жовтень – грудень 1943 р.) / В. І. Кидонь // Труди університету : зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняховського. – 2014. – № 5 (126). – С. 208–216.

300. Кидонь В. І. Радянські військові мобілізації 1943 р. в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки / В. І. Кидонь // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2016. – Вип. 19. – С. 83–99.

301. Кидонь В. І. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції / В. І. Кидонь // Військово-науковий вісник : зб. наук. праць Нац. акад. сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2017. – Вип. 27. – С. 19–32.

302. Кидонь В. І. Історіографічні дослідження Київської наступальної операції 1943 р. у працях вітчизняних та зарубіжних авторів / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – К. : Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 1 (15). – С. 5–16.

303. Кидонь В. І. Дискусійні аспекти історії Київської наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал. – К.: Нац. музей історії України у Другій світовій

війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 4(18). – С. 13-25.

304. Кидонь В. І. Історіографія проведення Київської наступальної операції (3– 13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник : зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2017. – Вип. 3 (25). – С. 76–85.

305. Колтунов Г. Боевые действия танковых армий во втором периоде Великой Отечественной войны / Г. Колтунов // Военная мысль. – 1963. – № 3. – С. 41–54.

306. Колтунов Г. Киевская наступательная операция (к 25-й годовщине освобождения города) / Г. Колтунов // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 10. – С. 119–123.

307. Король В. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) / В. Король // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 3–11.

308. Король В. Скільки ж все-таки солдатських життів забрала у нас перемога над фашизмом? / В. Король // Воєнна історія. – 2005. – № 3–4. – С. 16–28.

309. Король В. Ціна Перемоги: військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (нові аспекти проблеми) / В. Король // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 18–30.

310. Король В. Ю. Чому така дорога ціна перемоги над фашизмом у 1939–1945 роках // Воєнна історія. – 2010. – № 3 (51). – С. 10–20.

311. Король В. Ю. Утрати українців у роки Другої світової війни // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Історія. – 2001. – № 52. – С. 50–63.

312. Король В. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 25–38.

313. Король В. Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Ю. Король // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 16–34.

314. Коротков Г. Битва за Днепр и фальсификаторы истории / Г. Коротков // Военная мысль. – 1968.– № 11. – С. 60–71.

315. Куманев Г. А. Еще раз о битве за Днепр / Г. А. Куманев // Отечественная история. – 2007. – № 3. – С. 8–13.

316. Левченко В. С. Стрелковый полк захватывает плацдарм. / В. С. Левченко // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 40–44.

317. Легасова Л. В. Долі генералів – командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей ; НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 10. – Ч. 1. – К., 2006. – С. 255–289.

318. Легасова Л. В. Історія Другої світової війни в меморіальному комплексі: музейна модель наукових студій / Любов Легасова // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 69–88.

319. Легасова Л. В. Солдати у погонах генералів / Любов Легасова, Наталія Шевченко // Військовий музей : наук.-метод. зб. – 2005. – Вип. 6. – С. 80–114.

320. Лисенко О. Є. Визволення Києва від гітлерівських окупантів очима музейників: три виставки з нагоди одного ювілею / О. Є. Лисенко // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 2 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 126–127.

321. Лубин Х. Боевые будни связистов (15-го танкового корпуса в Россошанско-Харьковской операции, в Курской битве, при освобождении Киева, в завершающих операциях Великой Отечественной войны) / Х. Лубин // Военний вестник. – 1970. – № 5. – С. 46–48.

322. Лукашин В. И. Над седым Днепром (Об участии 2-й воздушной армии в Киевской наступательной операции) / В. И. Лукашин // Авиация и космонавтика. – 1963. – № 10. – С. 76–79.

323. Малыгин К. На Букринском плацдарме / К. Малыгин // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 10. – С. 58–63.

324. Малютов Б. Из опыта форсирования р. Днепр / Б. Малютов // Военно-инженерный журнал. – 1944. – № 8–9. – С. 23–26.

325. Марамзин В. Опыт боевого применения танковых армий в наступательных операциях фронтов в Великой Отечественной войне / В. Марамзин // Военная мысль. – 1970. – № 1. – С. 68–79.

326. Матющенко С. П. Участь генерала армії Миколи Ватутіна у звільненні Києва від нацистів / С. П. Матющенко // Архіви України. – 2011. – № 6 (276). – С. 193–196.

327. Мацуленко В. А. Некоторые особенности подготовки наступательных операций с плацдармов по опыту Великой Отечественной войны / В. А. Мацуленко // Военная мысль. – 1959. – № 9. – С. 72–83.

328. Новиков А. А. В сражениях за Днепр // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 4. – С. 63–69.

329. Остапчук О. Організація з’єднань та частин засобів протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в період з жовтня 1943 року по липень 1944 року / О. Остапчук // Питання історії України. – 2011. – Т. 14. – С. 236 –240.

330. Павленко Н. Наступление фронта на стратегическом направлении // Военная мысль. –1946. –№ 1. – С. 13–25.

331. Павленко Н. О размахе стратегических наступательных операций // Военная мысль. – 1946. –№9. –С. 3 –18.

332. Павленко Н. О характере стратегических наступательных операций по опыту Великой Отечественной войны // Военная мысль. – 1955. – № 1. – С. 30–42.

333. Павлов Б. Переправа через большой водный рубеж и ее маскировка (по опыту боевых действий Н-й армии в 1943 г.) / Б. Павлов. – Военно-инженерный журнал. – 1944. – № 7. – С. 34–38.

334. Павлов Л. Освобождение Киева / Л. Павлов // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 11. – С. 121–123.

335. Панфилов А. Маневр и внезапность (по опыту боевых действий танкового соединения на правом берегу Днепра и при освобождении Киева и Фастова) / А. Панфилов // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 4. – С. 12–16.

336. Пашко Я. Ю. Визволення Червоною Армією столиці України / Я. Ю. Пашко // Український історичний журнал. – 1973. – № 10. – С. 31–41.

337. Прочко И. С. Советская артиллерия в боях за Киев (к 5-й годовщине освобождения Киева) / И. С. Прочко // Арт. журнал. – 1948. – № 10. – С. 7–11.

338. Радзиевский А. И. Прорыв обороны противника во втором и третьем периодах войны / А. И. Радзиевский // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 3. – С. 12–22.

339. Ракицкий А. Крушение “Восточного вала” / А. Ракицкий // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 10–22.

340. Рибченко Л. З досвіду вивчення та музейного використання документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років / Л. Рибченко // Архіви України. – 2012. – № 4. – С. 39–46.

341. Рибченко Л. В. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941–1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 251–256.

342. Рибченко Л. В. Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України / Л. В. Рибченко // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.

343. Сагайдак П. Воздушный десант в тылу противника (о действиях отряда десантников в р-не Ржищева, сентябрь 1943 г.) / П. Сагайдак // Военный вестник. – 1960. – № 10. – С. 18–21.

344. Сагайдак П. Использование воздушных десантов в Великой Отечественной войне / П. Сагайдак, А. Цыганок // Военно-исторический журнал. – 1960. – № 8. – С. 16–30.

345. Садовін М. В. Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників / М. В. Садовін // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 79–83.

346. Сидоров С. В. Щодо методики кількісного аналізу бойового досвіду у військовій історіографії Великої Вітчизняної війни / С. В. Сидоров // Труди академії. – 2003. – № 42. – С. 296–298.

347. Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі меморіального комплексу “Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (5). – С. 19–51.

348. Сімперович В. М. Бої на букринському плацдармі: деякі питання історіографії / В. М. Сімперович // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наук. праць. – Вип. 8. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 238–249.

349. Стаськов Н. Днепровская воздушно-десантная операция: уроки и выводы / Н. Стаськов // Военная мысль. – 2003 – № 9. – С. 60–67.

350. Таран С. Десантники в боях за Киев / С. Таран // Военно-исторический журнал. – 1971. – № 8. – С. 63–66.

351. Третяк В. Л. Війська 1-го Українського фронту в боях за Україну (на матеріалах військової преси) / В. Л. Третяк // Гуржіївські історичні читання. – 2015. – Вип. 10. – С. 57–60.

352. Тур М. Из опыта преследования во фронтовых наступательных операциях // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 3. – С. 15–23.

353. Уманский Т. Ф. Захват Кютежского плацдарма / Т. Ф. Уманский // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 60–63.

354. Фоміна В. Операції німецьких сухопутних військ в Україні у 1941 – 1944 рр. / В. Фоміна // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 4 (10) ; Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – С. 53–69.

355. Хайнацкий Г. Самоходная артиллерия при форсировании танками речных преград (Днепр) / Г. Хайнацкий // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1944. – № 10. – С. 27–30.

356. Цыганков П. Деснянская переправа 5-го гвардейского танкового корпуса по дну Десны в октябре 1943 г. / П. Цыганков // Военный вестник – 1967. – № 9. – С. 12–14.

357. Цятковский И. Связь при форсировании водной преграды и в бою за плацдарм на противоположном берегу (по опыту форсирования Десны и Днепра) / И. Цятковский // Связь Красной Армии. – 1944. – № 5. – С. 17–19.

358. Черняев В. О способах стратегического наступления и формах стратегических наступательных операций в Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. – 1971. – №11. – С. 86–91.

359. Шарохин М. Форсирование Днепра армией с ходу // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 54–57.

360. Шарохин М. Форсирование водных преград в ходе наступления (приведены примеры из опыта Великой Отечественной войны) / М. Шарохин // Военная мысль. – 1947.– № 4. – С. 32–41.

361. Шеховцов Н. И. Развитие стратегического наступления летом – осенью 1943 года // Н. И. Шеховцов // Военно-исторический журнал. – 1953. – № 9. – С. 12–29.

362. Шиловский Е. Стратегическое наступление // Военная мысль. – 1948. – № 4. – С. 1–25.

363. Шиловский Е. Характерные черты советского военного искусства на третьем году войны / Е. Шиловский // Военная мысль. – 1944. – № 5–6. – С. 11–21.

364. Эрнест Н. А. Танковые войска в Отечественной войне / Н. А.Эрнест // Военная мысль. – 1944. – № 5–6. – С. 44–52.

365. Glantz D. Pre-1990 Bias in Eastern Front Historiography / David M. Glantz // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soviethammer.devhub.com/blog/421474-pre-1990-bias-in-eastern-front-historiography.

366. Kydon V. 1943 Kyiv bridgehead operation / V. Kydon // Nauka i studia. – 2014. – № 5 (115). – P. 86–91.

367. Kydon V. Coverage of the question of moral and psychological state of the soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers / V. Kydon // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2017. – Том 27. – С. 201–214.

МАТЕРІАЛИ ДОПОВІДЕЙ, СТАТТІ І ТЕЗИ НА НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ

368. Білоус О. П. Діяльність радянських партизанських формувань Середньої Наддніпрянщини під час форсування Дніпра як складова частина загальноукраїнської антинацистської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни / О. П. Білоус // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць / Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 78–84.

369. Більченко І. В. Переправа радянських військ в районі Букринського плацдарму 1943 р., її труднощі: очима очевидців / С. Ховрич, І. Більченко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр.

наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 584–588.

370. Вилко В. М. 3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва / В. М. Вилко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 104–108.

371. Вилко В. М. 3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва / В. М. Вилко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 614–616.

372. Власенко С. І. Документи про участь радянських партизанів у битві за Дніпро та визволення Києва восени 1943 р. (за фондом Українського штабу партизанського руху ЦДАГО України) / С. І. Власенко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 95–103.

373. Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання / В. А. Гриневич // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. – К., 1995. – С. 61.

374. Грицюк В. М. Визволення Києва в 1943 році / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // 70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників : матеріали доповідей учасників науково-практичної конференції (Львів, 21 лист. 2013 р.). – Львів : Академія сухопутних військ, 2013. – С. 34–38.

375. Грицюк В. М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В. М. Грицюк, В. І. Горєлов // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 20–33.

376. Дахненко М.В. Взаємодія партизанів з воїнами Червоної армії під

час визволення Середньої Наддніпрянщини від нацистських окупантів (1943–1944 рр.) / М. Дахненко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 581–583.

377. Дубик М. Г. Відображення подій 1943–1944 рр. в Україні у листах німецьких вояків з фронту / М. Дубик // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.). – С. 34–41.

378. Кидонь В. І. Відображення у німецькій мемуаристиці боротьби за Київ у 1943 році / В. І. Кидонь // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 62–67.

379. Кидонь В. І. Вшанування пам’яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-психологічного забезпечення (на досвіді роботи органів державного та військового управління у Великій Вітчизняній війні) / В. І. Кидонь // Соціально-гуманітарні та правові аспекти реформування та розвитку Збройних Сил України : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 28 лист. 2014 р.). – К. : НУОУ ім. І. Черняховського, 2015. – С. 263–266.

380. Кидонь В. І. Класифікація Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) в історичній літературі / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності : тези доп. міжвуз. наук.-практ. семінару (Київ, 20 трав. 2016 р.). – К. : ЦП “Компринт”, 2016. – Вип. 5. – С. 95–97.

381. Кидонь В. І. Сучасні українські військові історики про визволення Києва у листопаді 1943 р. / В. І. Кидонь // Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива : зб. матеріалів міжнар. наук. конф.

(Київ, 1–2 груд. 2016 р.). – К. : НУОУ, 2016. – С. 59–60.

382. Кидонь В. І. Роль і місце Дніпровської повітрянодесантної операції у визволенні Києва / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності : тези доп. міжвуз. наук.-практ. семінару (Київ, 25 трав. 2017 р.). – К. : ЦП "Компринт", 2017. – Вип. 6. – С. 65–71.

383. Кидонь В. І. Відображення негативних аспектів радянського воєнного мистецтва в Київській наступальній операції 1943 р. у працях воєнних істориків / В. І. Кидонь // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (Київ, 1 грудня 2017 р.). – К. : НУОУ ім. І. Черняховського, 2017. – С. 41–42.

384. Кононець Р. М. Організаційно-правові, кадрові та тактичні засади охорони тилу діючої армії під час оборонної 1941 р. та наступальної 1943 р. Київських операцій (за матеріалами бойових дій Великої Вітчизняної війни) / Р. М. Кононець // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 553–557.

385. Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія / В. Король // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 589–596.

386. Легасова Л. В. Визвольні бої Червоної армії на теренах України крізь призму музейно-історичних студій / Л. В. Легасова // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.). – С. 204–216.

387. Легасова Л. В. Цикл документальних виставок "Війна. Документ. Пам'ять" як архівно-музейне та суспільне явище / Л. Легасова, Н. Шевченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя

Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 27 квіт. 2010 р.). – К., 2011. – С. 135–144.

388. Мінгазутдінов А. Ф. Масово-політична робота серед воїнів під час форсування Дніпра і визволення Києва (осінь, 1943 р.) / А. Мінгазутдінов // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 609–613.

389. Мягкий І. М. Про визволення столиці України – міста Києва від німецьких окупантів мовою архівних документів (огляд документів ЦДАВО України) / І. М. Мягкий // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 236–246.

390. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту на київському напрямі в жовтні – листопаді 1943 року / О. П. Остапчук, Р. І. Пилявець // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 123–133.

391. Пасічко Я. Л. Архіви свідчать: 9-й окремий штрафний батальйон Воронезького (1-го Українського фронту) в боях за визволення України (за результатами роботи в ЦАМО РФ) / Я. Л. Пасічко // Воєнна історія Поділля та Буковини : наук. зб. матеріалів Всеукр. наук. військ.-іст. конф. – Кам’янець-Подільський, 2009. – С. 385–393.

392. Пилипенко М. К. Битва за Днепр и освобождение Киева – завершающий этап коренного перелома в ходе войны. Военно-стратегический обзор // Дружба к победе вела : сб. материалов научно-практ. конф. (Киев, 10 окт. 1988 г.); Д.С. Сиволап (ред.) и др. – К., 1989. – С. 19–26.

393. Пономаренко Р. О. Действия немецких войск в районе Фастов – Белая Церковь, 7–14 ноября 1943 года / Р. О. Пономаренко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ,

15 бер. 2012 р.). – К .: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 603–608.

394. Ругаль В. П. В. С. Петров у боях за Дніпро (1943 р.) / В. Ругаль // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наукр військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 599–602.

395. Сидоров С. В. Форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі / С. В. Сидоров, О. Й. Мацько // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП "НВЦ "Пріоритети", 2013. – С. 34–46.

396. Сімперович В. Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект / В. М. Сімперович // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 27 квіт. 2010 р.). – К., 2011. – С. 292–302.

397. Сімперович В. Визволення Києва: до історіографії проблеми / В. М. Сімперович // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 617–621.

398. Сімперович В. Визволення України в сучасній вітчизняній історіографії / В. М. Сімперович // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.). – К., 2014. – С. 108–117.

399. Сімперович В. М. Київська визвольна епопея : історіографічний аспект / В. М. Сімперович // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП "НВЦ "Пріоритети", 2013. – С. 266–275.

400. Соколюк С. М. Героїчні дії екіпажу Юрія Сагайдачного у боях на букринському плацдармі (один з епізодів битви за Дніпро) / С. М. Соколюк //

Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 141–146.

401. Стецкевич В. Українське історіописання війни 1941–1945 рр.: деякі аспекти осягнення / В/ Стецкевич // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 27 квіт. 2010 р.). – К., 2011. – С. 43–49.

402. Филь О. М. Канівський десант / О. Филь // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 571–573.

403. Шевченко В. Ф. Воєнно-оперативні чинники в боях за Київ / В. Ф. Шевченко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф (Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 53–62.

404. Шевченко Н. А. Отражения в музейной экспозиции боевого братства советских воинов при форсировании Днепра и освобождении Киева / Н. А. Шевченко // Дружба к победе вела : сб. материалов науч.-практ. конф., посвященной 45-летию битвы за Днепр и освобождения Киева (Киев, 10 окт. 1988 г.) ; Ин-т истории партии при ЦК КПУ – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПРС, Министерство культуры Украины, Мемориальный комплекс “Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов” / Ред. Д. С. Сиволап. – К., 1989. – С. 43–54.

405. Штоквиш О. А. Партизанський рух як чинник визволення Лівобережної та Центральної України (1941–1943 рр.) / О. А. Штоквиш // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 162–171.

ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ

406. Боевой состав Советской Армии: в 5 ч. – М.: Военно-научное управление Генерального штаба, 1964–1990. – Ч. III (Январь – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1972. – 335 с.

407. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Кривошеев Г. Ф., Андроников В. М., Буриков П. Д., Гуркин В. В.]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

408. Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (справочно-статистические материалы). – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1963. – 324 с.

409. Военный энциклопедический словарь / [Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков]. – М. : Воениздат, 1983. – 863 с.

410. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / [Под ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М. : Воениздат, 1993. – 416 с.

411. Великая Отечественная война. 1941–1945 : энциклопедия. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 672 с.

412. Еронин Н. Битва в цифрах (к 30-летию битвы за Днепр) / Н. Еронин // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С.45–53.

413. Залесский К. А. Вожди и военачальники Третьего Рейха. Биографический энциклопедический словарь / К. Залесский. – М. : Яуза-пресс, 2000. – 573 с.

414. История // Украинская Советская Социалистическая Республика : энциклопедический справочник / [Гл. редкол. : Кудрицкий А. В. (отв. ред.) и др.]. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1987. – С. 125.

415. Киевская наступательная операция 1943 // Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах) / [Гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Сов. энциклопедия. – Т. 12. – 1973.

416. Киевская наступательная операция 1943 // Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / [Гл. ред. М. М. Козлов; Редкол.:

Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – С. 332–333.

417. Киевская наступательная операция 1943 // Украинская Советская Энциклопедия. – Т. 5. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1981. – С. 127.

418. Київська наступальна операція 1943 // Украинская Советская Энциклопедия (на украинском языке). – Т.6. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1961. – С. 333–334.

419. Киевская наступательная операция // Военный энциклопедический словарь / [Редкол.: А. П. Горькин, В. А. Золотарев и др.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, “РИПОЛ КЛАССИК”, 2002. – 1664 с.

420. Киевская наступательная операция : военный энциклопедический словарь. – М. : Эксмо, 2007. – 1024 с.

421. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941–1945 : краткий справочник / [Под ред. О. А. Ржешевского]. – М. : Республика, 1995. – 416 с.

422. Лысаковский Ю. Ю. Освобождение Украины. 1943-1944. Историко-статистическое исследование / Ю. Ю. Лысаковский, В. Н. Нестеров, В. А. Удин-Некрасов. – К. : Киевское военно-историческое общество, 1995. – 232 с.

423. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеева и др. – М. : Воениздат, 1985. – 598 с.

424. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 / [Амосов В. И., Андроников В. М., Антосяк А. В. и др.] ; руководитель М. А. Гареев. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1995. – 336 с.

425. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / [Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 608 с.

426. Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. : [в 5 вып.] / отв. ред. Платонов С.П. / Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-

исторический отдел. – Вып. 3: Состав, группировка и перегруппировка сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте с 1 января по 31 декабря 1943 года. – М., 1956. – 220 с.

ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

427. Военная история : учебник для курсантов высших и средних военных училищ / И. Е. Крупченко, М. Л. Альговзен, М. П. Дорофеев и др. – М. : Воениздат, 1983. – 375 с.

428. Военное искусство во Второй мировой войне (стратегия и оперативное искусство). – М. : Военная академия Генерального штаба ВС СССР им. К. Е. Ворошилова, 1973.

429. Инженерные войска : [уч. пособие для курсантов военно-инженерных училищ] ; под ред. Н. И. Бирюкова. – М. : Воениздат, 1982. – 408 с.

430. История военного искусства : учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б. В. Панов, В. Н. Киселев, И. И. Картавцев и др. – М. : Воениздат, 1984. – 535 с.

431. История войн и военного искусства : учебник для слушателей-офицеров высших военно-учебных заведений Советских Вооруженных Сил / Н. И. Соловьев, В. С. Лупач. – М. : Воениздат, 1970. – 559 с.

432. Історичні портрети політичних і державних діячів Другої світової війни : навч. посіб. / [уклад.: О. О. Салата]. – К. : Освіта України, 2008. – 242 с.

433. Історія війн та воєнного мистецтва : навч. посіб. / Кубіцький С. О., Єрмоленко А. Б., Сірий С. В. та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 450 с.

434. Історія воєнного мистецтва / [С. В. Сидоров, І. І. Фурман, В. М. Грицюк та ін.]. – К. : НУОУ, 2012. – 300 с.

435. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) : посібник для вчителя / В. Кучер, П. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.

436. Нариси воєнно-політичної історії України : навч. посіб. / [В. Атаманенко, Д. Вєдєнєєв, В. Грицюк та ін.]. – Острог : Національний університет “Острозька академія”, 2014. – 396 с.

437. Сидоров С. В. Стратегічний огляд Другої світової війни / С. В. Сидоров // Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво) : підручник / В. Б. Толубко, М. І. Рибак, С. В. Сидоров та ін. – К. : НАОУ, 2003. – С. 72–100.

438. Слюсаренко А. Г. Україна в роки Другої світової війни : навч. посіб. / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К. : ПП Лисенко М. М., 2009. – 447 с.

439. Стратегический обзор Великой Отечественной войны : учеб. пособие. – М. : Военная академия Генерального штаба Вооруженных Сил СССР, 1967. – 252 с.

440. Хорошилов Г. Т. Артиллерия в боевых примерах (Великая Отечественная война 1941–1945 гг.) : учеб. Пособие / Г. Т. Хорошилов, А .И. Токманов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1967. – 132 с.

ПУБЛІКАЦІЇ В ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

441. 6 листопада – День визволення Києва від німецько-фашистських загарбників / В. Король / Сільські вісті. – 2010. – 5 лист.

442. Амосов О. Ти пам’ятаєш, Дніпре / О. Амосов // Київська правда. – 1968. – 9 жовт.

443. Бойко Н. Букринська епопея, або наша помилка / Н. Бойко // Українська культура. – 2007. – № 9. – С. 36–40.

444. Бородюк Н. Ціна солдатського життя / Н. Бородюк // Урядовий кур’єр. – 2005. – 5 трав.

445. Буковский К. Дорога за Днепр / К. Буковский // Красная Звезда. – 1943. – 8 окт.

446. В ті штормові ночі…: Бої за Дніпро і Київ у спогадах ветеранів війни // Радянська Україна. – 1968. – 1 лист.

447. Величко М. Роль букринського і лютізького плацдармів у визволенні Києва / М. Величко // Київська старовина. – 2003. – № 3.

448. Гаєвська Г. Букринський плацдарм / Г. Гаєвська // Хрещатик. – 2003. – 13 трав.

449. Гаєвська Г. Букринський плацдарм / Г. Гаєвська // Хрещатик. – 2003. – 13 трав.

450. Дмитренко Л. Битва за Київ / Л. Дмитренко // Літературна газета. – 1955. – 5 трав.

451. До українського народу! Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У у зв'язку з визволенням Києва від німецько-фашистських загарбників // Україна. – 1943. – № 8–9. – С. 10–11.

452. Донской П. Подробности боев за Киев / П. Донской // Красная Звезда. – 1943. – 11 нояб.

453. Євдокимов І. У боях за Київ / І. Євдокимов // Вечірній Київ. – 1983. – 6 груд.

454. Жмаченко П. Т. Через Дніпро / П. Т. Жмаченко // Літературна Україна. – 1963. – 5 лист.

455. Заславский Д. Заветный час / Д. Заславский // Труд. – 1943. – 11 нояб.

456. Колесников П. Громи над Дніпром / П. Колесников // Вітчизна. – 1979. – № 10. – С. 108–115.

457. Корольов В. Ми визволяли Київ: Спогади колишнього воїна / В. Корольов // Сільські вісті. – 1972. – 5 лист.

458. Краснокутський Д. М. Прапор над містом / Д. М. Краснокутський // Робітнича газета. – 1963. – 19 жовт.

459. Куцан Г. На шляхах до Лютіжа / Г. Куцан // Сільські вісті. – 1973. – 28 жовт.

460. Лемещук М. Комбриг / М. Лемещук, О. Микитенко // Робітнича газета. – 1969. – 14 верес.

461. Лемещук М. Лютіж узято / М. Лемещук, А. Мельничук // Радянська Україна. – 1968. – 8 жовт.

462. Марченко Л. Под Соколово, Киевом и Прагой // Советская Украина. – 1958. – № 2. – С. 138–141.

463. Маслак А. Бій за столицю / А. Маслак // Вечірній Київ. – 2010. – 5 лист.

464. Микитенко О. Вони були першими / О. Микитенко // Ранок. – 1983. – № 11. – С. 1–3.

465. Николаенко А. Лейтенанту Круглову – слава! / А. Николаенко // За Победу. – 1943. – 3 окт.

466. Новак О. Стогнав від болю Дніпр широкий / О. Новак // Київська правда. – 1993. – 30 верес.

467. Огнев Л. В районе Киева / Л. Огнев, Я. Макаренко // Правда. – 1943. – 6 нояб.

468. Олендер П. На левом берегу Днепра / П. Олендер, Т. Лильин // Красная Звезда. – 1943. – 2 окт.

469. Олендер П. На правом берегу Днепра / П. Олендер // Красная Звезда. – 1943. – 8 окт.

470. Остерська М. Як звільняли Києв / М. Остерська // Україна Молода – 2012. – 6 лист.

471. Перебеєв Ю. Осінь. Листопад. Визволення / Ю. Перебеєв // Голос України. – 2011. – 5 лист.

472. Поистине легендарная операция: письма участников освобождения Киева // Правда Украины. – 1978. – 8 нояб.

473. Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину от 6 ноября 1943 г. // Правда. – 1943. – 7 нояб.

474. Пришутов Е. Ой, Дніпро, Дніпро / Е. Пришутов // Народна армія. – 2008. – 6 лист.

475. Пузіков І. За Дніпро, за Київ / І. Пузіков // Вітчизна. – 1973. – № 11. – С. 129–136.

476. Райкін Б. Чехословацька бригада в боях за Київ / Б. Райкін // Славяне. – 1943. – № 12. – С. 17–18.

477. Сташек Н. Переправа через Днепр / Н. Сташек // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1943. – № 33 (ноябрь). – С. 9–12.

478. Стойко удерживать плацдармы Правобережья // За честь Родины. – 1943. – 4 окт.

479. Терещенко Є. Перший прапор / Є. Терещенко // Радянська Україна. – 1968. – 22 жовт.

480. Уманский Т. Ф. Лютеж – ворота Киева / Т. Ф. Уманський // Правда Украины. – 1973. – 18 окт.

481. Уманський Т. Ф. Берег у війні / Т. Ф. Уманський // Радянська Україна. – 1963. – 19 жовт.

482. Фридлянд С. На Днепре и за Днепром // Огонек. – 1943. – № 42 (20 окт.). – С. 3.

483. Ціна солдатського життя // Урядовий кур'єр. – 2005. – 5 трав.

484. Яровий І. Командував боєм Людвік Свобода / І. Яровий // Вечірній Київ. – 1987. – 6 лист.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

485. Военная литература // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/index.html

486. Електронна книга пам'яті України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https http://www.memory-book.com.ua/gallery/albums/22727

487. Інститут історії НАН України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/uk

488. Лук'янівське військове кладовище // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лук%27

489. Музей “Герої Дніпра” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvimu.com.ua/filial/muzey-gero-dnpra

490. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/node/376

491. Національний музей історії Другої світової війни. Меморіальний комплекс // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/contacts/index.html

492. Національний музей-заповідник “Битва за Київ у 1943 році” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://battleforkyiv.org.ua

493. Память народа // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014556

494. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdavo.gov.ua

495. Центральний державний архів громадських об’єднань України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cdago.gov.ua

РОЗДІЛ 3
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УМОВИ, ПІДГОТОВКУ ТА ПРОВЕДЕННЯ КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1943 РОКУ

На основі визначення особливостей періодів (етапів) еволюції наукових поглядів на Київську наступальну операцію 1943 року та встановлення основних тенденцій у її історіографії, проведемо оцінювання повноти й достовірності висвітлення історичних подій, пов'язаних зі збройною боротьбою за Київ, з'ясуємо найбільш суперечливі аспекти, виокремимо мало досліджені і не досліджені питання.

3.1. Наукове відображення оперативної обстановки у смузі дій військ 1-го Українського фронту у жовтні – на початку листопада 1943 року.

Радянські історики стверджують, що на кінець вересня був виграний перший етап битви за Дніпро, завершення якого пов'язують із захопленням плацдармів [163; 166; 177– 179; 199; 212; 226; 235; 289; 320; 321; 332; 394; 406; 438]. Цієї ж думки дотримуються сучасні російські історики [185; 267; 393; 499] та частина вітчизняних дослідників [172; 246; 248; 258; 322; 363; 445; 461; 478; 512; 523]. Наукові положення підтверджуються документальними джерелами [1; 6; 9; 12; 20; 29; 57; 58; 64; 73; 87; 88; 91; 93; 97; 107].

У смузі Воронезького фронту війська п'яти армій (38, 40, 47, 52-ї загальновійськових та 3-ї гвардійської танкової армій) захопили 9 плацдармів загальною довжиною 49 км, глибиною від 500 м до 5 км: 38-ма армія – два плацдарми (на захід від Сваром'я, Лютіж і Новопетрівці) загальною довжиною 10 км, глибиною від 500 м до 1 км; 40-ва – два плацдарми (на південь від Стайки (викл.), Ржищів та на південний схід від Ржищева)

загальною довжиною 18–19 км, глибиною 2–3 км; 47-ма – два плацдарми (на південь та на північ від Канева) загальною довжиною 1–2 км, глибиною від 500 м до 1 км; 52-га – один плацдарм (на північ від гирла р. Рось) загальною довжиною 1–1,5 км, глибиною 0,5–1 км; 3-тя гв. танкова армія – два плацдарми (Великий Букрин, Зарубинці та Григорівку) загальною довжиною 15,5 км, глибиною від 2 до 5 км [471].

Науковці зауважують, що до моменту виходу військ до Дніпра та захоплення плацдармів тилові частини не встигали за військами. Це ускладнювало забезпечення військ пальним, боєприпасами, продовольством, засобами для переправлення. Погано була організована взаємодія між родами військ [169; 213; 273; 277; 307; 308; 411]. Це підтверджується в бойових та оперативних документах, інформаційних і розпорядчих документах органів державної влади УРСР [8; 13; 14; 27; 33–35; 63; 65; 74; 75; 79; 100], мемуарах та спогадах учасників подій [115, с. 337; 137; 139; 140; 148; 149].

Так І. Конєв згадував: “З 19 армій чотирьох фронтів, які майже одночасно підійшли до Дніпра з 22 до 30 вересня, війська 12 армій форсували цю річку і захопили на правому березі Дніпра 23 плацдарми. Однак за військами в період підходу до Дніпра не встигали рухатися тилові частини. Вони розтягнулися і не змогли організувати своєчасне та безперебійне постачання військ пальним і боєприпасами. Брак пального спричинив велике відставання засобів переправлення, особливо важких понтонів і артилерії посилення. Недостатня забезпеченість боєприпасами перешкодила повноцінній та надійній артилерійській підтримці військ під час форсування Дніпра в перший період. Тому багато дивізій, і навіть армій, форсували Дніпро переважно вночі без артилерійської підготовки. Війська широко використовували підручні засоби, що для гітлерівців було цілковитою несподіванкою. Використання підручних засобів в ході форсування річки з ходу – вольове рішення, але не кращий спосіб форсування. У Червоній армії було досить засобів переправлення, зокрема важких мостових переправ. Але через їх відставання і труднощі з їх доставкою до річки затримували

форсування, переважно танків і артилерії. Крім того, вийшовши до річки, не можна було зволікати, щоб не давати час противнику на організацію оборони протилежного берега. Рішення переправлятися на плечах відступаючого противника, переправлятися з ходу в тих умовах було сміливим і цілком виправданим обстановкою, що склалася. Весь тягар його виконання випав на наші випробувані і доблесні стрілецькі війська. Вони проявили чудеса героїзму, доблесті і хоробрості. Однак повний успіх форсування Дніпра, розширення плацдармів, відбиття масованих танкових атак противника був досягнутий об'єднаними зусиллями всіх родів військ: піхоти, танків, артилерії, авіації, інженерних військ, зв'язку, органів тилу" [125, с. 80].

Автори "Історії військ зв'язку" аргументовано стверджують, що успіх форсування Дніпра значною мірою залежав від забезпечення стійкого управління військами. Це ускладнювалося тим, що передові загони армій з 22 вересня 1943 року захопили плацдарми, тоді як органи військового управління залишалися на правому березі. Дії зв'язківців були рішучими. Зокрема для забезпечення зв'язку з частинами 3-ї гв. танкової армії, які діяли на плацдармах, вже у ніч на 24 вересня була прокладена кабельна лінія по дну Дніпра [231, с. 211]. Про виконання зв'язківцями відповідальних завдань в ході форсування Дніпра, підготовки і проведення Київської наступальної операції йдеться у наукових статтях В. Агафонова, В. Іванова, Х. Лубіна, І. Цятковського [353; 371; 399; 434].

Вивчення наукової літератури [273; 277] та архівних матеріалів [62] дає підстави вважати, що район операцій Воронезького (з 20.10.1943 р. – 1-го Українського) фронту обмежувався з півночі лінією Чернігів, Єльськ, із заходу – залізницею Єльськ, Овруч, Коростень, Житомир, Бердичів, з півдня – лінією Черкаси, Біла Церква, Бердичів, зі сходу – лінією Чернігів, Ніжин, Прилуки, Пирятин, Черкаси (див. схему Київської наступальної операції 1943 року, додаток З).

У праці "Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку у 1943 році. Короткий оперативний нарис" (далі –

“Оперативний нарис…”) використані висновки штабу Воронезького фронту з оцінювання місцевості перед початком Київської операції. Придніпровська височина – рівнина, розчленована густою мережею глибоких річкових долин, ярів і лощин. У вигині Дніпра на його правому березі, на південь від міста Переяслав-Хмельницький, місцевість сильно пересічена дуже глибокими ярами і долинами з крутими обривами. Більшість річок перетинали всі шляхи, що йдуть зі сходу на захід, мали болотисті, важкодоступні долини. Усе це ускладнювало наступальні дії військ на західному напрямку і створювало сприятливі умови для оборони. Сучасному досліднику Київської наступальної операції важливо враховувати природні умови, які були реаліями восени 1943 року. На той час мости та греблі на Дніпрі були зруйновані, водосховищ не було. Річка Дніпро у смузі наступу Воронезького фронту мала ширину русла переважно 400–500 м, у деяких місцях – до 1200 м; глибину від 1,7 до 6 м. Заплави сягали від 1 до 15 км, поросли чагарниками, порізані озерами і старицями. Долина річки, яка утворилася на місці Київського моря, мала ширину понад 20 км. Праві схили долини в районі лютізького плацдарму досягали висоти 60–95 м. У районі букринського плацдарму правий берег, мав висоту 60–80 м, поблизу Григорівки – до 150 м, майже по всій довжині ділянки берег круто спускався до річки [273, с. 9–10].

На північ від лінії Київ – Житомир розташовані великі масиви лісів, переважно чисті, з густою мережею просік, значно розріджені вирубками і легкопрохідні для піхоти і кавалерії. На південь від цієї лінії масиви лісів зустрічаються рідко.

Автор праці “Транспорт у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)” нарком шляхів сполучень у роки війни І. Ковальов так оцінює обстановку. На тимчасово окупованих німцями територіях всі магістральні залізниці перешили на європейську колію. Під час відходу вони зруйнували колії, підірвали мости, спалили депо, станції, пошкодили або вивезли до Німеччини рухомий склад [247, с. 265–267]. У смузі Воронезького фронту були такі

залізниці: Ніжин – Київ, Дубно – Київ, Київ – Коростень, Київ – Фастів – Козятин, Фастів – Житомир, Золотоноша – Канів – Фастів. Всі зазначені магістралі йшли зі сходу на захід. Рокадні дороги були такі: Ніжин – Прилуки – Гребінка – Черкаси, Овруч – Коростень – Житомир – Бердичів – Козятин. Важливими залізничними вузлами були: Бахмач, Гребінка, Дарниця, Ніжин –на Лівобережжі; Київ, Фастів, Житомир, Коростень, Овруч, Бердичів, Козятин, Миронівка – на Правобережжі Дніпра. На Лівобережжі було одне шосе Київ–Чернігів. На Правобережжі доріг із твердим покриттям було всього дві: Київ – Житомир і Київ – Біла Церква. Один наскрізний фронтальний маршрут припадав на кожні 4–6 км, а ґрунтова поліпшена дорога – на кожні 10–14 км фронту. В негоду дороги перетворювалися на важкопрохідні [213, с. 11–12].

Слід визнати, що далеко не всі науковці беруть до уваги умови і фактори, за яких проводилася операція. Для правильного оцінювання воєнно-історичних подій важливо враховувати погодні умови. У другій половині жовтня відбулося деяке зниження температури: вночі – до 0° С і нижче, вдень – до +8–10° С. В останні дні місяця температура вдень не перевищувала 2–4° тепла. Весь місяць вранці стояли тумани, що різко обмежували видимість. У листопаді часто випадали опади (дощ, мокрий сніг, мряка). Середня температура на початку місяця вдень становила від +10° до +3° С, а до кінця місяця – від +2° до –4° С; вночі коливалася від +6° до –5° С. Ясних днів було лише два, всі інші, з хмарністю. Опади випадали упродовж 17 днів. Видимість коливалася в межах від 4 до 10 км, а при тумані – 1–2 км і менше [273, с. 12]. Отже, під час аналізу Київської наступальної операції слід враховувати несприятливі погодні умов.

Ділянка на південь від міста Переяслав-Хмельницький становила пересічену і порізану глибокими ярами місцевість, що майже виключало можливість масованого використання танкових військ і створювало досить сприятливі умови для оборони. Ділянка на північ від Києва також була складною для наступальних дій усіх родів військ, оскільки була дуже

лісистою. Нарприкінці жовтня і в листопаді погода різко погіршилася, внаслідок чого зіпсувалися дороги, значно зменшилася видимість, що обмежувало бойові дії наземних і повітряних сил.

Науковцям, які досліджували події, пов'язані з вигнанням нацистських окупантів з Києва у 1943 році, варто було б проаналізувати оперативну обстановку на київському напрямку напередодні успішного наступу радянських військ та простежити її динаміку у вересні – жовтні. Однак це роблять не завжди.

Вітчизняні дослідники В. Грицюк та В. Горєлов відмічають наступне. "Київ був звільнений 6 листопада до 26-ї річниці Великого Жовтня в ході Київської стратегічної наступальної операції (3-13 листопада 1943 р.). Членом Військової ради Воронезького (1-го Українського) фронту був 1-й секретар ЦК КП(б) України М. Хрущов (з 1953 – після смерті Й. Сталіна - до 1964 р. – 1-й секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958–1964 рр. – Голова Ради Міністрів СРСР). На догоду йому з урахуванням політичної кон'юнктури в період його правління Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС була створена 6-томна "Історія Великої вітчизняної війни..". У 3-му томі (с. 335) була тільки фраза, що з букринського плацдарму вівся наступ, але безуспішно (про наступ з лютізького плацдарму нічого сказано не було!). У 3-му томі цього наукового видання не знайшлося місця для трьох наступальних операцій Воронезького (1-го Українського) фронту в жовтні 1943 р. з їх відносно високими втратами, які кидали тінь на колишнього 1-го секретаря ЦК КП (б) України – члена Військової ради фронту, а пізніше й тодішнього керівника партії й країни М. Хрущова. У цьому й полягала військово-політична причина забуття й замовчування радянською офіційною історіографією у відкритих виданнях самої суті існування й проведення трьох наступальних операцій фронту в жовтні 1943 року" [451, с. 22–23]. На нашу думку, автори мають сенс.

Разом з тим у багатьох наукових працях визнано, що Київській наступальній операції (3–13 листопада 1943 року) передувало кілька

фронтових наступальних операцій, які проводились у жовтні. Головну роль у розгортанні ударних угруповань Воронезького фронту відіграли букринський та лютізький плацдарми [307; 308; 401; 430].

Успіх підготовки та розгортання наступальних дій з плацдармів на Правобережжі визначався ефективним інженерним забезпеченням, наведенням та збереженням переправ через Дніпро, Десну та інші водні перешкоди. Цим аспектам присвячена низка наукових публікацій [367; 368; 432; 433]. Так Ф. Меллентін зазначав: “Росіяни навели через Дніпро кілька переправ, причому виявили таку майстерність у цій галузі, що зуміли збудувати мости для переправи військ з настилом нижче рівня води” [131, с. 210].

Історіографія боїв на букринському плацдармі доволі значна. З цього питання проводив дослідження В. Сімперович [425]. Дослідники В. Бержинський, В. Горєлов, В. Грицюк, В. Вилко та інші [172; 173; 362; 363; 446; 447; 451] зазначають, що букринський плацдарм охоплював по фронту 11 км і у глиб до 6 км. На ньому були зосереджені основні сили 27-ї, 40-ї армій та мотострілецьких частин 3-ї гв. танкової армії. Гітлерівське командування відразу усвідомило серйозну загрозу для своїх військ. Тому підтягнули до букринського плацдарму значні резерви. Генерал Нерінг, командир 24-го німецького танкового корпусу, передислокував з Києва в район Букрина 19-ту німецьку танкову дивізію, з боку Канева – 34-ту піхотну дивізію. У районі Букрина ворог зосередив до 10 дивізій. Ліквідувати плацдарм не вдалося, але німецькі війська заблокували радянські частини та з’єднання.

На лютізькому плацдармі довжиною 8 км і глибиною до 1 км зосередилися війська 38-ї армії. На кінець вересня площа плацдарму становила 50 км^2. Тут також тривали запеклі бої. Фельдмаршал Манштейн згадував: “…Нас турбувала та обставина, що ці перші бої за Дніпровський рубіж вимагали від нас вже залучення усіх рухомих з’єднань групи армій. Їх

сили витрачалися з кожним днем все більше, як і сили втягнутих у бій піхотних дивізій” [130, с. 481–484].

Німецькі та англомовні автори визнають, що А. Гітлер помилково сподівався на стабілізацію фронту на рубежі “Східного валу” [120; 190; 256; 314; 325; 338; 342; 352]. Надії покладалися на паузу, яка, на думку фюрера, повинна була настати через те, що радянські війська зазнали значних втрат, були втомлені, а на відновлення потребували певного часу. Також осіннє бездоріжжя мало зупинити наступ. Така оцінка планів радянського командування на осінь зберігалася протягом вересня і жовтня і лише під впливом тривалого наступу радянських військ стала поступово переглядатися гітлерівським командуванням. На початку жовтня 1943 р. німецьке командування продовжувало втілювати в життя раніше прийняте рішення: будь-якою ціною утриматися на рубежі Східного валу, нав’язати радянській армії позиційні форми ведення війни, виграти час для політичних комбінацій, спрямованих на підрив антигітлерівської коаліції. Найближчими завданнями для груп армій “Центр” і “Південь” командування Вермахту ставило ліквідацію плацдармів радянських військ на Дніпрі й утримання Правобережної України з її найважливішими економічними районами. Командування противника докладало значних зусиль прискорення оборонних робіт уздовж правого берега Дніпра, залучаючи для цього місцеве населення.

Радянські воєнні історики позитивно оцінюють те, що Й. Сталін вирішив використати фактор раптовості у форсуванні Дніпра та розгорнути наступальні операції на його правому березі [183; 187; 188; 198; 202; 210]. Низка авторів акцентує увагу на особливостях форсування Дніпра з ходу: застосуванні повітряних десантів [214; 278; 426; 253; 477]; використанні авіації [400]; артилерійському забезпеченні [366; 369].

У директиві № 30197 від 28 вересня 1943 року Ставка Верховного Головнокомандування військам фронту поставила таке завдання: “…міцно закріпивши за собою плацдарми на правому березі р. Дніпро, завдати удару в

загальному напрямку на Кагарлик, Фастів, Брусилів та у взаємодії з лівим крилом Центрального фронту розгромити київське угруповання противника й оволодіти містом Київ. Не пізніше 7 жовтня вийти на фронт Ставище, Брусилів, Фастів, Біла Церква. До 10 жовтня, не припиняючи подальшого ходу операції, прийняти від Центрального фронту 13 і 60-ту армії і встановити з ними до цього часу надійний зв'язок…" [101, с. 207].

Комплексний аналіз цього документа, порівнянням попередніх директивних вимог, відстеження динаміки оперативної обстановки могло би дати науковцям підстави для оцінювання хибних рішень радянського військового керівництва стратегічної ланки, оскільки саме цей документ перенацілював з київського напрямку Центральний фронт К. Рокосовського та надавав пріоритету у вигнанні нацистів з Києва Воронезькому фронту М. Ватутіна. На нашу думку, це рішення Й. Сталіна мало негативні наслідки і призвело до затягування боротьби за Київ і значних жертв. Однак дослідники висновків з цього питання так і не зробили, хоча окремі зауваження містяться у науковій літературі, зокрема таку думку висловлювали воєнні історики ще у 1962 році [306, с. 121].

У наукових працях йдеться про те, що командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін в обстановці, що склалася на 29 вересня 1943 року, вважав за можливе почати наступ силами свого головного угруповання з лінії Ржищів – Канів у найближчі дні. Штаб фронту підготував план наступальної операції [213, с. 40–41].

Наукові погляди підтверджено документами. Так, 29 вересня Ставка ВГК віддала другу директиву за № 30203, якою уточнила та розширила завдання Воронезького фронту: "…після виходу на фронт Ставище, Фастів, Біла Церква продовжувати наступ головними силами в загальному напрямку Бердичів, Жмеринка, Могилів-Подільський, міцно забезпечуючи себе з боку Рівного, а частину сил використовувати для ліквідації київського угруповання противника у взаємодії з лівим крилом Центрального фронту. На сарненський напрямок виділити окрему групу військ. Найближче

завдання військ фронту – опанувати [рубежем] Овруч, Коростень, Житомир, Бердичів, Козятин та в подальшому вийти на фронт р. Случ, Славута, Проскурів, Могилів-Подільський”. У директиві було визначено, що 13-та і 60-та армії Центрального фронту передаються до складу Воронезького фронту, а 52-га і 4-та гв. армії – до складу Степового фронту. Метою операції було визначено – розгром противника на правому березі Дніпра. Головний удар заплановано на напрямку Кагарлик – Фастів – Брусилів, допоміжний удар – на напрямку Сваром’я – Святошин. Київ планувалося охопити з півночі, заходу та півдня [101, с. 210].

У дослідженні стратегічних і фронтових операцій, проведених на теренах України у 1943–1944 роках, йдеться про те, що спочатку наступальна операція Воронезького фронту на київському напрямку планувалася в три етапи тривалістю 30–35 діб на глибину 320 км. Перший етап операції планувалось провести впродовж з 3 до 12 жовтня. Війська фронту мали оволодіти Києвом та вийти на рубіж Радомишль, Фастів, Біла Церква, Богуслав. Другий етап операції планувався з 12 до 20 жовтня. Завдання – вихід на лінію Овруч, Коростень, Житомир, Бердичів, Козятин. Третій етап операції планувався з 1 до 5 листопада. Рухомі з’єднання до 27–30 жовтня, а головні силами армій до 1–5 листопада мали вийти на рубіж Сарни, Проскурів, Могилів-Подільский. 47-ма армія виводилася у другий ешелон фронту [309, с. 95].

Автори енциклопедичних видань, підсумовуючи накопичені наукові знання, зазначають, що протягом жовтня війська Воронезького (з 20 жовтня – 1-й Український) фронту вели запеклі бої і закріпилися на плацдармах на правому березі Дніпра. З 12 до 15 жовтня та з 21 до 23 жовтня війська фронту переходили у наступ на південь від Києва на букринському плацдармі, але значних результатів не досягли. На північ від Києва з 11 до 17 жовтня війська 38-ї армії розширили лютізький плацдарм, а з’єднання і частини 60-ї армії розширили плацдарм у районі м. Димер. Усі спроби прорвати оборону ворога істотних результатів не дали. Оперативну раптовість було втрачено. Ворог

створив потужну оборону, а горбиста місцевість і добре укріплені німецькі позиції перешкоджали наступу радянських військ. 3-тя гвардійська танкова армія, кинута на букринський плацдарм, через складні рельєфні умови не змогла ефективно використати свій наступальний потенціал [483, с. 73–77].

У науковій літературі радянського періоду майже не згадувалася Дніпровська десантна операція [304; 421; 422; 427]. Вона була організована поспіхом. Десант зазнав значних втрат і покладених на нього завдань не виконав. Ці трагічні події розкриваються у працях окремих російських науковців [214; 278; 426] та стали предметом дослідження сучасних українських істориків [253; 477]. Разом з тим наявність в архівах ще не введених до наукового обігу документів [4] свідчить про перспективу поглиблення наукових знань по історії Дніпровської десантної операції.

Опис боїв за букринський і лютізький плацдарми та проведених фронтових операцій у жовтні 1943 року наведено у наукових працях [193; 215; 219; 244; 259; 260; 269; 331; 333], у мемуарах та спогадах учасників боїв за Київ [109; 111; 133; 141; 147; 260], у літописах бойових шляхів з’єднань і об’єднань [164; 192; 242; 259; 274; 300], у праці німецьких науковців “Німецький Райх і Друга світова війна”[337].

Так, К. Москаленко згадував, що у ході цих бойових дій час початку наступу кілька разів змінювався, а внаслідок цього коригувався і план дій. Щоб приховати підготовку армій до наступу, командувач фронту у своєму розпорядженні висунув вимогу командувачам військ 40, 27, 47-ї та 3-ї гв. танкової армій щодо підвищення дисципліни, прихованого управління військами та вжиття заходів для дезінформування противника. Однак тільки штаб 27-ї армії склав конкретний план дезінформації противника, тому противник не був введений в оману та продовжував готуватися до відбиття наступу радянських військ. Через багато років після війни маршал К. Москаленко визнав, що німці регулярно прослуховували радянські переговори, а вказівки командувача фронту з дезінформування не виконувалися [135, с. 129].

Це підтверджує німецький генерал К. Тіппельскірх: “Ретельна робота радіорозвідки, яка стежила за радіозв’язком противника, незмінно давала точну картину організації зв’язку його командування. Крім того, інтенсивна діяльність військової розвідки забезпечувала отримання даних тактичного характеру, які часто доповнювалися відомостями полоненних” [314, с. 605].

В “Оперативному нарисі…” узагальнено дані про угруповання противника, яке на 100-кілометровому фронті від Трипілля до Канева станом на 11 жовтня мало у складі 24-го та 48-го танкових корпусів 8-ї німецької армії п’ять піхотних дивізій (34, 57, 72, 112, 215-ту), дві моторизовані дивізії (10, 20-ту) і три танкові дивізії (3, 19-ту, “Райх”). Усі сили німців були втягнуті в бій, вони не мали ні тактичних, ні оперативних резервів. Враховуючи це, командувач фронту вимагав від основних сил продовжувати бойові дії, не очікуючи завершення повного зосередження на букринському плацдармі 40-ї та 3-ї гвардійської танкової армій [273, с. 30].

Наступ почався 12 жовтня. Німецький генерал Ф. Меллентін згадував: “Артилерійська підготовка була дуже сильною... Після двогодинної артилерійської обробки місцевість, на якій перебували наші війська, нагадувала собою переоране поле, чимало вогневих засобів було виведено з ладу, незважаючи на те, що вони добре сховані в окопах. Раптом російська піхота з танками, пересуваючись густими рядами за вогневим валом, атакувала на вузькому фронті наші позиції. Численні літаки росіян на бриючому польоті атакували вцілілі опорні пункти. Атака російської піхоти являла собою страшну картину: на нас насувалися довгі сірі ряди солдатів, які дико кричали, і щоб витримати цей іспит тим, хто тримав оборону, потрібні були сталеві нерви… Спочатку росіянам вдалося вбити клин у нашу оборону, але у другій половині дня танки, які ми тримали у резерві, відновили становище. У результаті ми відійшли всього на кілометр-півтора. У наступні дні атаки росіян повторювалися з новою силою. Дивізії, які постраждали від нашого вогню, були відведені, у бій вступали свіжі з’єднання. І знову хвиля за хвилею російська піхота уперто кидалася в атаку,

але кожного разу відкочувалася назад з величезними втратами” [131, с. 304–305].

У науковій літературі йдеться про те, що попереднього дня почався наступ з лютізького плацдарму. 13 жовтня 5-й гвардійський танковий корпус просунувся на південь уздовж західного берега р. Ірпінь до Гостомеля. Однак сильна протидія противника військам 50-го і 51-го стрілецьких корпусів не дала танкістам можливості розвинути успіх. Німці прорвалися в Лютіж. Вибити їх вдалося 14 жовтня. 15 жовтня на ділянці на північний захід від н. п. Карпилівка противник оточив частину сил 13-ї армії. 1-й гвардійський кавалерійський корпус за п’ять днів боїв втратив більше 2 тис. осіб. Спроби продовжити наступ 16 жовтня успіху не мали. 17 жовтня війська 60-ї армії вели запеклі бої. 38-ма армія просунулася на південь на 3–5 км і дещо розширила лютізький плацдарм. Ставало зроуміло, що наступальна операція 60-ї і 38-ї армій з оволодіння Києвом зазнала невдачі. Через значні втрати і неможливість прорвати оборону противника війська 60-ї і 38-ї армій отримали завдання перейти до оборони. 1-й гвардійський кавалерійський корпус був виведений у другий ешелон сил фронту [213, с. 79–80].

Аналіз результатів дій Воронезького фронту дав підстави науковцям констатувати, що наступальна операція правого крила фронту із завданням знищити київське угруповання військ противника й оволодіти Києвом закінчилася безуспішно. Було досягнуто тільки деяке розширення плацдармів на південь від гирла річок Тетерів та Ірпінь [273, с. 114; 291].

Дослідники зазначають, що одночасно з бойовими діями на лютізькому плацдармі тривали напружені наступальні кровопролитні бої на південь від Києва. По військах лівого крила Воронезького фронту, що наступали, противник вів сильний артилерійський і мінометний вогонь, завдавав авіаційних ударів, контратак танків і піхоти. За період операції війська фронту зазнали величезних втрат в особовому складі, бойовій техніці й озброєнні. З урахуванням цього Ставка ВГК 15 жовтня скасувала наступ

ударного угруповання фронту з району букринського плацдарму і поставила завдання перейти до оборони [213, с. 76].

В “Оперативному нарисі…” щодо бойових дій військ Воронезького фронту в наступальній операції 12–15 жовтня 1943 р. зазначено: “... перший жовтневий наступ військ лівого крила фронту закінчився безуспішно. У результаті запеклих боїв було досягнуто лише незначного розширення букринського плацдарму” [273, с. 77].

Українські науковці В. Грицюк та В. Горєлов у статті “Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.)” зазначають, що у період з 21 до 23 жовтня 1943 р. із букринського плацдарму була проведена третя жовтнева наступальна операція військ 1-го Українського фронту. 21 жовтня після годинної артпідготовки війська лівого крила фронту перейшли у наступ. Підрозділи 3-ї гвардійської танкової армії були кинуті (як і в попередній операції) на прорив тактичної глибини оборони противника в якості танків безпосередньої підтримки піхоти, що грубо порушувало вимоги Ставки ВГК і Наркома оборони СРСР щодо збереження сил танкових військ для завдання рішучих ударів [451, с. 26–27].

22 жовтня о 10.30 наступ відновився, але не мав успіху. Зранку 23 жовтня на всій ділянці фронту 40-ї армії противник вів розвідку боєм та о 16.40 перейшов у наступ на напрямку н. п. Ходорів. У наступі брали участь один полк 34-ї піхотної дивізії, частина сил танкової дивізії СС “Райх” і 72-га піхотна дивізія. З огляду на втрати і через неможливість подолати сильну німецьку оборону командувач фронту вночі 23 жовтня припинив наступальну операцію і наказав військам на букринському плацдармі перейти до оборони [273, с. 83–85].

Вітчизняні науковці О. Лисенко, В. Король, І. Патриляк та інші [218; 245; 257; 269; 283; 385–391; 398; 418; 461; 462] стверджують, що жовтневі наступальні операції угруповань правого і лівого крила Воронезького фронту проходили одночасно і виявилися дуже кровопролитними, але

безрезультатними. Оцінки науковців щодо чисельності загальних втрат у цих операціях та боротьбі за захоплення й утримання плацдармів коливаються від 113 [451] до 240 тис. осіб [283, с. 147]. На думку В. Грицюка і В. Горєлова, що підсумували оприлюднені в літературі статистичні дані [482; 486], в ході трьох наступальних операцій (11–17 жовтня з лютізького плацдарму, 12–15 і 21–23 жовтня з букринського плацдарму) війська Воронезького (1-го Українського) фронту в жовтні 1943 року зазнали значних втрат в особовому складі, озброєнні і бойовій техніці, а успіху у бойових діях над частинами і з'єднаннями групи армій "Південь" не досягли. Загалом фронт зазнав втрат більш ніж 113 тис. осіб, із них незворотних – майже 31 тис. Втрати Воронезького (1-го Українського) фронту в озброєнні і бойовій техніці за період жовтневих боїв 1943 року становили: 716 гармат і мінометів, 111 установок реактивної артилерії, 267 танків та САУ [482, с. 233, 248]. З таким підходом погоджується С. Сидоров [309, с. 119–120].

Під час форсування Дніпра та проведення наступальних операцій із плацдармів особливо важливим було оцінювання суспільно-політичної обстановки та зміцнення морально-психологічного (в радянській історіографії часто вживається термін "морально-політичного") стану радянських військ. До цього питання зверталися всі, хто досліджував перебіг Київської наступальної операції 1943 року. Відображені ці аспекти і у музеєзнавчих дослідженнях [479].

Якщо вітчизняні історики радянського періоду відверто глорифікували моральний фактор та його роль у досягненні перемог над військами Вермахту, то у новітній українській та російській історіографії [208; 209], на нашу думку, відбувся перекіс в інший бік. Основну увагу було перенесено на недостатньо висвітлений сегмент негативного впливу на морально-психологічний стан військ та суспільно-політичну обстановку у фронтовому тилу: мобілізаційних проблем, недоліків у роботі радянських державних, партійних, комсомольських органів та органів військового управління, незадовільного вирішення проблем членів сімей фронтовиків, проявів

бандитизму, дезертирства, мародерства, поборів з місцевого населення, розкрадання продовольства, речового та іншого майна.

Суспільно-політична обстановка, безумовно, впливала на морально-психологічний стан військ. Відомий дослідник суспільно-політичних настроїв населення України у роки Другої світової війни В. Гриневич [152; 217], проаналізувавши значну історіографічну та джерельну базу, дійшов висновків, що нелюдяний нацистський окупаційний режим значно вплинув на суспільно-політичні настрої переважної кількості українського населення, спричинив посилення прорадянських симпатій однієї його частини та націоналістичних уподобань – іншої. Попри вкрай негативне ставлення до нацистського окупаційного режиму перспективу повернення радянської влади населення України оцінювало вкрай неоднозначно. Для мешканців східноукраїнських міст, які більше за інших потерпали під час окупації і фактично були приречені нацистською політикою на вимирання, відновлення радянської влади означало відродження надій на життя, надію на отримання сталої роботи і заробітної платні, відновлення притаманної для радянської системи соціальної допомоги (видачі пайків, матеріальної допомоги родинам фронтовиків, безкоштовної освіти, медичного забезпечення). З іншого боку, чимала частина українського суспільства без особливого оптимізму очікувала на повернення сталінського режиму. Ішлося не тільки про сотні тисяч людей, які активно співпрацювали з німецькою адміністрацією, перебуваючи в різних окупаційних установах та організаціях, поліцейських і військових формуваннях. Переслідувань побоювалися також сотні тисяч чоловіків, які дезертирували з частин РСЧА у 1941 році, жінки, які мали інтимні стосунки з німцями, десятки тисяч членів компартії, які залишилися на окупованій території, представники звинувачених у нелояльності радянській владі окремих етнічних груп (кримські татари, болгари, німці, румуни та ін.). Значна частина українського селянства також була стурбована перспективою повернення сталінської влади, передусім через побоювання відродження старої колгоспної системи. Відновлення радянської влади в

Україні супроводжувалося ідеологічно умотивованими жорсткими мобілізаційними заходами і масовими репресіями [153].

Висвітлені науковцями проблеми суспільно-політичної обстановки в Україні значно впливали на морально-психологічний стан військ 1-го Українського фронту, залучених до Київської наступальної операції [464].

Аналіз значного обсягу літератури радянського періоду показує, що став “канонічним” постулат про те, що радянські війська в 1943 році після перемог під Сталінградом та Курськом мали беззаперечну моральну перевагу над противником. Повсякденна партійно-політична робота в з’єднаннях і частинах зміцнювала високий морально-психологічний стан радянських воїнів, була тим джерелом, з якого солдати й офіцери армії брали сили для запеклих боїв із противником, масового подвигу. На переконання радянських політиків, військових, науковців все це акумулювалося у битві за Дніпро та визволенні Києва [268; 282, с. 289–296].

Ось думки з цього приводу начальника політуправління 1-го Українського фронту К. Крайнюкова. Оскільки за планом операції було наказано оволодіти Києвом під кінець дня 5 листопада, то партійно-політична робота у військах була зорієнтована на вивчення закликів ЦК ВКП(б) до 26-ї річниці Жовтневої революції. Військова рада фронту висунула заклик: “Звільнимо Київ до 26-ї річниці Великого Жовтня!”. Під цим гаслом у частинах проводили збори і мітинги, випускали листівки, цей заклик друкувався у фронтових та армійських газетах, на цю тему проводили політзаняття і бесіди [126, с. 61–72; 127, с. 46; 128].

На особливе значення військової преси, її вплив на формування належного морально-психологічно стану військ 1-го Українського фронту наголошують у дисертаційних дослідженнях С. Середа, В. Третяк [159; 160; 428]. Підтвердження масовості розгорнутої партійно-політичної роботи знаходимо в документальних масивах [2; 22; 25; 98; 99; 102; 114; 122; 146].

На думку компартійних функціонерів, підняти бойових дух червоноармійців мало звернення Військової ради 1-го Українського фронту,

спеціально підготовлене напередодні наступу на Київ і доведене до військ увечері 2 листопада 1943 року. “Перед нами Київ, мати міст руських, колиска нашої Вітчизни, – наголошено у зверненні – тут багато століть тому зародилася наша могутня Русь. Тут зі зброєю в руках відстоювали від ворогів свободу й незалежність російського й українського народів наші батьки і матері, наші діди і прадіди...” [127, с. 54–55]. У зверненні столиця України позиціонувалася, як символ єдності російського й українського народів проти спільних ворогів, крім того, йшлося про злодіяння, вчинені німцями і їх поплічниками на окупованій території, заклики до якнайшвидшого звільнення і розгрому ворога.

Про ефективну дію і вплив на морально-психологічний стан особового складу різних звернень, гасел, промов, листівок, плакатів радянської пропаганди згадувало багато учасників подій, зокрема генерал С. Мартиросян (вірменин), який восени 1943 року командував 50-м стрілецьким корпусом, що брав участь у боях за Київ [116, с. 267–282].

Зокрема В. Шайкан, досліджуючи проблему ідеологічної боротьби в Україні періоду Другої світової війни, підтверджує потужну дію радянських ідеологічних структур на масову свідомість, однак зауважує: “З початком визволення українських земель від гітлерівських окупантів, поряд зі стратегічною метою – розгромом загарбників, радянська влада змушена була вирішувати проблему відновлення й утвердження панівного становища більшовицької ідеології, що потребувало певних змін акцентів і додаткових зусиль” [329, с. 271].

У літературі радянського періоду стверджується, що напередодні Київської наступальної операції багато бійців вступали до лав комуністичної партії. Так, у короткому описі історії Київського військового округу “Київський Червонопрапорний” (1969) йдеться про те, що протягом 30 днів від початку форсування Дніпра партійні організації 1-го Українського фронту прийняли у свої ряди близько 18 тис. осіб [242, с. 312]. Усього ж у військах фронту перед операцією нараховувалося 101 396 комуністів і 86 156

комсомольців – стверджується у монографії московських воєнних істориків виданій у 1968 році [282, с. 291]. У праці Інституту історії партії ЦК КПУ, що з'явилася в той же час (1968), так само без вказівок на джерела інформації йдеться про 135 тис. комуністів серед бійців 1-го Українського фронту [319, с. 351]. Довільне оперування числами – ще одне свідчення маніпуляцій з історичною свідомістю суспільства.

Після значних втрат під час форсування Дніпра перед Київською наступальною операцією війська 1-го Українського фронту були поповнені мобілізованим населенням зі щойно визволених від гітлерівців територій. Щодо можливої чисельності комуністів серед призовного контингенту важливий фактологічний матеріал, обґрунтований документальними джерелами, наводятьть І. Патриляк та М. Боровик. Зі 150 тис. членів КП(б)У, які залишилися на окупованій території, 46,5 тис. були знищені німецькими каральними органами. Більшість із 113 890 членів КП(б)У, які пережили окупацію, не лише не боролися з німцями, а й подекуди співпрацювали з окупантами. Майже 22 тис. з них зареєструвалися в німецьких окупаційних органах, понад 6 тис. відмовилися від своєї партійної належності, близько 34 тис. знищили свої партійні квитки. Після відступу німецьких військ їх ретельно перевіряли і виключали з партії під час "чисток". У процесі відродження діяльності партійних організацій було відмовлено у відновленні в лавах компартії понад 62 тис. колишніх комуністів [283, с. 504].

Одним із визначальних чинників суспільно-політичної обстановки, а отже, і морально-психологічного стану військ були масові мобілізації. З початком вигнання німецьких військ з України Червона армія почала поповнюватися контингентом із визволених територій: юнаками призовного віку, учасниками антинацистського партизанського та підпільного рухів [281], військовополоненими, дезертирами, кримінальними елементами тощо. Окремою категорією новобранців були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Крім того, з осені

1943 року в Україні відбувався достроковий призов (1926 року народження). Хоча військова підготовка цих юнаків мала бути тривалішою, ніж для інших призовних років, багато хто з них відразу після призову потрапив до діючої армії.

Дослідник В. Гриневич стверджує що умови, за яких проводилася мобілізація в Україні у 1943 році, як із військово-політичної, так і з морально-психологічної точок зору значно відрізнялися від мобілізації 1941 року. Цього разу наступ вела вже Червона армія, виснажені боями полки і дивізії які потребували постійного поповнення. Водночас "довіра" радянського керівництва до місцевого населення, яке майже два роки перебувало під впливом ворожої пропаганди, була підірвана. Усе це позначилося як на характері, так і на формах радянської мобілізації в Україні [217, с. 370–374]. На ці ж обставини звертає увагу у мемуарах генерал-полковник К. Крайнюков: "У масово-політичній роботі ми враховували, що окремі новобранці відчули жахи німецької окупації, що їх свідомість два роки отруювала фашистська пропаганда" [127, с. 54].

Автори праці "Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни" зазначають, що перша хвиля призову здійснювалася, як правило, фронтовими та армійськими органами, оскільки військово-адміністративний апарат тільки-но відновлювався. Вже на 1 липня 1943 року частини та з'єднання 1-ї гвардійської, 13, 18, 27, 38, 40, 60-ї загальновійськових армій, 3-ї гвардійської танкової армії, 234 фронтовий запасний стрілецький полк поповнили 416 052 особи. Науковці встановили, що упродовж 1943 року в Українській РСР двічі здійснювалася перевірочна реєстрація всіх військовозобов'язаних, призовників та військовослужбовців. Підставою для неї став наказ НКО СРСР № 0316 (червень 1943 р.). Водночас встановлювалися дані про всіх чоловіків до 47-річного віку, а також непридатних до стройової служби й тих, хто мав відстрочки через хворобу. 21 жовтня 1943 р. набула чинності постанова ЦК КП(б)У "Про заходи з проведення перевірочної

реєстрації військовозобов'язаних запасу та призов до Червоної армії громадян народження 1926 року” [269, с. 395–398].

Глибиною та достовірністю вирізняються напрацювання Л. Рибченко. Дослідниця вважає, що саме на Лівобережній Україні мала найтрагічніші наслідки дія наказу Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р., який дозволяв діючій армії РСЧА на звільнених територіях самостійно поповнювати війська. Саме тут нове поповнення масовано залучали до найбільших стратегічних операцій німецько-рядянської війни – битви за Дніпро. Практика виконання цього наказу показала, що рішення надати діючій армії право самій проводити поповнення на звільнених територіях істотно знижувало якість відбору призовників, негативно позначалося на рівні їх вишколу та спричиняло безвідповідальне, не виправдане використання місцевого поповнення у наступальних боях. До 50 % поповнення, призваного саме діючою армією, відразу потрапляло на передову. Призов 1943 р. мав для України трагічні демографічні наслідки. Кількість загиблих приховано. Виявлені факти фальсифікацій в обліку втрат дають підстави стверджувати, що переважна більшість щойно мобілізованих воїнів, які загинули у перші тижні перебування на фронті, зараховані як зниклі безвісти тільки у квітні – травні 1944 р. Такі дії Л. Рибченко вважає проявом тоталітарних методів ведення війни і злочином радянської системи проти власного народу [156].

Також Л. Рибченко наголошує, що особливістю мобілізації в Україні у 1943 році було те, що вона здійснювалася не тільки військкоматами. Місцеві військкомати змогли відновити діяльність лише через місяць-два після звільнення районів та областей від німецької окупації. Тож, щоб не гаяти часу, до мобілізації активно залучали діючу армію. Призов здійснювали безпосередньо штаби військових частин за рішеннями військових рад армій [420, с. 103–110].

Аналізуючи питання морально-психологічного стану населення Лівобережної України у 1941–1943 рр. та його ставлення до радянських

військових мобілізацій, дослідниця вважає: поширена у сучасній історіографії теза про те, що населення України, потерпаючи від репресій сталінського режиму, на початку німецького вторгнення покладало певні надії на німців, а після масового вбивства мирних громадян відвернулося від окупантів та приєдналося до руху Опору, є надто спрощеною. Аналіз мемуарів, листів, щоденників воєнного часу дає підстави стверджувати, що серед населення Лівобережної України думки, відчуття, політичні погляди як цивільних, так і бійців Червоної армії ні на початку окупації, ні на час визволення не були однаковими, а залежали від життєвого досвіду, національної належності, рівня освіти, місця проживання, наслідків радянської та німецької пропаганди тощо. У цілому ставлення населення окупованої території до повернення Червоної армії значно різнилося. Люди вважали армію визволителькою й щиро чекали на неї. Переважна більшість колишніх військовослужбовців 1941 р. та військовополонених, з одного боку, прагнули помститися ворогові, а з іншого – якомога швидше легалізуватися та захистити себе і родину від переслідувань радянської влади. Молоді, яка за роки окупації досягла призовного віку, здебільшого було властиве рішуче та щире прагнення воювати у лавах РСЧА. Чоловіки ж старшого віку переважно йшли на фронт з вірою в демократичні зміни в державі, плекали надію, що разом зі своїми громадянами, переживши такі страшні випробування, влада зміниться на краще, відбудуться позитивні зрушення в соціальній та економічній сферах. Однак реалії були такими, що Червона армія перетворилася на інструмент тоталітарного режиму. Проведення нею мобілізації населення, яке певний час перебувало під владою іншої політичної системи, розглядалося частиною командування як чергова каральна функція, на кшталт розстрілу без суду панікерів, дезертирів тощо [419, с. 251–256].

У другій половині 1943 року мобілізаційні акції в лівобережних областях України набували значного розмаху. Частка громадян республіки в частинах і з’єднаннях, які визволяли Україну від загарбників, невпинно

зростала. З 1 728 осіб поповнення, яке надійшло до 181-ї стрілецької дивізії 13-ї армії в першій половині жовтня 1943 року, 1 577 було призвано військкоматами Чернігівської області. За даними І. Муковського та Є. Лисенка, лише з п'яти областей у другій половині 1943 року облвійськкомати передали до лав Червоної армії майже 250 тисяч призовників різного віку та 129,5 тис. колишніх військовополонених. Зазначена кількість зросте на 2,5 тис. осіб у разі врахування мобілізації жінок, цільового призову до військ НКВС для охорони промислових об'єктів із Харківської, Сталінської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської областей, згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У від 17 вересня 1943 року [269, с. 398].

Наукові положення О. Лисенка, І. Муковського, Л. Рибченко, І. Патриляка та інших дослідників щодо використання в боях належно не підготовленого та не екіпірованого поповнення обґрунтовані значним масивом архівних документів. Вони підтверджуються й німецькими джерелами. Так, у розвідзведенні 198-ї піхотної дивізії за 25 листопада 1943 року йдеться про те, що у районі Білої Церкви діють значно ослаблені радянські війська. У ротах налічувалося по 30–50 осіб (і ті на 90% без бойового досвіду) щойно відмобілізованих українців віком від 17 років, погано озброєних та ненавчених.

Разом з тим високий морально-бойовий дух у боях за Київ у переважної більшості радянських солдатів, серед яких у військах українських фронтів понад 50% становили українці [449, с. 61], визнають навіть радикально налаштовані сучасні вітчизняні історики. Зокрема В. Король пише: "І все таки вирішальним фактором, який зумовив переможне завершення битви за Дніпро і визволення Києва, був винятковий героїзм і самопожертва наших воїнів, 17,5 тис. яких зі складу 1-го Українського фронту нагороджено орденами і медалями, а 668 отримали звання Героя Радянського Союзу. Серед них 32 киянина" [390, с. 36].

У зарубіжній історіографії у 80-ті роки XX ст. почали широко висвітлювати проблеми повсякденності, морально-психологічного стану особового складу Вермахту, які все частіше стають предметом наукового аналізу зарубіжних фахівців. У працях Т. Нейджела, Р. Харта, М. Хьюза, Г. Сайєра, Б. Вінцера, Ф. Томаса, О. Відінгера, М. Янгера та інших висвітлено особисті долі солдатів, їх бойовий досвід, війну розглянуто з точки зору рядового бійця [112; 271; 295; 346; 347; 350]. У цих працях простежується думка, що в ході бойових дій на Східному фронті похитнулася упевненість німецьких військовослужбовців у своїй расовій і культурній перевазі над противником. Після битв під Москвою, Сталінградом, Курськом німці почали розуміти, що їм протистоїть противник аж ніяк не слабший, а можливо і сильніший за своїм духом. На рубежі 1943–1944 років багато військовослужбовців Вермахту почали усвідомлювати хибність нав'зуваних їм ідеологічних штампів. Це збіглося із проведенням Київської наступальної операції.

На морально-психологічний стан німецьких військ впливали не тільки поразки на фронті, а й інші чинники: наростаюча міць противника, нестача боєприпасів, нестача харчування, великі людські втрати, втомленість, ворожість населення, дії партизанів. Про це стверджує П. Карель у праці "Східний фронт. Випалена земля". Також у ній вказано що у формувань, які тільки щойно прибули, на передову, були відсутні витримка і стійкість. Зокрема це стосується участі німецької 25-ї танкової дивізії в Київській операції [238].

Водночас, на думку Б. Вінцера, Г. Сайєра та інших авторів щодо бойового духу та морально-психологічного стану німецьких військ, у військах був поширений настрій "вистояти будь-якою ціною" і битися до кінця. Г. Сайєр зазначав: "У зведеннях офіційно вказувалося: німецькі війська утримають Дніпро. Через цю межу ворог не пройде. А навесні ми відтіснимо російські війська за Волгу. Під час нашого жахливого відступу і нескінченного очікування ми всі вірили в це. Вступивши на західний берег,

вирішили, що всім стражданням настав кінець. Розпочнеться реорганізація, нам видадуть чистий одяг, дадуть відпустку. І взагалі ми переможемо!” [295].

Дослідники стверджують, що на морально-психологічний стан німців впливали партизани, які численними диверсіями розпорошували увагу і сили ворога на охорону комунікацій та інших тилових об’єктів [265, с. 343–357]. Німецькі автори дійшли думки, що розвитку партизанського руху в Україні посприяла антилюдська політика гаулейтера Коха [234, с. 149]. Партизанські способи боротьби під час проведення Київської операції деморалізували ворожі війська, створюючи ефект залякування, або ж, іншими словами, породжували терор, який гнітюче впливав на морально-психологічний стан військ [337, с. 246–264]. Ці наукові погляди зарубіжних авторів підтверджуються архівними документами [16; 36; 38–45; 85].

Зокрема Г. Сайер писав, що “партизани використовували снаряди уповільненої дії, мінували трупи наших солдатів, нападали на поїзди з харчами, загони, які опинилися в ізоляції, на збірні пункти, безжально поводилися з полоненими. Але бойових дій з боєздатними частинами вони уникали. Партизани цілком заслужили даної їм німцями назви – терористи. Своїми діями вони досягли того, що було не під силу регулярній армії” [295]. На ефективність партизанських способів боротьби вказує С. Кроуфорд [250].

Англійські дослідники Ч. Діксон та О. Гейльбрунн визнавали, що “збитки, завдані німецькій армії партизанською війною, не можна визначати лише кількістю убитих та поранених і кількістю знищених гармат і складів. До цього слід додати втрату німецькою армією боєздатності та ударної могутності, значення яких важко оцінити у цифрах. Головне полягає в тому, що погіршився моральний стан солдатів, які воювали у країні, де кожен громадянин міг виявитися партизаном…” [220, с. 82]. Ще виразніше з цього приводу висловився автор узагальнюючої праці про Другу світову війну Дж. Фуллер: “У Росії партизани, кількість яких повсякчас зростала, вселяли жах у серця німецьких солдатів…, партизанські загони відігравали таку ж роль, як зграї підводних човнів в Атлантичному океані. Удень вони були…

робітниками, що працювали на німців, а вночі ставали ворожими солдатами” [327, с. 332].

Отже, проаналізувавши стан наукового відображення оперативної обстановки у смузі військ 1-го Українського фронту у вересні – на початку листопада 1943 року слід визнати, що далеко не всі науковці брали до уваги умови і фактори, за яких проводилася операція. Ділянка на південь від міста Переяслав-Хмельницький становила пересічену і порізану глибокими ярами місцевість, що майже виключало можливість масованого використання танкових військ і забезпечувало доволі сприятливі умови для оборони противника. Ділянка на північ від Києва також створювала значні труднощі для наступальних дій усіх родів військ, оскільки була дуже лісистою. Наприкінці жовтня і в листопаді погода різко погіршилася. Зіпсувалися дороги, значно зменшилася видимість – все це обмежувало бойові дії наземних і повітряних сил.

Науковцям, які досліджували події, пов’язані з вигнанням нацистських окупантів з Києва у листопаді 1943 року, належало б проаналізувати оперативну обстановку на київському напрямку напередодні наступу радянських військ на початку листопада 1943 року та простежити її динаміку у вересні – жовтні. Разом з тим у багатьох наукових працях (“Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 році”, “Операції Радянських Збройних Сил в Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.”, “Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках”) визнано, що Київській наступальній операції (3–13.11.1943) передувало кілька фронтових наступальних операцій проведених у жовтні 1943 року на київському напрямку. Головну роль у розгортанні ударних угруповань Воронезького фронту відіграли букринський та лютізький плацдарми.

3.2. Історіографія підготовки Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту (3–13 листопада 1943 року)

В основному масиві сучасної наукової літератури під Київською стратегічною наступальною операцією розуміється наступальна операція військ 1-го Українського фронту, що проводилася з 3 до 13 листопада 1943 року, у ході якої було звільнено столицю України.

Відповідно до алгоритму підготовки операцій, за яким працювали органи військового управління та війська у роки Другої світової війни, у дисертації досліджено розкриття в історіографії підготовки Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 року): організація операції (ухвалення рішень, постановка бойових завдань військам (силам), планування операцій у фронтовій та армійських ланках, організація вогневого ураження противника, організація взаємодії, управління і всіх видів забезпечення); підготовка органів військового управління і військ (сил) до бойових дій; створення необхідних угруповань військ (сил) та їх оперативної побудови.

Ухвалення рішень. У переважній більшості видань, у яких йдеться про Київську наступальну операцію, основним початковим документом з її організації названо директиву Ставки ВГК від 24.10.1943 р. Ця директива була опублікована у 1951 році, пізніше вона потрапила у збірник документів ВГК (1969), який був перевиданий у серії “Російський архів” у 1999 році [101; 273]. Документ став обов’язковим компонентом у збірниках опублікованих документів стосовно Київської наступальної операції [94; 95]. Проте не всі автори звертають увагу на надані командуванням фронту міркування щодо подальших дій ще до ухвалення директиви. Небагато науковців зауважують на ту важливу, з огляду на час підготовки операції, обставину, що директива була підписана у Москві о 23 годині і надійшла до штабу 1-го Українського фронту фактично за годину до початку наступної доби.

У наукових працях йдеться про те, що Ставка ВГК директивою № 30232 уточнила 1-му Українському фронту завдання розгромити війська противника в районі Києва та визволити столицю України. Головний удар планували завдати з лютізького плацдарму. Наступ ударного угруповання фронту у складі 38-ї та 60-ї армій, 3-ї гв. танкової армії, 5-го танкового та 1-го гв. кавалерійського корпусів був призначений на 1 листопада 1943 року. Для цього було наказано провести перегрупування військ 1-го Українського фронту для посилення його правого флангу. Так 3-й гв. танковій армії та 7-му артилерійському корпусу прориву РВГК належало передислокуватися з букринського на лютізький плацдарм. Туди ж Ставка ВГК вимагала направити три-чотири стрілецькі дивізії з лівого флангу фронту і дві стрілецькі дивізії, виділені з її резерву. Перегрупування належало зробити потай, використовуючи макети танків для введення противника в оману. За одну-дві доби до початку наступу головного ударного угруповання для сковування якомога більшої кількості сил противника у наступ переходили війська, що перебували на букринському плацдармі. Таким чином, основна ідея замислу Київської наступальної операції полягала в тому, щоб головним ударом з лютізького і допоміжним з букринського плацдармів розгромити угруповання противника, звільнити Київ, розширити плацдарм у районі Києва до стратегічного, чим створити сприятливі умови для наступу на Правобережній Україні [249].

Автори праці “Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 році. Короткий оперативний нарис” (далі - “Оперативний нарис…”) вказують, що командувач фронту М. Ватутін визначив загальний замисел операції за директивою Ставки ВГК менш ніж за годину. Ще до завершення доби 24 жовтня він підписав директиву № 0050 оп, згідно з якою армії націлювались на виконання першочергових завдань [273, с. 99]. Особливість підготовки операції полягала в тому, що весь комплекс заходів по її організації потрібно було провести в найкоротші терміни, у тому числі потайне перегрупування військ (сил) з букринського на

лютізький плацдарм. Одночасно з півночі на південь з 13-ї армії передислокувалися дві стрілецькі дивізії, танкова бригада й артилерійські частини. Вже 25 жовтня 1943 року були віддані попередні бойові розпорядження щодо перегрупування військ фронту. Через нестачу часу штаб фронту не встиг розробити план перегрупування [273, с. 106].

Такий елемент організації операції, як *постановка бойових завдань військам (силам)* та їх зміст, у переважній більшості наукових праць висвітлено в загальних рисах, часто безсистемно, неструктуровано [171; 173; 174; 206; 228; 232; 263; 312; 318; 319]. Краще викладено ці питання у спеціальній воєнно-історичній літературі: “Операції Радянських Збройних Сил в Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.” (далі – “Операції…”), “Артилерія в наступальних операціях Великої Вітчизняної війни” (далі – “Артилерія в наступальних операціях …” [277; 168]. Алгоритм організації операції найповніше розкритий в “Оперативному нарисі…” [273]. Саме з цього історіографічного джерела відомо, що після ухвалення рішення на операцію командувачем фронту завдання арміям були уточнені окремими директивами від 27 жовтня, а рішення командувачів армій оформлені бойовими наказами та доведені до військ 30 жовтня [273, с. 109–114].

Ніхто з науковців не зауважив, непрокоментував і неоцінив те, що 27 жовтня 1943 року після ухвалення рішення на зміну напрямку головного удару був замінений командувач 38-ї армії (ця армія планувалась для визволення Києва) генерал-полковник Н. Чібісов на генерал-полковника К. Москаленка, який до того командував 40-ю армією. Ми лише зробимо припущення, що ця заміна могла відбутися з ідеологічних мотивів, на кшталт визволитель Києва – Москаленко, та зауважимо, що науковцям варто дослідити цей факт.

Очевидно, що в умовах жорсткого дефіциту часу на організацію Київської наступальної операції *планування операцій у фронтовій та армійських ланках* здійснювалося паралельним методом. Однак в історичних працях науковці на це увагу не звернули. Поряд із цим інформацію про

результати планування Київської наступальної операції 1-го Українського фронту узагальнено авторами переважної більшості наукових праць [173; 174; 185; 228; 232; 257; 263; 309; 317–319]. Планування операцій в армійській ланці описано К. Москаленко, В. Возненком, Д. Шеїним та іншими авторами [135; 273; 330; 331].

В історичній літературі [173; 218; 451; 317] склалася позиція, яка підтверджується документальними джерелами [94; 95; 101; 273] про наступний план операції: 38-ма армія мала завдати удару з лютізького плацдарму на південному напрямку для обходу Києва з заходу й оволодіти ним; 3-тя гв. танкова армія з 1-м гв. кавалерійським корпусом – вводилися у прорив у смузі 38-ї армії для розвитку наступу на південно-західному напрямку із завданням вийти в район Фастів – Біла Церква – Гребінки; 60-та армія мала завдати удару на напрямку Рови, Димер і далі на південь між річками Здвиж та Ірпінь і забезпечувати дії 38-ї армії у районі Києва; 40-ва та 27-ма армії мали прорвати оборону перед букринським плацдармом та розвивати наступ на загальному напрямку на Пії, Кагарлик, Білу Церкву для сковування сил противника на фронті Ржищів, Канів і не дати ворогу можливості використати ці сили для протидії військам ударного угруповання фронту. Подальше завдання фронту полягало у розвитку наступу на західному та південно-західному напрямках та виході на чотирнадцяту добу операції загальновійськовими арміями на лінію Коростень – Житомир – Бердичів – Рокитне, а рухомими військами – в район Хмільник – Вінниця – Жмеринка.

Рішення командувачів армій на проведення наступальних (оборонних) операцій у листопаді 1943 року лягли в основу армійських планів. Їх проаналізовано в “Оперативному нарисі…” [273, с. 109–112].

38-ма армія з 5-м гв. танковим та 7-м артилерійським корпусами, двома стрілецькими дивізіями мала прикрити із заходу уздовж р. Ірпінь, а головними силами завдати головного удару у 14-кілометровій смузі Мощун – Вишгород на напрямку на Васильків та забезпечити введення у прорив 3-ї гв.

танкової армії з 1-м гв. кавалерійським корпусом. На кінець першого дня операції військам ставилося завдання вийти на фронт Мостище, північна околиця Пріорки, а на кінець четвертого дня досягти рубежу Мотижин – Плесецьке – Безрадичі.

Оперативна побудова армії складалася з двох ешелонів. У першому мали наступати два стрілецьких корпуси (шість стрілецьких дивізій), дві танкові бригади та один танковий полк, у другому ешелоні – два стрілецьких корпуси (п’ять стрілецьких дивізій), одна стрілецька, одна мотострілецька та одна танкова бригади.

60-та армія, підсилена однією артилерійською дивізією прориву, мала проривати оборону противника на 20-кілометровій ділянці Мануїльськ – Димер та розвивати наступ на південний захід у смузі між річками Здвиж та Ірпінь, забезпечивши ударне угруповання фронту із заходу. На кінець четвертого дня операції армія мала досягти рубежу Мануїльськ – Козинці.

Оперативна побудова ударного угруповання армії мала два ешелони. Перший ешелон армії становили вісім стрілецьких дивізій (три стрілецьких корпуси), одна стрілецька, одна танкова бригади та один танковий полк, другий – дві стрілецькі дивізії та одна танкова бригада [254].

3-тя гв. танкова армія з 1-м гв. кавалерійським корпусом мала увійти у прорив на другий день операції у смузі наступу 38-ї армії, розвинути успіх і на кінець четвертого дня операції вийти в район Фастів – Біла Церква – Гребінки. Оперативна побудова армії також складалася з двох ешелонів [446, с. 105].

1-й гв. кавалерійський корпус вводився у прорив за танковими корпусами армії й отримав завдання наступати через лісові ділянки уздовж правого берега р. Ірпінь на Фастів. Була передбачена можливість використання корпусу на західному напрямку для наступу вздовж шосе Київ – Житомир.

Правофлангова 13-та армія в перші дні операції мала міцно утримувати займаний рубіж, а надалі використати успіх ударного угруповання фронту,

здійснити наступ своїм лівим флангом на Овруч, забезпечивши правий фланг 60-ї армії.

40-ва армія після прориву оборони противника на букринському плацдармі на кінець четвертого дня наступу стрілецькими з'єднаннями мала вийти на фронт Юшки – Бурти, а рухомими – у район Стави, Кагарлик. 27-ма армія завдавала удару з букринського плацдарму на напрямку Потапці, на кінець четвертого дня мала вийти на фронт Миколаївка – Грищинці.

Темп наступу для військ ударного угруповання фронту планувався такий: стрілецьких з'єднань – 9–11 км на добу, рухомих з'єднань – 27 км на добу. Війська, що завдавали удару з букринського плацдарму, мали наступати стрілецькими з'єднаннями з темпом 4 км на добу, рухомими – 10 км на добу.

Переважна більшість науковців, не усвідомлюючи повною мірою важливості питань *організації вогневого ураження противника*, обмежуються висвітленням історичного факту зосередження на напрямку головного удару значних сил і засобів артилерії. При цьому дослідники вказують на чисельність понад 300 стволів на 1 км фронту, зауважуючи, що вперше була створена така висока щільність артилерії на ділянці прориву. Це гарантувало надійне придушення та знищення живої сили і всієї системи вогню противника одночасно на велику глибину і давало змогу скоротити час на артилерійську підготовку [415, с. 7–11]. Проте цифра 300 гармат і мінометів не точна. Артилеристи уточнюють: на ділянці прориву 6 км був зосереджений 61 артилерійський полк, тактична щільність артилерії становила від 344 до 416 стволів на 1 км фронту. За даними авторів книги "Артилерія в наступальних операціях…", з урахуванням другого ешелону оперативна щільність артилерії сягнула 524,5 стволів на 1 км фронту на напрямку головного удару [168, с. 201]. Захоплення цивільних істориків такими великими показниками не поділяють фахівці-артилеристи, які вважають, що характер оборони противника не потребував такої великої чисельності артилерійських засобів для забезпечення її пориву. До того ж

досвід багатьох попередніх операцій показував, що прорив і міцнішої оборони противника був успішним при застосуванні значно меншої щільності артилерії [168, с. 202].

У дисертації О. Остапчука розкрито проблеми організації протиповітряної оборони в операції [155; 407, с. 236–240; 466, с. 123–133]. До питань організації ППО під час форсування Дніпра та у Київській операції звертаються автори спеціалізованих воєнно-наукових часописів [354; 361; 370]. Про створення потужної системи ППО важливих об’єктів свідчить тодішній нарком шляхів сполучень І. Ковальов [247, с. 265–267]. Підтвердження знаходимо у документальній базі [3; 37; 67; 71].

Планування застосування авіації у Київській наступальній операції висвітлено у працях “Оперативне мистецтво радянських Військово-Повітряних сил”, “Радянські Військово-Повітряні Сили у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, мемуарах командувача 2-ї повітряної армії С. Красовського та інших виданнях [129; 303; 313; 400] і архівних документах [7; 72–74; 103]. Однак поза увагою дослідників залишилась інформація про участь у Київській операції авіації далекої дії, яка була московського підпорядкування [5].

В “Оперативному нарисі…” проаналізовано планування артилерійського та авіаційного наступу в Київській наступальній операції. Автори праць “Артилерія в наступальних операціях...”, “Радянська артилерія у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” особливу увагу звертають на висвітлення організації вогневого ураження противника. У ході артилерійського наступу було сплановано: артилерійську підготовку тривалістю 40 хв.; супроводження атаки на напрямку головного удару 50-го ск методом вогневого валу на глибину до 2 км; для забезпечення бою у глибині оборони противника – застосування артилерії 7-го артилерійського корпусу прориву РВГК; для артилерійського забезпечення введення в операцію 3-ї гв. танкової армії – п’ять артилерійських бригад [168, с. 205–211; 273, с. 116–117; 301, с. 290–294].

У науковій літературі недостатньо уваги приділено *організації взаємодії* під час підготовки і в ході операції. Аналіз документів показує, що взаємодія між видами і родами військ (сил) не завжди визначалась у розпорядчих документах [94, с. 57]. Частково питання недоліків під час організації взаємодії між різними родами військ, частинами та з'єднаннями розглянуто у книзі "Артилерія в наступальних операціях...". Так, у ніч з 25 на 26 жовтня артилерійські дивізії корпусу прориву РВГК знялися з бойових позицій на букринському плацдармі та почали переправлятися на лівий берег двома дерев'яними і двома понтонними мостами. Водночас до мостів рушили колони 3-ї гв. танкової армії. Утворилися затори. Тільки ввечері 26 жовтня після втручання командувача фронту були визначені мости для переправи певних з'єднань [168, с. 197].

Підготовка до операції на основі нового оперативного замислу вимагала нової *організації зв'язку та управління*. Коротко, але системно це питання розглянуто тільки в "Оперативному нарисі…" З цієї праці відомо, що 31 жовтня 1943 року був обладнаний допоміжний пункт управління фронту в районі Лебединого Хутора і спостережний пункт (далі – СП) командувача фронту поблизу СП командувача 38-ї армії та СП командира 51-го ск в районі с. Ново-Петрівці [273, с. 124]. Ці відомості підтверджені матеріалами фондів музею "Битва за Київ у 1943 році", архівними документами [15].

У науковій літературі при розгляді питань *організації всіх видів забезпечення* Київської наступальної операції домінують питання ведення партійно-політичної роботи у військах [228; 232; 319]. У дисертаційному дослідженні О. Остапчука систематизовані наукові знання про організацію протиповітряної оборони операцій 1-го Українського фронту [155]. Окремі аспекти інженерного забезпечення висвітлені в працях загального характеру [171; 319]. Вражають висвітлені в наукових працях обсяги інженерних робіт. На 1 листопада 1943 року інженерні війська забезпечили функціонування у смузі 1-го Українського фронту 26 мостів та 66 поромних переправ [273,

с. 123]. Для введення противника в оману тільки у смузі дій 13-ї армії інженерні підрозділи обладнали понад 200 макетів танків і стільки ж макетів автомобілів, щоб створити у противника враження про підготовку наступу на чорнобильському напрямку [273, с. 122].

Бракує наукового аналізу організації тилу та матеріального забезпечення операції [315]. З “Оперативного нарису…” відомо, що 28.10.1943 р. був затверджений відповідний план у фронтовій ланці. Планом передбачалося накопичення у військах до 1 листопада не менш ніж 2 боєкомплектів боєприпасів та 2–3 заправок ПММ. Цього не було виконано. Зокрема на початок операції автобензину було накопичино лише 0,5 заправки [273, с. 126]. У книзі “Артилерія в наступальних операціях...” описано труднощі у 7-му артилерійському корпусі з доставкою пального та боєприпасів. Так, боєприпаси корпусу, відповідно до першого плану Київської операції, були вивантажені на склади 27-ї армії (за 150–220 км від нового району бойового призначення). Для перевезення тільки одного боєкомплекту потрібно було понад 800 тритонних автомашин. Управління тилу фронту змогло виділити лише 130 автомобілів типу “студебекер” [168, с. 196].

Воєнні історики зауважують, що в цілому надходження боєприпасів у війська йшло вкрай незадовільно. Станом на кінець дня 31 жовтня безпосередньо у частинах та на армійських базах було накопичено від 0,3 до 1 боєкомплекту снарядів різного калібру [273, с. 118]. Затримка з накопиченням матеріально-технічних засобів, особливо боєприпасів та пального, призвела до затримки початку операції.

Підготовку органів військового управління і військ (сил) до бойових дій як складову загальної підготовки операції у науковій літературі майже не висвітлено, тому потрібні подальші дослідження. Так, автори 12-томного видання “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.” обмежилися повідомленням: “Значну увагу було приділено підготовці військ і штабів до майбутніх дій. Широко практикувався розіграш ходу бойових дій за

наміченими планами. 30 жовтня 1943 року така гра була проведена з командним складом 3-ї гв. танкової армії до командира бригади включно” [186; с. 622].

Водночас до питань *створення необхідних угруповань військ (сил) і їх оперативної побудови* звертаються автори великої кількості видань.

Науковці зазначають, що особливість підготовки операції полягала в тому, що весь комплекс заходів щодо організації бойових дій було проведено в найкоротші терміни, в тому числі потайне перегрупування військ 1-го Українського фронту. Перегруповувалися 3-тя гвардійська танкова армія, 23-й стрілецький корпус, 7-й артилерійський корпус прориву, 3-тя гвардійська мінометна дивізія, 7-ма та 9-та винищувальні протитанкові артилерійські бригади, 3-тя понтонно-мостова бригада та інші частини. Одночасно з півночі з 13-ї армії передислоковувалися дві стрілецькі дивізії, танкова бригада, артилерійські частини [482, с. 617–618].

Дослідники 3-ї гвардійської танкової армії фіксують, що 25 жовтня 1943 року були віддані розпорядження щодо перегрупування військ на правий фланг фронту, уточнені маршрути і місця переправ. Перегрупування почалося в ніч на 26 жовтня. Війська 3-ї гвардійської танкової армії повністю завершили переправу на лівий берег Дніпра до ранку 28 жовтня, практично за дві доби. Було переправлено 345 танків (перед тим у боях за букринський плацдарм було втрачено 377 танків), понад 3500 автомашин із вантажами й особовим складом, до 500 тракторів і тягачів, 250 гармат різних калібрів [330, с. 228–229]. За шість діб 3-тя гвардійська танкова армія здійснила складний 200-кілометровий марш уздовж лінії фронту, переважно в нічний час, у складних метеумовах, по осінньому бездоріжжю, двічі потай переправилася через Дніпро та Десну й до кінця дня 30 жовтня вийшла в район зосередження Верхня та Нижня Дубечня. У ході маршу з технічних причин вийшло з ладу 90 танків [219, с. 382].

Сучасні російські історики в дусі радянської традиції твердять, що в ході підготовки до наступу війська 1-го Українського фронту провели

блискуче перегрупування, яке було успішно здійснено завдяки чіткій роботі всіх командно-штабних інстанцій, проведенню заходів відповідно календарному плану. Під час перегрупування, яке було здійснено поблизу лінії фронту з переправою через широку водну перешкоду, проявилися висока військова майстерність командирів усіх ступенів та оперативність роботи штабів. Щоб приховати від противника передислокацію на північ танкової армії та великої кількості артилерії зі смуги 40, 27 та 47-ї армій і ввести противника в оману, у колишньому районі розташування 3-ї гв. танкової армії були встановлені макети танків, імітувалася робота радіостанцій, підтримувався колишній режим артилерійського та мінометного вогню, що не дало змоги німецькому командуванню своєчасно виявити перегрупування великих сил радянських військ у новий район. На високому рівні проводилася розвідка, якісно виконували завдання інженерні війська [482, с. 618].

У вітчизняній історичній літературі укорінилася думка, що німці не помітили перегрупування такої великої маси військ і техніки 1-го Українського фронту. Нез'ясувавши обстановку, що склалася, німці очікували головного удару на південь від Києва та вперто утримували тут свої основні танкові сили. Їх авіація кілька днів завдавала ударів по несправжніх макетних позиціях у районі букринського плацдарму. Однак П. Карель стверджує, що "звичайно, радянське перегрупування військ не пройшло для німецького командування, як вважає Гречко, повністю непомітним. Штаб 4-ї танкової армії, згідно з бойовим журналом Гота, був поінформований про те, що великі радянські танкові сили форсували Десну і рухаються в північно-західному напрямку. На щастя для росіян, погана погода завадила активній повітряній розвідці, тому в журналі зафіксовано: "Неможливо встановити місцезнаходження". Розвідка Гота також встановила зосередження моторизованих з'єднань у районі Лютежа". П. Карель стверджує, що Гот мав намір танковим ударом покласти край цим "приготуванням противника", але Гітлер заборонив йому проводити цей

наступ [238]. Сучасні російські історики погодилися з німецькими колегами щодо фактів виявлення командуванням групи армій “Південь” руху значного масиву військ та підсилення київського напрямку 7-ю танковою та 20-ю моторизованою німецькими дивізіями до початку наступальної операції 1-го Українського фронту [186, с. 618; 219, с. 382; 337, с. 372].

Однак, на думку автора, недостатньо розкриті труднощі перегрупування, прорахунки, неорганізованість і погане забезпечення військ. Деякі відомості про це містяться у книзі “Артилерія в наступальних операціях...”. Зокрема артилерійські з’єднання та частини були погано забезпечені засобами тяги і транспортом. Так, деякі частини 7-го артилерійського корпусу прориву РВГК могли передислокуватися у новий район тільки 2–3 рейсами. Зустрічні колони заважали рухові військ. Крім того, корпус не мав своїх транспортних засобів для перевезення пального. А виділені тилом фронту 20 автозаправників не забезпечили потреби у пальному [168, с. 196]

Слід визнати, що ці та інші негаразди, особливо нестача пального та боєприпасів, змусили командування фронту перенести початок операції з 1 на 3 листопада 1943 року, що не відображено у літературі.

У наукових працях встановлено, що до кінця дня 2 листопада головне угруповання 1-го Українського фронту, визначене планом наступальної операції, було таким (додаток В):

38-ма армія у складі 21, 23, 50 і 51-го стрілецьких корпусів (12 стрілецьких дивізій), 1-ї чехословацької піхотної бригади, з приданими армії 5-м гвардійським танковим корпусом, 7-м артилерійським корпусом прориву РВГК (13, 17-та артилерійські дивізії прориву РВГК, 3-тя гв. мінометна дивізія), 39-м окремим полком важких танків, чотирма окремими артилерійськими полками, двома бригадами і сімома полками винищувально-протитанкової артилерії, однією мінометною бригадою та двома мінометними полками, чотирма окремими полками гвардійських мінометів (“Катюш”), двома зенітно-артилерійськими дивізіями та одним окремим

зенітно-артилерійським полком, чотирма окремими інженерно-саперними батальйонами. Оперативна побудова армії – у два ешелони з виділенням резерву [174].

60-та армія у складі 17, 18-го гвардійських, 24, 30, 77-го стрілецьких корпусів (11 стрілецьких та 3 повітрянодесантних дивізії), окремої стрілецької бригади, двох танкових бригад та 59-го окремого полку важких танків, трьох дивізіонів бронепотягів, артилерійської дивізії та окремого артилерійського полку, однієї бригади та чотирьох полків винищувально-протитанкової артилерії, трьох мінометних полків, двох окремих полків гвардійських мінометів (“Катюш”), зенітно-артилерійської дивізії та окремого зенітно-артилерійського полку, чотирьох інженерно-саперних батальйонів. Оперативна побудова армії – у два ешелони з виділенням резерву [174].

У смузі 38-ї армії вводилися в операцію 3-тя гв. танкова армія та приданий їй 1-й гв. кавалерійський корпус. Танкова армія мала двоешелонну оперативну побудову (перший ешелон – 7-й гв. танковий і 9-й механізований корпуси, другий ешелон – 6-й гв. танковий і 1-й гв. кавалерійський корпуси. У резерв виділялася 91-ша окрема танкова бригада [219, с. 383].

Аналіз чисельності та бойового складу радянських військ в історіографічних джерелах містить низку суперечностей і неточностей. Так, у 3-му томі праці “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років” зазначено, що чисельний і бойовий склад радянських військ на початок листопадового наступу становив: “47 стрілецьких дивізій, дві стрілецькі бригади, три кавалерійські дивізії: всього 663 тис. осіб, 6437 гармат і мінометів, 675 танків і самохідних гармат і 684 літаки” [186, с. 620]. У 1-му томі того ж видання зазначено: “На початок листопада 1-й Український фронт нараховував близько 663 тис. осіб, близько 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків і САУ, 700 бойових літаків” [185, с. 329]. Різниця в кількості гармат і мінометів у одному виданні майже в півтисячі є істотною похибкою.

У книзі “Радянське воєнне мистецтво в другому періоді Великої Вітчизняної війни” за редакцією С. Платонова вказано, що 1-й Український фронт на початок операції налічував 398 682 особи [306, с. 142].

У 1973 році у воєнно-історичному журналі опубліковано статтю М. Єроніна “Битва в цифрах”, де в таблицях, які ґрунтуються на архівних джерелах та розрахунках, автор показує бойовий склад радянських військ на початок Київської наступальної операції, і стверджує, що на початок операції 1-й Український фронт налічував 404 315 осіб, 600 танків, 264 САУ, 716 літаків [487].

У книзі “Велика Вітчизняна без грифу секретності. Книга втрат” вказано, що у військах 1-го Українського фронту на 1 листопада було 671 тис. осіб, сд – 42, пдд – 3, кд – 3, мк – 1, тк – 5, сбр – 2, отбр – 4 [482, с. 136].

Українські науковці В. Бережинський, В. Грицюк, В. Горєлов, О. Лисенко у своїх дослідженнях базуються на таких цифрових показниках бойового та чисельного складу 1-го Українського фронту: 671 тис. осіб, 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків і САУ, близько 700 бойових літаків [174; 257; 451].

Дослідники вказують на значний некомплект у з’єднаннях та частинах штатних сил та засобів. Зокрема у науковій літературі стверджується, що після перегрупування на лютізький плацдарм 3-тя гв. танкова армія на 1 листопада мала 256 танків, 63 САУ та до початку операції отримала поповнення бойової техніки: 184 танки та 48 САУ [330, с. 234–235; 219, с. 384], 5-й гв. танковий корпус після поповнення мав 111 танків [185, с. 331].

Потребують додаткової перевірки твердження сучасних істориків щодо значного некомплекту в людях. Так, Д. Шеїн наводить чисельність 1-го гв. кавалерійського корпусу на початок операції у 2 тис. активних шабель [330, с. 235]. Поряд з цим маємо статистичні дані, висвітлені В. Возненком на основі архівної інформації: у трьох кавалерійських дивізіях корпусу – 15 200 за списком [273, с. 247].

Така розбіжність у статистичних даних потребує глибшого дослідження сил і засобів сторін на початок операції та на окремих її етапах.

Оцінювання співвідношення бойового і чисельного складу протиборчих сил напередодні Київської наступальної операції показало, що єдиної думки з цього питання теж немає.

Так, К. Москаленко писав: “На початок листопада перед військами 1-го Українського фронту противник мав 30 дивізій, з них 7 танкових і 2 моторизовані, понад 3600 гармат і мінометів, до 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків. З цієї кількості перед фронтом 38-й і 60-ї армій діяло 12 піхотних і 2 танкові дивізії. Щільність артилерії і мінометів на 1 км оборони не перевищувала 38–40 одиниць” [135, с. 178].

У третьому томі праці “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років” йдеться про “24 піхотні, 7 танкових і 2 моторизовані дивізії, близько 500 тис. осіб, понад 3600 гармат і мінометів, до 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків” [186, с. 620]. До речі, у першому томі цього видання зазначено, що проти 1-го Українського фронту на початок листопада “діяли 4-та танкова і частина сил 8-ї польової армії групи армій “Південь” і 2-ї польової армії групи армій “Центр”, в яких налічувалося … близько 6 тис. гармат і мінометів…”[185, с. 447]. Таким чином, в одному виданні вміщені різні статистичні дані щодо кількості артилерії.

У книзі В. Гончарова “Битва за Дніпро. 1943 р.” наведено іншу кількість німецьких військ [176]. Зауважимо, автор не приховує, що в книгу увійшли дослідження Воєнно-історичного управління Генерального штабу Радянської Армії “Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на Київському напрямку в 1943 році” (Москва, 1946). Дослідник вказує, що противник мав на першій лінії оборони двадцять сім дивізій, з них: піхотних – двадцять одну (34, 57, 68, 72, 75, 82, 86, 88, 112, 168, 183, 208, 217, 255, 291, 323, 327, 339, 340 і 388-ма піхотні і 213-ша охоронна дивізії); мотодивізій – одну (10-та); танкових дивізій – п’ять (3, 4, 5, 19-та і танкова дивізія СС “Райх”). У резерві перебувало до трьох піхотних дивізій німців і чотири

угорські легкі піхотні дивізії, а також дві танкові й одна моторизована дивізії (147-ма піхотна і 454-та охоронна дивізії, 20-та моторизована, 7-ма і 8-ма танкові, 18, 19, 21 і 201-ша угорські легкі піхотні дивізії). Противник мав 24 піхотних дивізії, 7 танкових дивізій, 2 мотодивізії, 3600 гармат і мінометів, до 410 танків і 665 літаків" [273, с. 128].

Дослідники битви за Дніпро та Київської наступальної операції 1943 року роблять різні висновки з інформації щодо *оборонних рубежів німців на київському напрямку* на кінець жовтня 1943 року. Так, В. Бережинський, С. Борзунов, Ф. Воробйов, В. Кравцов, Г. Куманьов та інші вважають, що німецьке командування на київському напрямку створило глибоку, добре розвинену в інженерному відношенні оборону [172–174; 179; 187–189; 198–200; 216; 393; 436–438; 478]. Такої ж думки дотримуються й російські науковці, які спираються на мемуарну літературу [186, с. 620]. Зокрема К. Москаленко вважав, що "оборона ворога, особливо у смузі майбутніх дій 38-ї і 3-ї гвардійської танкової армій, була досить міцною. Тут вона мала глибину до 14–15 км і складалася з трьох смуг. Крім того, безпосередньо на північ від Києва гітлерівці використовували протитанковий рів, виритий радянськими військами ще влітку 1941 року Позиції противника складалися з траншей, ходів сполучень та добре обладнаних вогневих точок. Найбільша щільність інженерних споруд була у смузі шосе Лютіж-Київ" [135, с. 157].

У В. Возненка детально описано лінію оборони противника у смузі майбутнього наступу 38-ї армії: "Цей рубіж складався з трьох позицій загальною глибиною до 14 км. … Оборонні позиції німців складалися з траншей, ходів сполучення, перекритих кулеметних і мінометних майданчиків і досить невеликої кількості ДЗОТів… Перша позиція складалася з двох траншей. Перед першою траншеєю, по всій її довжині, на віддаленні 80–100 м були встановлені протитанкові мінні поля. Металеві міни типу Т-42 розташовувалися в три ряди в шаховому порядку; відстані між рядами мін досягали 3 м, а між мінами в рядах – 4 м. Щільність мінування доходила до 600–700 мін на 1 км фронту. У деяких місцях перед

траншеєю на відстані 25–30 м були встановлені керовані фугаси. Дротяних перешкод не було. Друга і третя позиції складалися з однієї траншеї, до якої примикали кулеметні та мінометні майданчики. Попереду траншеї були не до кінця встановлені дротяні перешкоди типу німецького паркану, в ярах за траншеєю розташовувалися також незакінчені бліндажі для житла. Мінних полів перед другою і третьою позиціями не було” [273, с. 80–81].

Аналізуючи німецькі джерела, знаходимо підтвердження того, що так званий “Східний вал” (з вересня 1943 року в документах Вермахту цей оборонний рубіж у смузі груп армій “Південь” та “А” дістав назву “Вотан”) складався винятково з польових укріплень. При цьому Е. Манштейн визнає, що військам вдалося створити лише легкі позиції польового типу, вказуючи, що дніпровський рубіж міг вважатися потужною лінією оборони тільки за умови зайняття його досить великими силами, які могли б компенсувати конструктивну легкість укріплень [130, с. 474–475]. Крім того Дж. Кауфман та Г. Кауфман підтверджують спогади Манштейна щодо будівництва “Східного валу” та засвідчують, що “незважаючи на те що восени 1943 року в цьому районі велися деякі роботи, їх обсяг був дуже незначний” [325, с. 323].

Автори видання “Німецький Райх і Друга світова війна” приходять до висновку, що “диктатор вирішив зробити ставку на природні перешкоди. Не дивно, що від “Східного валу” на деяких його ділянках була тільки назва” [337, s. 343]. Отже німецькі історики звинувачують А. Гітлера в тому, що “Східний вал” залишився пропагандистським міфом. Інженерні роботи не були завершені. Однак слід визнати, що німецькі війська завдяки оперативному мистецтву Е. Манштейна змогли організовано відійти за Дніпро і відмежуватися від радянських військ сильною природною перешкодою.

Порівнюючи сили і засоби сторін, російські історики стверджують, що в цілому війська фронту не мали значної переваги над противником [186, с. 620]. Протилежну думку відстоюють їх німецькі колеги [337, с. 370–

375]. На лютізькому плацдармі завдяки перегрупуванню військ було створено вирішальну перевагу в силах. Так, у 38-й армії на ділянці прориву шириною 14 км радянські війська мали перевагу за стрілецькими з'єднаннями у 3 рази, за танками – у 9 разів, за артилерією – у 4,5 раза. В інтересах вогневого забезпечення наступу на напрямку головного удару 38-ї армії на 6-кілометровому фронті було зосереджено понад 3147 гармат і мінометів (калібру 76 мм і більше) і 556 установок реактивної артилерії. На 1 км ділянки прориву припадало 524 гармати і міномети [168, с. 201]. Така висока щільність артилерії була досягнута вперше за час війни. Підтримку сухопутних військ здійснювали сили авіації 2-ї повітряної армії.

Таким чином, основні аспекти підготовки Київської наступальної операції (3–13.11.1943) досить детально розкриті у спеціальній воєнно-історичній літературі, хоча існують деякі розбіжності у фактологічному висвітленні подій та статистичних даних у різних авторів.

У воєнно-історичних працях "Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 р.", "Операції Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.", "Артилерія в наступальних операціях Великої Вітчизняної війни", "Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр." та інших достатньо повно розкриті питання організації Київської наступальної операції, проведення якої планувалося на початок листопада 1943 року, проаналізовано директивні документи Ставки ВГК, рішення командувача 1-го Українського фронту, розкрито бойові завдання армій, планування операцій у фронтовій та армійській ланках, організацію управління. У переважній більшості праць зосереджено увагу на перегрупуванні 3-ї гв. танкової армії, низки інших з'єднань і частин з букринського на лютізький плацдарм, створенні необхідних угруповань військ (сил) та їх оперативній побудові. Автори праці "Артилерія в наступальних операціях Великої Вітчизняної війни" особливу увагу звертають на висвітлення організації вогневого ураження противника.

Поряд з цим у науковій літературі недостатньо розкриті такі питання підготовки операції: організація взаємодії і всіх видів забезпечення, підготовка органів військового управління і військ (сил) до бойових дій.

3.3. Розкриття у наукових працях проведення Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту (3–13 листопада 1943 року)

Дослідження повноти і достовірності розкриття в історіографії проведення Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту (3–13 листопада 1943 року) здійснювалось відповідно до етапів операції (додаток З):

перший етап – прорив тактичної зони оборони противника, оволодіння Києвом (3–6 листопада);

другий етап – розвиток наступу; оволодіння Фастовом та Житомиром; відбиття контрударів противника та перехід до оборони на досягнутих рубежах частиною військ фронту (7–13 листопада 1943 року).

Науковці зазначають, що 1 листопада 1943 року почався наступ військ, які перебували на букринському плацдармі. О 10 год. артилерія 40-ї і 27-ї армій, авіація 2-ї повітряної армії почали артилерійську та авіаційну підготовку. Через 40 хв. піхота і танки перейшли в атаку. Нестача боєприпасів та неповне використання полкової артилерії й артилерії армійських груп призвело до того що, оборона противника не була знищена [168, с. 214]. До того ж погода цього дня була несприятлива для польотів (хмарність 10 балів висотою 200–300 м, місцями до 100 м, видимість 4–6 км, вітер слабкий), що обмежувало дії військ 2-ї повітряної армії. За журналом бойових дій 1-го Українського фронту літако-вильотів в цей день було здійснено 317 [524]. У праці В. Возненка зазначено що літако-вильотів тоді було зроблено 311 [273, с. 134–135]. Близькість цифрових показників у бойових документах та в цій історичній праці є свідченням того, що вона базується на документах та історичних фактах.

Радянські війська наштовхнулися на потужний опір противника, який неодноразово контратакував своїми тактичними резервами. За журналом бойових дій 1-го Українського фронту, противник здійснив “три контратаки, силою до батальйону піхоти з танками кожна” [524], а В. Возненко вказує на вдвічі більшу кількість контратак та задіяних у них сил. Майже вдвічі більше, ніж у бойовому журналі, наведено кількість військовополонених німців. За даними журналу бойових дій 1-го Українського фронту, у перший день було 14 полонених з 223-ї охоронної дивізії та 8 осіб із 19-ї танкової дивізії, а в “Оперативному нарисі…” йдеться про 30 полонених німецьких солдатів та офіцерів [273, с. 134].

Завдання прорвати фронт противника в районі букринського плацдарму і розвивати наступ в загальному напрямку на Кагарлик, Білу Церкву армії не виконали. Лише на окремих ділянках, як стверджує В. Возненко, війська просунулися на відстань до 1,5 км [273, с. 134].

Після вогневого нальоту 2 листопада о 10 год 30 хв обидві армії знову перейшли в наступ. Німці чинили сильний опір. За весь день, за даними журналу бойових дій, німці провели вісім контратак силою від двох рот до батальйону з танками. 2-га повітряна армія здійснила 131 літако-виліт [524]. За даними В. Возненка, 2 листопада війська 40-ї армії відбили п’ять, а 27-ї армії – вісім контратак противника, а 2-га повітряна армія здійснила 102 літако-вильоти штурмовиків та 128 літако-вильоти винищувачів [273, с. 135].

Загалом протягом дня війська 40-ї та 27-ї армій вели бій на колишніх рубежах та успіху не мали. Дослідники Київської операції дійшли висновку, що хоча війська, які діяли з букринського плацдарму, і не прорвали оборону противника, але змогли скувати його значні сили і не дали можливості своєчасно перекинути їх на напрямок головного удару 1-го Українського фронту.

Протягом 1–2 листопада війська 38-ї армії залишалися на займаних рубежах, вели бій і розвідку. Змін у розташуванні військ 13-ї та 60-ї армій не було. За спогадами К. Москаленка, “війська зайняли вихідне положення для

наступу. Саперні підрозділи розмінували проходи в мінних полях, завершили свою роботу зв'язківці. Відправлені у війська офіцери штабу армії один за одним повернулися та доповіли про готовність з'єднань і частин до наступу" [137, с. 51–58].

1 етап операції – прорив тактичної зони оборони противника. Оволодіння Києвом (3–6 листопада 1943 року).

3 листопада о 8 год 40 хв після потужної артилерійської підготовки атаки почався наступ головного угруповання фронту – 60-ї та 38-ї армій. У радянській літературі надані досить суперечливі дані про події цього дня. Так, К. Москаленко пише, що за його "сигналом почалася 40-хвилинна артилерійська та авіаційна підготовка" [135]. Таку ж інформацію наведено у виданні "Велика Вітчизняна війна 1941–1945: енциклопедія" [482] та інших [171; 173; 144; 296].

Високу потужність та ефективність артилерійської підготовки відзначено майже в усіх джерелах, пов'язаних з Київською наступальною операцією. Маршал артилерії Г. Передєльський у книзі "Артилерія в бою і операції" пише, що "Київська наступальна операція є, мабуть, єдиним прикладом підтримки атаки піхоти і танків чотиришаровим вогневим валом, завдяки якому вдалося значно збільшити глибину одночасного придушення противника перед фронтом військ, що атакували" [285].

Як же тоді зрозуміти той факт, що війська не виконали завдань першого дня операції? На нашу думку, в наукових працях не враховані проблемні питання, на які звертали увагу фахівці-артилеристи ще у 50-х – 60-х роках XX ст. Зокрема у книзі "Артилерія в наступальних операціях..." зроблений висновок про те, що забезпечення артилерії боєприпасами було найскладнішим процесом у Київській наступальній операції. Створити передбачені планом операції запаси снарядів та мін не вдалося. За деякими калібрами їх було менше, ніж передбачалося використати за перший день операції. Так, у 13-й артилерійській дивізії РВГК на початок операції замість запланованих двох було накопичено тільки до 0,5 боєкомплекту. Найменшою

була кількість 152-мм снарядів та 122-мм мін, що покривало потреби тільки першого дня операції на 33% і 40% відповідно. Через брак боєприпасів були віддані розпорядження про зменшення щільності вогню за періодами артилерійського наступу. Дослідники фіксують ще й нестачу пального (до 0,7 заправки у 13-й артилерійській дивізії РВГК, частинах військової артилерії) та артилерійських засобів тяги (40–80% від потреби). Усе це обмежувало вогневі можливості і маневреність артилерії. За таких умов артилерію, стягнуту до ділянок прориву, належним чином не використовували [168, с. 212,214].

На думку В. Возненка “через густий ранковий туман, який покривав територію на схід від Дніпра, де розташовувалися наші аеродроми, авіація фронту до 10 год бойової роботи не вела. Перші вильоти винищувачів на прикриття військ почалися о 10 год 20 хв, а дії штурмовиків – о 10 год 40 хв” [273, с. 138]. Про те, що артилерійська підготовка атаки військ була проведена без підтримки авіації, яка почала свої дії пізніше, йдеться і в інших джерелах радянського та пострадянського періоду [123]. Однак у цілому 3 листопада авіація зробила 1150 літако-вильотів. Упродовж дня було проведено 35 повітряних боїв, у яких збито 31 німецький літак [186, с. 623; 524].

Історики визнають, що, незважаючи на вогневу підтримку артилерії, війська 60-ї і 38-ї армій завдання першого дня виконали не в повному обсязі. Противник чинив опір і війська просувалися повільно. На кінець першого дня наступу війська 38-ї армії прорвали першу лінію оборони на фронті до 10 км та просунулись у глибину від 5 до 12 км. 60-та армія прорвала оборону противника на фронті до 18 км і оволоділа низкою опорних пунктів на лівому березі річки Ірпінь [216; 273, с. 137–139]. На різних ділянках було відбито п’ять контратак піхоти і танків противника. Німці почали підтягувати в район прориву свої резерви. Наприклад, 51-й стрілецький корпус у другій половині дня відбивав контратаки, в яких брала участь і 20-та механізована дивізія, що діяла до 1 листопада в смузі 27-ї армії на букринському плацдармі” [135]. У

праці В. Возненка вказано, що на 1 листопада “20-та мотодивізія була розкидана по частинах між Києвом і Кагарликом в районі Глеваха, Обухів, Потік і могла бути в будь-який час використана як проти букринського, так і проти лютізького плацдармів” [273, с. 104].

Науковці та мемуаристи зазначають, що 40-ва та 27-ма армії цього дня намагалися перейти в наступ, але успіху не мали та залишалися на займаних рубежах. 40-ва армія відбила шість контратак противника силою до батальйону піхоти з 3–5 танками, а 27-ма армія – вісім контратак. Противник змушений був ввести в бій танкову дивізію СС “Райх”, напередодні виведену в резерв, та посилив свої війська піхотним полком 168-ї піхотної дивізії і 223-ю охоронною дивізією [121, с. 604; 273, с. 135].

У переважній більшості наукових праць згадано реакцію Й. Сталіна на повільний темп наступу в перший день операції. Посприяла висвітленню цього факту публікація відповідної директиви. Ставка ВГК, з огляду на важливе значення Київської операції, увечері 3 листопада наказала командувачу 1-го Українського фронту “операцію, почату на правому крилі фронту, не затягувати, тому що кожний зайвий день дає тільки перевагу противнику, дозволяючи йому зосереджувати сюди свої сили, користуючись гарними дорогами. Тоді як у нас зруйновані противником дороги ускладнюють і обмежують маневр”. Ставка зажадала “не пізніше 5 листопада перерізати залізницю Київ – Коростень, на схід чи на захід від річки Ірпінь залежно від обстановки, і не пізніше 5–6 листопада опанувати містом Київ” (Директива Ставки ВГК № 30236 від 3.11.1943) [101, с. 265–267].

4 листопада о 10 год 38-ма та 60-та армії знову почали наступ. Науковці зазначають, що для нарощування зусиль командувачі армій ввели в битву другі ешелони і резерви [288, с. 75; 416, с. 12–22]. 38-ма армія за день відбила чотири контратаки німців та просунулася на 5 км, оволоділа населеними пунктами Берковець, Вишгород та вийшла до околиць Пріорки. 60-та армія просунулася на 2–6 км, оволодівши населеними пунктами Мануїльск, Олексіївка, Димер, Козаровичі. Противник чинив опір та

постійно контратакував. Командувач 38-ї армії ввів у бій 5-й гвардійський танковий корпус [310]. З цього приводу Г. Жуков згадував: “3 і 4 листопада наступ 38-ї армії на Київ розвивався повільно. Щоб рішуче вплинути на хід операції, вирішили ввести в битву 3-тю гвардійську танкову армію П. Рибалка” [121, с. 604].

Автори вказують на різні терміни введення в операцію 3-ї гвардійської танкової армії з лютізького плацдарму. Так, В. Бережинський, О. Лисенко та інші стверджують, що увечері 4 листопада в бій була введена 3-тя гвардійська танкова армія з 1-м гвардійським кавкорпусом [173; 257; 451]. У Д. Шеїна вказано: “Відповідно до отриманого наказу війська армії до полудня 4 листопада почали висування у вихідний район. О 14 год 6-й гвардійський танковий корпус, який наступав на напрямку Святошина, вступив у бій. Запеклі бої тривали до пізнього вечора” [330]. У журналі бойових дій 1-го Українського фронту від 4 листопада зазначено: “3-тя гвардійська танкова армія о 10:30 висувалася у вихідне положення для введення у прорив. Участь у бойових діях брала 52-га гв. тбр, яка першою оволоділа Берковцями, туди ж висувалася 23-тя тбр. Головні сили армії були зосереджені у районі дач Пуща-Водиця, ліс на північний схід” [524].

Однак 4 листопада війська 60, 38-ї армій та 3-ї гвардійської танкової армії завдання не виконали, що В. Возненко оцінює так: “Однією з основних причин повільного просування 38-ї армії було те, що командувач армії, зустрівши сильний опір противника, слабо нарощував удар, хоча і мав у своєму другому ешелоні два стрілецьких корпуси. Командувач фронту 4 листопада зажадав введення в бій 23-го стрілецького корпусу. Однак корпус висувався з другого ешелону, розгортався дуже повільно і фактично участі в бою в цей день не взяв” [273, с. 142]. За даними деяких авторів 4 листопада о 12.30 була введена в бій 1-ша Чехословацька окрема бригада під командуванням полковника Л. Свободи [145, с. 197; 186, с. 623; 261; 293; 351].

Це суперечить свідченням К. Москаленка про те, що 23-й стрілецький корпус 4 листопада був введений у бій. Він згадує, що “незважаючи на введення в бій танкових корпусів, дивізій 23-го стрілецького корпусу і залучення великої кількості артилерії для забезпечення їх дій на цьому напрямку, війська 38-ї і 3-ї гвардійської танкової армій за день просунулися на незначну відстань – тільки на 2–3 км” [135]. За свідченням К. Москаленка, о 20 год 4 листопада почався наступ 3-ї гвардійської танкової армії. Танки П. Рибалка атакували німецькі позиції з запаленими фарами і ввімкнутими сиренами, безупинно стріляючи з гармат [219, с. 386].

Історики фіксують, що 5 листопада 3-тя гвардійська танкова армія “вела бої зі знищення опорних пунктів противника в районі Біличі та Святошино. На кінець дня її основні сили були зосереджені в цих пунктах, а передові частини перебували на південь від житомирського шосе на лінії Шевченко, Жуляни… 38-ма армія протягом 5 листопада вела бої в центральних кварталах Києва і на південний захід від міста” [273, с. 142–145]. Так Д. Шеїн стверджує, що “Біличі були очищені від противника до 16 год 5 листопада, Святошино було повністю звільнено до 18 год” [330]. У книзі “Артилерія в наступальних операціях…” знаходимо, що “частини 7-го гвардійського танкового корпусу в нічному бою оволоділи населеними пунктами Любка і Берковець, а до ранку 5 листопада вийшли на північну околицю Святошина” [168, с. 218].

У вітчизняній історичній літературі панує думка, що саме у цей момент розвитку операції ворог не витримав і почав відходити [318, с. 220]. Такої ж думки дійшли німецькі науковці, які зазначають, що після прориву радянськими військами тактичної зони оборони, німецьке командування з 5 листопада почало відведення військ з міста Києва [337, с. 372–373].

В історичному нарисі бойового шляху 38-ї армії йдеться про те, що 5 листопада з’єднання 38-ї армії разом з 3-ю гв. танковою армією просунулися на глибину 20–25 км на захід. 50-й стрілецький корпус, обійшовши Київ із заходу, вийшов до Микільської Борщагівки та на залізничну станцію

Жуляни. Надвечір цього ж дня 51-й стрілецький корпус і 5-й гв. танковий корпус, оволодівши Пріоркою, увірвалися на околицю Києва та почали успішний наступ до центру міста [182]. Жуков Г. також засвідчує, що 38-ма армія під кінець дня 5 листопада була вже на околицях Києва [121]. Дослідники доводять, що того дня німецькі 7-ма танкова, 20-та моторизована дивізії і бойова група танкової дивізії СС "Райх" почали залишати Київ. Німецькі війська, не вв'язуючись у вуличні бої, намагалися якнайшвидше відійти з Києва, все ж запеклі бойові зіткнення і сутички траплялися [96, с. 67].

Позиції дослідників ґрунтуються на відомостях із бойових та оперативних документів. У журналі бойових дій 1-го Українського фронту зазначено, що 38-ма армія протягом доби 5 листопада безперервно продовжувала наступ, просунувшись вперед на 25 км. Армія оволоділа понад 27 населеними пунктами і, відбиваючи контратаки противника, у другій половині дня вела вуличні бої в центрі Києва, відрізавши шляхи відходу противнику на південь і південний захід. 60-та армія частинами 21 і 30 ск продовжувала наступ на південному і південно-західному напрямах. У ході боїв частинами 21 і 30 ск відбито три контратаки противника від одного до двох батальйонів піхоти з 15–25 танками. 2-га повітряна армія здійснила 724 літако-вильотів. Збито 3 літаки противника. Втрати 2-ї повітряної армії склали 17 літаків [524].

Усю ніч з 5 на 6 листопада 1943 року у Києві тривали бої. У вітчизняних та зарубіжних науковців не виникає сумнівів відносно того, що вранці 6 листопада радянські війська повністю оволоділи містом. Упродовж дня війська 38-ї армії просунулися на 25 км. 3-тя гвардійська танкова армія, почавши переслідування противника, протягом того дня просунулася на 30–40 км, 1-й гвардійський кавалерійський корпус вийшов на фронт Дачі Клавдієво, Дачі Немішаєве, Дачі Кичеєво. Впродовж 6 листопада 60-та армія, продовжуючи наступ, своїм лівим крилом просунулася на 12 км. Натомість 13-та армія з 3 до 6 листопада активних бойових дій не вела. Протягом

6 листопада 2-га повітряна армія сприяла наземним військам у розгромі противника та здійснила 623 літако-вильоти.

Науковці наголошують, що вигнання нацистів з Києва стало найважливішою подією наступальної операції [412; 423]. Цю тезу підтверджено архівними джерелами, спогадами учасників подій [17–19; 31; 108].

У німецьких історіографічних джерелах ці події висвітлено таким чином. На думку П. Кареля основна частина 88-ї піхотної дивізії загинула в палаючому місті [238, с. 221]. Манштейн згадував, що “після важких боїв був залишений Київ, тому що 7-й армійський корпус, який діяв тут, опинився під загрозою оточення в місті. Корпус був відкинутий з Києва на південь, і йому вдалося затримати просування противника лише за 50 км нижче міста…. На західному фланзі 7-го армійського корпусу ми втратили важливий для вивантаження відповідних сил і постачання 8-ї армії залізничний вузол Фастів… Обидва корпуси, що стояли на Дніпрі на північ від Києва, були відкинуті далеко на схід: 13-й армійський корпус – до Житомира, а 49-й армійський корпус – до Коростеня. Обидва цих важливих залізничних вузли, через які здійснювався зв’язок з групою армій “Центр”, а також постачання танкової армії, були зайняті противником. 4-та танкова армія, таким чином, була розірвана на три групи” [130, с. 491].

У результаті рішучих дій військ 1-го Українського фронту на першому етапі операції оборона противника в багатьох місцях була розірвана (додаток З). Однак проміжки між флангами радянських з’єднань швидко розширювалися. Крім того, тил розтягнувся, у військах відчувалася сильна нестача пального і боєприпасів.

2 етап операції – розвиток наступу. Оволодіння Фастовом та Житомиром (7–13 листопада 1943 року).

Початок другого етапу операції дослідники пов’язують з початком доби 7 листопада. Вітчизняні та зарубіжні історики погоджуються, що подальший розвиток Київської наступальної операції був стрімким. У ніч на

7 листопада радянські танкісти прорвалися до важливого залізничного вузла групи армій “Південь” – Фастова [413, с. 12–16]. Під час оволодіння містом відзначилася 91-ша окрема танкова бригада 3-ї гвардійської танкової армії (командир бригади – полковник І. Якубовський) [219, с. 388]. З підходом бригад 6-го гв. танкового корпусу вранці 7 листопада радянські війська оволоділи містом. Протягом 7 листопада 1943 року війська 1-го Українського фронту продовжували наступ на напрямках Іванків, Радомишль, Біла Церква і, просунувшись за день на 5–30 км і відкинувши противника від Києва на 25–60 км [186, с. 625; 337, с. 373].

Бої за Фастів та розгром 146-го моторизованого полку німців описаний В. Архіповим [170]. Автор інформує, що в боях 7–8 листопада танки 6-го механізованого корпусу знищили 72 німецьких бронетранспортера, 30 бронетранспортерів було захоплено у справленому стані. Крім того Д. Шеїн зазначає, що “на двох сортувальних станціях Фастова частинами 6-го гвардійського танкового корпусу був захоплений величезний рухомий склад: 22 військових ешелони, 65 паровозів і бронепоїзд, а також 65 польових і зенітних гармат, склади з продовольством і військовим майном” [330]. У П. Кареля вказано, що на сортувальних станціях стояв значний рухомий склад, у тому числі 45 паровозів, з яких не вдалося врятувати нічого [238]. У журналі бойових дій 1-го Українського фронту знаходимо дещо іншу інформацію “за 7.11.43 р. частинами 6-го гв. тк і 91-ї отбр захоплена артилерія зенітної оборони Фастівського залізничного вузла (більше 50 гармат), 72 автомашини, 22 польових гармати, 9 ешелонів з вантажем, 15 паровозів, 6 автодрезин, склад залізничних матеріалів, 2 склади ПММ (майже 3000 т бензину), зерносховище” [524].

Німецькі історики зазначають, що на цьому етапі Київської операції постала загроза краху всієї групи армій “Південь”. З’єднання 4-ї танкової армії швидко втрачали боєздатність. Чисельність солдатів і офіцерів в її одинадцяти піхотних дивізіях ледве сягала чисельності полкового складу, а у 208-й пд залишилося всього 165 бійців у строю, 8-ма тд не мала жодного

справного танка. Усвідомлюючи загрозу для всього Східного фронту, Е. Манштейн спробував переконати А. Гітлера у необхідності вжити рішучих заходів щодо підсилення київського напрямку та підготовки Київської контрнаступальної операції групи армій “Південь” [337, s. 374–375]. Проте для її організації потрібно було виграти кілька діб, загальмувати радянський наступ на загрозливих напрямках. Таким напрямком вбачався фастівський та білоцерківський. Порушуючи німецьку педантичність сюди були спрямовані резерви без належної підготовки до ведення бойових дій.

Дії німецьких військ у районі Фастова, Білої Церкви 7–13 листопада розкриті у низці праць німецьких авторів [335; 336; 344; 345], які проаналізував вітчизняний історик Р. Пономаренко [469]. Так, П. Карель та інші [238; 130; 131] стверджують, що 3–6 листопада 1943 року на станції Бердичів вивантажувалася 25-та танкова дивізія німців, яка прибула із Франції. Після вивантаження частини дивізії похідним порядком були зосереджені в районі Білої Церкви. На думку Ф. Меллентина, дивізія була абсолютно не готовою до бойових дій, але, незважаючи на поради генерал-інспектора бронетанкових військ Гудеріана, який був проти її використання, 25-та танкова дивізія була переведена в Україну і спрямована в район бойових дій. Положення ускладнювалося ще й тим, що за наказом командувача групи армій “Південь” весь колісний транспорт дивізії мали вивантажити в районі Бердичева, а танки – у Кіровограді, тобто майже за 200 км на південний схід. Ураховуючи критичну обстановку у західній частині Києва, командування групи армій “Південь” вирішило відразу після вивантаження спрямувати всю колісну техніку в район бойових дій. Увечері 6 листопада дивізія отримала наказ командувача 4-ї танкової армії максимально швидко здійснити марш до Фастова й утримати його за будь-яку ціну спільними зусиллями з полком танкової дивізії СС “Райх”, причому танковий полк 25-ї дивізії зміг прибути у район призначення лише 9 листопада [131, с. 303]. Танкова дивізія СС “Райх” після чотиримісячних безперервних боїв була значно ослаблена. На початок листопада в дивізії

нараховувалося всього 38 справних танків [343, p. 819]. За оцінкою начальника штабу 48-го танкового корпусу Ф. Меллентина, за бойовими спроможностями ця дивізія дорівнювала бойовій групі. 7 листопада в район Білої Церкви прибуло управління 48-го танкового корпусу німців [131, с. 304].

Радянські воєнні історики, ґрунтуючись на бойових документах, фіксують зосередження значних сил противника на фастівському напрямку, але не враховують їх боєздатності. “Тут же зосередилися основні сили 25-ї танкової дивізії, один полк 198-ї піхотної дивізії, знятий з району Кременчука. Танкова дивізія СС “Райх”, перекинута з району Букрина, зосереджувалася в районі Гребінки, Устинівка. На станції Попільня розвантажувалися ешелони танкової дивізії СС “Адольф Гітлер”. Передові підрозділи цієї дивізії вийшли в район Кожанки. 1-ша танкова дивізія німців, половина сил якої вже зосередилася на схід від Кіровограда, була спрямована на київський напрямок” [273, с. 161–162]. Цього дня у смузі фронту було зафіксовано до 800 прольотів ворожих літаків [524].

Опис подій 8 листопада в історіографічних джерелах дещо різниться. Так, В. Возненко зазначає, що “впродовж 8 листопада противник продовжував відхід на тих же напрямках” [273, с. 156], К. Москаленко пригадує, що після втрати Фастова німецьке командування прагнуло відновити попереднє положення своїх військ і вже 8 листопада 3-тя гвардійська танкова армія відбила перші контратаки 25-ї танкової дивізії і танкової дивізії СС “Райх” [135]. Про початок з 8 листопада німецьких контратак йдеться у в історичній праці [232, с. 262]. У журналі бойових дій 1-го Українського фронту за 8 листопада також йдеться про оборонні бої противника, а на деяких ділянках противник контратакував радянські війська [524]. За даними, які наводить Д. Шеїн цього дня частини 3-ї гв. танкової армії, а саме частини 6-го гв. танкового корпусу зайняли оборону на південь і схід від Фастова. 91-ша окрема танкова бригада – на південній околиці Фастова. Протягом кількох наступних днів війська 3-ї гвардійської танкової

армії відбивали удари противника з півдня і заходу в загальному напрямку Фастів – Київ [330]. Як стверджує С. Сидоров, “з 8 листопада противник почав проводити сильні контратаки в районах Корин, Фастів, Трипілля, щоб прорватися до Києва уздовж залізничної магістралі Фастів – Київ та правого берега Дніпра” [309, с. 127].

Німецьке командування вживало термінових заходів щоб зупинити наступ радянських військ. У цей район перекидалися дивізії з інших ділянок фронту. Вже 8 листопада почалися контратаки чотирьох танкових і однієї моторизованої дивізій у районі Трипілля й Фастова. Про це йдеться, зокрема, у документах об’єднань, з’єднань та військових частин [10; 76; 78]. Контратаки були відбиті, а крім того розвідка встановила, що противник підтягує значні сили в район Білої Церкви і Козятина.

Події 9 листопада в історіографії відображені майже однаково. Війська фронту успішно переслідували противника на коростенському і житомирському напрямках, але знову не досягли успіху на козятинському та білоцерківському, де продовжували вести бойові дії в основному на попередніх рубежах. Німці зосереджували на цих напрямках свої резерви і не тільки зупинили наступ радянських військ, а й самі перейшли до активних дій. Однак існують незначні розбіжності, наприклад, у визначенні кількості німецьких танків, що брали участь у наступальних діях у районі Фастова. Так, К. Москаленко стверджує, що в першій атаці біля Фастова було залучено до 40 танків німців з піхотою, а в другій атаці – до 80 танків. Противник втратив 10 танків [135]. У журналі бойових дій 1-го Українського фронту йдеться про дві контратаки противника (кожна по 40 танків) з піхотою на напрямку Фастовця. Втративши спаленими 13 танків, під кінець дня німці оволоділи цим населеним пунктом [524]. Про це йдеться і у німецькій історіографії. Німецькі історики, описуючи зустрічні бої в районі Фастова 8–9 листопада, зосереджують увагу на успішних діях німецьких підрозділів та частин.

За поглядами дослідників, 10–11 листопада наступ 38-ї армії на фронті від Фастова до Дніпра було фактично зупинено. Основна ударна сила фронту – 3-тя гвардійська танкова армія – була зв'язана боями з резервами противника, які підійшли в район Фастова, і не змогла прорватися на Козятин. Не мав успіху й удар 5-го гвардійського танкового корпусу на південному напрямку на Білу Церкву. У той же час у районі Житомира і Черняхова радянські війська продовжували просуватися на захід. Так, 12 листопада 1943 року вони оволоділи Житомиром і, просунувшись за добу на 6–14 км, вийшли на рубіж Чорнобиль, Малин, Черняхів, Житомир, на південь від Фастова й Обухова. Тільки неуважністю науковців можна пояснити, що відомий факт опанування радянськими військами Житомиром 12.11.1943 р. у сучасному російському виданні "Велика Вітчизняна війна 1941–1945" подано за 13 листопада [186, с. 626]. Переписують помилки у свої праці і деякі вітчизняні історики [318, с. 221]. Одна доба у тій динамічній оперативній обстановці мала вагоме значення.

Отже, до 12 листопада на правому березі Дніпра було створено київський стратегічний плацдарм до 230 км уздовж фронту (по лінії Дніпра) і 145 км в глибину (на житомирському напрямку). Однак оскільки фронт дій постійно збільшувався, наступ вівся вже за окремими напрямками.

Тим часом завершувалося доукомплектування німецького 48-го танкового корпусу, який складав основу контрударного угруповання противника на південь від фастова. Враховуючи, що "швидке просування правого флангу і центру 1-го Українського фронту на захід і в той же час завзятість противника і його контратаки на фронті Фастів, Трипілля і зосередження тут основного танкового угруповання німців говорить про те, що противник, даючи можливість просуватися нам на захід, збирає сили для удару під корінь на напрямку на Фастів, Київ", Ставка ВГК увечері 12 листопада наказала 1-му Українському фронту своїм центром тимчасово призупинити наступ на захід, підсилити 38-му армію, не допустити прориву противника до Києва, розбити білоцерківське угруповання ворога, після чого

продовжити наступ на козятинському напрямку [101]. Ця директива визначила завершення Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 року).

Радянські та сучасні російські історики, підсумовуючи результати проведеної у листопаді 1943 року наступальної операції 1-го Українського фронту, зазначають, що завдяки сміливому маневру силами та засобами, раптовості завданого удару безповоротні втрати радянської сторони безпосередньо в наступальній операції з визволення Києва (3–13.11.43) становили 6491 особу (менше 1% від загальної чисельності військ, задіяних в операції). Радянські війська визволили столицю України, просунулися в західному напрямку на глибину до 150 км і оволоділи важливим стратегічним плацдармом на Дніпрі. Були створені умови для підготовки та проведення нових ударів по противнику на Правобережній Україні (додаток З).

За результатами історіографічного дослідження можна дійти висновку, що найбільш повно і достовірно розкрито питання проведення та результатів операції 1-го Українського фронту (3–13.11.1943). Інші операції на київському напрямку, проведені в період з 11 жовтня до 23 грудня 1943 року, недостатньо відображені в історіографії і потребують комплексного воєнно-історичного дослідження.

3.4. Дискусійні аспекти та не вирішені сучасною наукою проблеми щодо Київської наступальної операції 1943 року

Київська наступальна операція 1943 року – подія в історії Другої світової війни, яка й дотепер є предметом жвавих наукових дискусій. Слід зазначити, що різні аспекти її підготовки, перебігу та результатів створюють доволі широке поле для різних інтерпретацій. Особливо це стосується її місця у Київській стратегічній наступальній операції та, власне, її ролі в подальшому наступі Червоної армії на Правобережній Україні, “ціни” здобуття Києва, оцінок результативності форсування Дніпра, боротьби за

плацдарми, “забуття” Дніпровської повітрянодесантної операції, фронтових наступальних операцій, проведених у жовтні та, зрештою, загальної оцінки радянського воєнного мистецтва у битві за Дніпро.

Як не парадоксально, донині вітчизняна історична наука ще не визначилася з основними показниками Київської наступальної операції 1943 року. Зокрема це стосується питання визначення її оперативного рівня (стратегічна чи фронтова), у зв’язку з цим встановлення хронологічних меж операції та її періодизація. Причиною цього, на нашу думку, є те, що радянські воєнні історики на певному етапі накопичення воєнно-історичних знань про Київську наступальну операцію здійснили підміну понять. Однак це у сучасній вітчизняній історичній науці належно ще не оцінено.

В історіографії досі не вироблено єдиних підходів до трактування основних етапів Київської стратегічної наступальної операції, як і її складових. Для прикладу розглянемо періодизацію операцій (бойових дій) на букринському плацдармі. Так В. Король вважає, що в боротьбі радянських військ на букринському плацдармі можна виокремити на два етапи: утримання й розширення плацдарму (1–11 жовтня 1943 року); подальші бойові дії (12 жовтня – початок листопада 1943 року) [390, с. 25–38]. Запропонована періодизація бойових дій сумнівна, адже у ній не враховано бойові дії кінця вересня 1943 року. Повніше основні етапи бойових дій на букринському плацдармі окреслили автори праці “Подвиг на віки: Книга Пам’яті України – місто-герой Київ”: форсування Дніпра і захоплення плацдармів (22–30 вересня 1943 року); утримання й розширення плацдармів (1–11 жовтня); спроби прорвати ворожі укріплення і вийти до Києва; визволення Києва (3–6 листопада 1943 року) [286, с. 137]. Проте такий варіант періодизації також далеко не повний, адже на плацдармі залишалися окремі частини і з’єднання 27-ї та 40-ї армій, а пізніше лише 206-та стрілецька дивізія. Підтвердження тому – журнали бойових дій армій [77–80]. Відомо що букринський плацдарм існував до 7 січня 1944 року. Отже, з періодизації випадає листопад і грудень 1943 року.

Звернемося до іншого ілюстративного прикладу відсутності усталеної періодизації Київської фронтової оборонної операції 1943 року. Одні групи науковців включають її до складу стратегічної наступальної операції, інші – вважають окремою фронтовою операцією поза межами стратегічної.

У періодизації та визначенні хронологічних меж проведеної у листопаді 1943 року Київської наступальної операції також існує плутанина. Командувач 38-ї армії К. Москаленко визначав межі проведення Київської операції так. О 5 год. ранку 3 листопада він доповів командувачу фронту, що війська армії готові до наступу, а через три години почалася 40-хвилинна артилерійська й авіаційна підготовка. Москаленко К. Київську операцію поділяв на два етапи: перший – активні наступальні дії військ 1-го Українського фронту, тривав з 3 до 6 листопада, другий етап завершився 13 листопада, коли війська відповідно до вказівок Ставки перейшли до оборони [137, с. 51–58].

У спогадах “Битва за Київ” О. Батюня, генерал-полковник, колишній заступник командувача 38-ї армії, визначив терміни Київської наступальної операції з 3 до 12 листопада 1943 року [110, с. 125–132].

Маршал Радянського Союзу І. Якубовський стверджував, що Київська операція почалася 1 листопада 1943 року ударом військ з букринського плацдарму. На головному напрямку, на північ від Києва, бойові дії почалися 3 листопада. Що стосується дати закінчення операції, то І. Якубовський зазначав, що радянське Верховне Головнокомандування, оцінивши обстановку, яка слалася на 13 листопада в районі Житомира і Фастова, вказало командувачу 1-го Українського фронту на небезпеку, що виникла на лівому крилі фронту, і зажадало припинити подальше просування вперед і закріпитися на звільненій території [150, с. 218–255].

На думку Г. Жукова війська Воронезького фронту провели Київську операцію з 12 жовтня до 23 грудня [121, с. 603]. За сім років до того у праці “Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”,

яку підготували офіцери та генерали науково-дослідної групи при Генеральному штабі СРСР, йдеться про аналогічний термін [306, с. 17].

Автори історичного нарису про Київський військовий округ початком проведення Київської наступальної операції вважають 3 листопада, а закінчення – 22 грудня 1943 року [242, сх. 16].

Однак у багатьох історіографічних джерелах Київська стратегічна наступальна операція розглядається у відриві від попередніх наступальних операцій, від загальної ситуації на фронті, що значно спотворює її передумови та сутність. В наукових дослідженнях, науковій і навчальній літературі, довідково-енциклопедичних виданнях домінує думка, що Київська стратегічна наступальна операція була проведена 3–13 листопада 1943 року [151; 154; 161–163;188; 228; 232; 294; 316; 318; 319; 486; 490–500; 502–515].

Американський воєнний історик Д. Гланц зазначає, що в історичних дослідженнях проігноровано жорстокі битви Центрального і Воронезького (1-го Українського) фронтів за оволодіння в жовтні 1943 року стратегічними плацдармами за Дніпром на північ і південь від Києва. За три тижні кровопролитних, але безплідних боїв військ 13-ї і 60-ї армій (передані 5 жовтня зі складу Центрального фронту), військ 27, 38, 40-ї загальновійськових та 3-ї гвардійської танкової армій Воронезького фронту так і не вдалося подолати оборону 4-ї танкової армії і частини військ 8-ї польової армії групи армій “Південь”, які блокували плацдарми Червоної армії в районах Чорнобиля, Димера, Лютежа і Великого Букрина. У цьому випадку вражаюча перемога 1-го Українського фронту в листопаді 1943 року за Київ стерла ці наступальні бойові дії з пам’яті та історії. Крім того, Д. Гланц стверджує, що радянські історики свідомо принижували або зовсім ігнорували значущість цих операцій – або з політичних, або з військових причин, а їх німецькі колеги також не звертали на ці операції серйозної уваги, засліплені своїми грандіозними поразками на інших ділянках німецько-радянського фронту [207, с. 81–85].

На думку сучасних українських воєнних істориків С. Сидорова, О. Лисенка, В. Грицюка, хронологічні межі Київської стратегічної наступальної операції Воронезького (1-го Українського) фронту дещо більші: з 11 жовтня до 13 листопада 1943 року. Вони вважають, що фронтових операцій, за мету яких ставилося визволення та утримання Києва, було декілька: три жовтневі 1943 року наступальні операції військ фронту з букринського й одна з лютізького плацдармів [309, с. 94; 450, с. 34–38; 451, с. 20–33]. Натомість І. Патриляк та М. Боровик вважають, що Київська наступальна операція тривала з 12 жовтня до 23 грудня 1943 року [283, с. 147].

Проблемним питанням історіографії Київської стратегічної наступальної операції є визначення місця та ролі оборонної операції 1-го Українського фронту 13 листопада – 23 грудня 1943 року. У наукових працях йдеться про контрнаступ німецьких військ у листопаді 1943 року [326, с. 34]. З початком Київської оборонної операції радянське військове керівництво фастівський напрямок визначило як напрямок зосередження основних зусиль. Однак аналіз німецької історіографії та джерел показує, що замисел контрнаступальної операції групи армій “Південь” був іншим. За свідченням Е. Манштейна, контрудар у районі Фастова мав обмежену мету: скувати головні сили 1-го Українського фронту, виграти час і підготувати контрудар у районі Житомира по ослаблених частинах 1-го гв. кавалерійського і 23-го стрілецького корпусів. Ніхто з дослідників не звертає уваги на цю стратегічну помилку Й. Сталіна, представника Ставки ВГК Г. Жукова і командувача фронту М. Ватутіна [239; 240; 249; 262].

У виданнях “Операції радянських збройних сил у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.”, “Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, “Оперативному нарисі…” оборонну операцію 1-го Українського фронту 13 листопада – 23 грудня 1943 року включено до складу Київської стратегічної наступальної операції [273; 277; 306]. У

переважній більшості праць її вважають самостійною фронтовою операцією [151; 154; 161–163;188; 228; 232; 316; 318; 319; 486; 490–500; 502–515].

Розбіжності у свідченнях учасників подій і довідково-статистичних, аналітичних працях стосовно операцій військ 1-го Українського (Воронезького) фронту, проведених у жовтні – грудні на київському напрямку, становлять невирішену наукою проблему та визначають перед істориками завдання щодо визначення хронологічних меж Київської стратегічної наступальної операції.

Автор зробив спробу дослідити в історіографії трансформацію понять “Київська наступальна операція” та “Київська стратегічна наступальна операція”. Ці підходи утвердились у 80-х роках XX ст. після проведення Інститутом воєнної історії МО СРСР наукової дискусії стосовно переліку операцій німецько-радянської війни [373].

Ще до того, в аналітичних працях закритого характеру військових фахівців другої половини 40-х – середини 60-х років XX ст. йдеться про Київську наступальну операцію 3–13 листопада 1943 року (перше поняття – авт.) як про одну із фронтових операцій, складову Київської стратегічної наступальної операції 12 жовтня – 23 грудня 1943 року (друге поняття – авт.) [273; 277; 306; 308]. Поняття стратегічної наступальної операції конкретизовано у низці воєнно-теоретичних праць 40-х – 50-х рр. XX ст. [372; 408; 409; 410; 439; 440] та енциклопедичних виданнях [483; 485].

Однак у роботах розрахованих на радянського читача, історики підмінили поняття і почали перше називати другим. Тенденція до зміни пріоритетів у висвітленні Київської наступальної операції відстежується з середини 50-х років. Яскравим показником цього є статті в енциклопедичних виданнях [490–495]. Київську наступальну операцію 3–13 листопада 1943 року у них саме так і називають, відповідно висвітлюючи історичні події у визначених хронологічних межах, а ось стратегічна операція таким чином відходить на другий план і випадає з поля зору читача.

Більше того, автори енциклопедичних статей прямо фальсифікують фактологічне висвітлення історичних подій. Так, у дванадцятому томі “Великої радянської енциклопедії” 1973 року видання стверджується, що хронологічні межі операції – 3–13 листопада. У списку літератури, на який спирається автор статті – мемуари Г. Жукова [492]. Насправді маршал Г. Жуков вказує інші дати: 12 жовтня – 23 грудня.

Надалі група воєнних істориків вчинила пряму підміну понять. За результатами дискусії щодо класифікації операцій німецько-радянської війни (друга половина 80-х років XX ст.) Київською стратегічною наступальною операцією прийнято називати наступальну операцію 1-го Українського фронту, проведену 3–13 листопада 1943 року, в ході якої було звільнено столицю України Київ [373]. Саме цій одній операції одного фронту (точніше трьом армійським операціям стосовно армій, які діяли з лютізького плацдарму) в історичній літературі приділено значну увагу. Проте всебічного воєнно-історичного дослідження операцій Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямку у жовтні – грудні 1943 року так і не набуло відповідного йому значення.

Застосовані науковцями радянського періоду та сучасними російськими істориками фальсифікації через підміну понять “фронтова наступальна операція” на “стратегічна наступальна операція” стосовно Київської наступальної операції (3–13.11.1943) стало підґрунтям для подальших маніпуляцій і введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення історичної реальності. До цих дій причетні зокрема воєнні історики Г. Кривошеєв, В. Андроніков, В. Гуркін та інші [364; 365; 482; 486]. Таким чином поза увагою залишились операції (бойові дії) військ Воронезького (1-го Українського) фронту з жовтня до грудня 1943 року. Наслідками такої маніпуляції історичними фактами стали: приниження ролі та значення збройної боротьби за Київ у 1943 році; приховування прорахунків та невдалих рішень радянського державного і військового керівництва; заниження показників кількості втрат.

На наше переконання, Київська наступальна операція (3–13 листопада 1943 року) належить до рівня фронтових операцій і є складовою стратегічної наступальної операції. Київська стратегічна наступальна операція складається з операцій, проведених військами Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямку з 11 жовтня до 23 грудня 1943 року, які мали на меті розгром угруповання німецьких військ на правому березі Дніпра у смузі 1-го Українського (Воронезького) фронту, визволення столиці України Києва, опанування стратегічним плацдармом, його утримання та створення умов розгортання військ для подальшого наступу на Правобережній Україні. Операція була проведена під час стратегічного наступу радянських військ – так званої битви за Дніпро, одночасно із Нижньодніпровською стратегічною наступальною операцією (26 вересня – 20 грудня 1943 року) Степового (2-го Українського), Південно-Західного (3-го Українського) та Південного (4-го Українського) фронтів.

Оцінювання науковцями радянського воєнного мистецтва у Київській наступальній операції 1943 року належить до найбільш суперечливих питань, які складніше, ніж будь-які інші, інтерпретувати й однозначно оцінити. Радянські історики та частина сучасних дослідників позитивно оцінюють Київську наступальну операцію, аргументуючи це переважно тим, що блискуче було проведено приховане перегрупування військ (сил) на напрямок головного удару, противник був дезінформований та дезорієнтований, успіх операції визначався використанням фактора раптовості, забезпечено значну перевагу над противником в силах і засобах на визначених ділянках фронту у визначений час, управління військами було стійким і рішучим, досягнут чіткої взаємодії між видами і родами військ (сил), ефективно використано танкові корпуси й армії, артилерію, авіацію. Все це сприяло досягненню мети операції – опанування Києвом з мінімальними втратами (близько 1% від чисельності задіяних військ), а також створило умови для розгортання подальших наступальних операцій на Правобережній Україні [229; 230; 251; 252; 267; 290; 298; 403; 406; 468].

Дехто із сучасних науковців схиляється до думки, що поспішність у форсуванні Дніпра та вигнанні нацистських окупантів з Києва слід розцінювати як стратегічну помилку радянського командування, як злочин Й. Сталіна, Г. Жукова, М. Ватутіна, М. Хрущова та інших радянських політичних і військових діячів. Найбільш послідовно цю думку обстоює В. Король [385–391].

Було б необ'єктивно не зауважити, що радянські воєнні історики доволі детально, прискіпливо висвітлювали хід бойових дій та оцінювали воєнне мистецтво радянського командування. Однак ці роботи мали закритий характер і були недоступними для більшості науковців. На жаль, про них і зараз багато хто з дослідників Другої світової війни не поінформований. На цю обставину вказує С. Сидоров [157; 158; 299].

В одній із таких праць – оперативному нарисі опрацьованому на рубежі 40-х–50-х років XX ст., спеціально присвяченому розгляду операцій Воронезького (1-го Українського) фронту – було проаналізовано хід і результати Київської наступальної операції. Фахівцями підведені загальні підсумки, подані оцінки і зроблені висновки подій осені 1943 року. Але для широкого загалу читачів цей нарис був не доступний. На думку радянських воєнних науковців, ця операція була повчальною стосовно таких питань:. розгортання великих сил піхоти, танків і артилерії на порівняно невеликих плацдармах глибиною 10–15 км; мистецтво, з яким фронт перегрупував війська з лівого крила на лютізький плацдарм на північ від Києва в стислі терміни, провів потрійну переправу військ через річки Дніпро і Десна. Однак і критичні оцінки дослідників доволі жорсткі. Чого варто було в час написання книги, зауважимо що Й. Сталін був ще при владі, вказати на злочинні прорахунки командування з організації десантування трьох повітрянодесантних бригад на лівий берег Дніпра: недостовірність даних розвідки призвела до викидання десантників у розташування німецьких частин; непідготовленість льотних екіпажів, які переплутали правий берег з лівим, унаслідок чого частина десанту тільки через добу усвідомила, що

перебуває в тилу своїх військ; незабезпеченість десанту найнеобхіднішим, зокрема до радіостанцій не видали батарей, що спричинило відсутність зв'язку й управління [273].

У книзі "Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр." негативно оцінено рішення Ставки Верховного Головнокомандування розвернути Центральний фронт з київського напрямку і спрямувати на Київ війська Воронезького фронту. Внаслідок таких непродуманих рішень Київ, як важливий стратегічний об'єкт, на початок жовтня 1943 року опинився на стику двох фронтів. Радянські військові історики досить об'єктивно оцінюють рішення Ставки ВГК, яка в ході проведення фронтової операції збільшувала її розмах, ставлячи фронту нові завдання. "Це як, показав хід подій, негативно вплинуло на подальші дії. Спроби командування Воронезького фронту заволодіти Києвом з ходу не принесли успіху. Боротьба на букринському плацдармі, на який була висунута з резерву Ставки 3-тя гв. танкова армія, набула затяжного характеру" [306, с. 121].

Американський воєнний історик Д. Гланц оцінив стратегічну складову радянського воєнного мистецтва "…Ставка ВГК у ході наступальних операцій випробовувала межі оперативних можливостей військ Червоної армії. Після того, як діючі фронти виконували поставлені перед ними першочергові завдання, Ставка ставила перед ними нові... У ретроспективі більшість цих завдань бачаться надмірно амбітними, вони далеко виходили за межі можливостей фронтів. Однак, якщо бути справедливим, слід визнати: надмірний оптимізм, демонстрований під час формування нових завдань, був наслідком практики намагатися розвинути кожен успіх до максимально можливої межі" [207, с. 81–82; 339].

На думку Б. Мюллер-Гіллебранда, головною причиною пауз у наступальних діях радянських військ були недоліки у системі всебічного забезпечення [270, с. 407].

Маршал артилерії Г. Передєльський, автор ряду книг і навчальних посібників, у книзі “Артилерія в бою і операції” високо оцінює дії артилерії в операції: “У наступальних боях і операціях Великої Вітчизняної війни артилерія була одним з найефективніших засобів вогневого ураження противника в інтересах дій піхоти і танків”. Масування артилерії на ділянці прориву 38-ї армії в Київській наступальній операції 3 листопада 1943 року автор подає як досвід для навчання офіцерів [285].

Після розпаду СРСР дещо змінилася інтерпретація подій та явищ німецько-радянської війни. Багато раніше не відомих історичних фактів стали об’єктом відкритого обговорення. Однак сучасні російські історики замовчують або торкаються опосередковано теми воєнного мистецтва в Київській наступальній операції., у наукових працях критичніше розглядають досягнення і прорахунки радянського воєнного мистецтва та вводять до наукового обігу раніше не відомі статистичні дані про втрати сторін [307; 364; 486; 499; 500].

У низці публікацій з проблематики стратегії та оперативного мистецтва автори торкаються Київської наступальної операції [360; 373; 374; 405; 406; 435]. Загальні питання воєнного мистецтва щодо підготовки і ведення операцій та особливості застосування видів і родів військ, їх всебічного забезпечення, мобілізації до лав діючої армії розглянуто в роботах сучасних вітчизняних науковців. Автори праці “Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках” вважають одним із найважливіших досягнень радянського воєнного мистецтва в літньо-осінній кампанії 1943 року подолання військами з ходу великої водної перешкоди стратегічного значення р. Дніпро і захоплення кількох великих плацдармів на протилежному березі [309, с. 92–93]. Однак, якщо фронтові операції певним чином висвітлювалися у науковій літературі, підготовка і проведення армійських операцій в межах Київської операції 1943 року розкрито недостатньо [165; 167; 181; 182].

Партизанський рух в Україні часу підготовки і проведення операцій 1-го Українського фронту на київському напрямку досліджували О. Гогун, А. Кентій, В. Лозицький, Г. Мігрін, О. Білоус, О. Штоквиш та інші. Однак у значному масиві наукової літератури з проблематики партизанського руху в Україні не висвітлено належним чином роль партизанів у підготовці і проведенні Київської наступальної операції [208; 209; 241; 264; 272; 444; 480]. Хоча фонди вітчизняних архівів таку можливість відкривають [23; 24; 28]. Цінним джерелом у дослідженні цих питань можуть бути музейні фонди та музеєзнавчі дослідження [285]. В архівознавчих дослідженнях вказано на вкрай фрагментарне використання вітчизняними дослідниками архівних документів [448, с. 96]. Разом з цим значна джерельна база використана в роботах присвячених партизанському руху та діяльності спецслужб Д. Вєдєнєва [184] та А. Чайковського [328].

Діяльність партизанських загонів і з’єднань, які безпосередньо брали участь у Київській стратегічній наступальній операції, полягала у захопленні та утриманні переправ на річках та сприянні їх форсуванню військами, недопущенню руйнувань противником і взяттю під контроль важливих об’єктів інфраструктури, населених пунктів до підходу або у взаємодії з частинами РСЧА, веденні розвідки в районах бойових дій, вчиненні диверсій у тилу противника. Дослідник С. Власенко наводить історичні факти про отримане партизанським з’єднанням М. Наумова завдання увірватися до Києва ще до підходу військових частин, бої партизанів у районі Клавдієва [448, с. 99–100].

Німецькі історики у 10-томному виданні “Німецький Райх і Друга світова війна” оцінюють воєнне мистецтво не тільки в Київський наступальній операції, а й періоду з літа 1943 року до літа 1944 року, називаючи його “забутим роком війни”. Дослідники пишуть, що для німецької сторони на цей період припала серія безславних відступів, для радянської – безславних перемог, за які довелося заплатити занадто дорогою ціною. Червона армія все ще користувалася неефективними методами

ведення війни, намагаючись придушувати противника введенням у бій великих сил і не рахуючись із власними втратами [337, s. 277].

Невирішеною проблемою вітчизняної історіографії залишається комплексне дослідження операцій німецьких військ на київському напрямку восени 1943 року [340; 341; 348; 349]. На брак таких робіт ще у радянський період зауважував Д. Гланц [441]. Окремі спроби дослідження операцій німецьких військ на теренах України у сучасній вітчизняній історіографії, на нашу думку, недосконалі через недостатню професійну підготовку авторів [431]. Порушуючи цю проблему, ми усвідомлюємо, що її вирішення потребує копіткої роботи вітчизняних дослідників у німецьких архівах. Разом з тим зауважимо, що і німецькі документи з вітчизняних архівосховищ ще не використані належним чином [16; 38–45]. Це стосується і російських архівів [82–86; 92; 106].

У радянській, зарубіжній та вітчизняній історіографії було проведено чимало досліджень з висвітлення постатей командувачів та командирів, які здійснювали керівництво бойовими діями військ під час підготови та у ході Київської наступальної операції 1943 року. Зокрема це Г. Жуков, М. Ватутін, Е. Манштейн, К. Москаленко, І. Черняховський, П. Рибалко, В. Петров та інші [151; 162; 224; 254; 279; 292; 342; 357; 395; 397; 404; 470; 488; 507]. Однак це відносно небагато порівняно із загальною кількістю командних кадрів (додаток Б).

Сімперович В. звертає увагу на головний критерій оцінювання воєнного мистецтва, дуже важливу обставину – ціну помилки військового керівництва. З приводу прорахунків Ставки ВГК та командування фронту він зазначає: “Водночас не можна оминути прорахунки Ставки та командування фронту, невиправдано великі втрати серед особового складу Червоної армії. Лише за офіційною статистикою, якою оперує радянська та пострадянська історіографія, під час битви за Дніпро та визволення Києва загинуло близько 417 тис. радянських воїнів” [424, с. 19–51].

Проблема втрат. Дотепер тривають дискусії щодо втрат, яких зазнали радянські війська у Київській стратегічній наступальній операції 1-го Українського фронту. Історики здебільшого посилаються на видання “Росія і СРСР у війнах XX століття. Втрати Збройних Сил” за редакцією Г. Кривошеєва. У наведених даних – втрати військ 1-го Українського фронту 3–13 листопада: радянські війська втратили у Київській стратегічній наступальній операції 6491 осібу (це близько 1% загальної чисельності військ фронту), 271 танк та САУ, 104 гармати та мінометів, 125 бойових літаків [500, с. 291]. Однак у цьому долсідженні у Київській стратегічній наступальній операції не враховані втрати військ фронту з жовтня до грудня 1943 року. Це слід вважати відвертою маніпуляцією цифровими показниками, спрямованою на спотворення реальної картини історичного минулого в колективній та індивідуальній пам’яті.

Дублюють статистичні дані “групи Кривошеєва” сучасні російські історики [186, с. 628]. Аналогічну статистику повторюють автори видання “Україна у полум’ї війни”, підготовлене співробітниками Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України у 2005 році [317, с. 232]. Німецькі історики в оцінках чисельності 1-го Українського фронту та втрат радянських військ у Київський стратегічній операції, опираються російські офіційні джерела, а саме на видання “Гриф секретності знятий. Втрати Збройних Сил СРСР в війнах, бойових діях і воєнних конфліктах” [337, с. 372].

Таким чином, і донині в історіографії відсутня повна картина втрат Червоної армії в ході форсування Дніпра, на плацдармах та під час проведення Київської стратегічної наступальної операції. Історіографічний аналіз показує наявність різних підходів до проблеми втрат Червоної армії на букринському плацдармі. Частина публікацій оперує цифрою втрат у 40 тис. радянських воїнів [171, с. 281; 269, с. 352; 284, с. 17]. У книзі “Подвиг на віки: Книга Пам’яті України – місто-герой Київ” зазначено: ”…у боях на плацдармі загинуло близько 150 тис. чоловік” [286, с. 137]. Г. Гаєвська вказує

на понад 200 тис. загиблих. Багато дослідників оперують такими цифрами: на букринському плацдармі загинуло понад (близько) 230–250 тис. воїнів [385, с. 7; 386, с. 31; 387, с. 19; 513, с. 112; 323, с. 98; 334, с. 9].

Зважаючи на вищенаведені розбіжності щодо втрат на букринському плацдармі, питання загальних втрат Червоної армії у Київській операції наразі залишається відкритим. Так, І. Патриляк та М. Боровик стверджують: “Під час Київської операції Червона армія втратила понад 800 тис. солдатів та офіцерів” [283, с. 148], а В. Король наголошує що “за офіційними даними в боях за Київ і Дніпро в цілому загинуло 417 тис., а за іншими даними – понад 1 млн осіб” [389, с. 55].

Логічним є питання, що вважати за “офіційні дані”. Щодо загальних втрат Червоної армії у ході форсування Дніпра та визволення Києва, як правило, сучасна історіографія вказує цифру 417 тисяч чоловік. Зауважимо, що це число втрат у всій битві за Дніпро, воно сумує низку стратегічних і фронтових операцій чотирьох фронтів! До вказаної кількості загиблих ще слід додати 1 269 841 особу санітарних втрат, у сумі отримаємо 1 687 164 особи – загальні втрати [185, с. 333; 482; 486].

На нашу думку, емоційність окремих вітчизняних істориків призводить до творення нових міфів. Аналіз наукових праць В. Короля певною мірою підтверджує цю тезу. Зокрема дослідник стверджує: “Нині опубліковано документ – свідчення Ю. Коваленка, відомого як учасника взяття у полон фельдмаршала Паулюса. Під час битви за Дніпро він був призначений офіцером з особливих доручень командувача Воронезького, а від 20 жовтня 1943 року – 1-го Українського фронту генерала армії М. Ватутіна і був присутній на нараді в с. Требухові, де обговорювалося питання форсування Дніпра і визволення Києва. Тоді Жуков, коли постало питання про озброєння й обмундирування згаданих 300 тис. юнаків, заявив: “У чому прийшли, у тому і воювати будуть”. А потім прозвучала коротка фраза Жукова: “Нащо ми, друзі, тут голови морочимо. На якого хріна обмундировувати і озброювати цих хохлів. Всі вони – зрадники!

Чим більше в Дніпрі потопимо, тим менше до Сибіру після війни засилати доведеться". "Так це ж не війна, а геноцид народу", – вирвалося у К. Рокоссовського" [388, с. 12]. Оприлюднюючи ці вельми серйозні факти-звинувачення в часописі "Воєнна історія", В. Король спирається на спогади Ю. Коваленка [124]. Однак саме джерело інформації, на думку багатьох науковців, сумнівне.

У праці "Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках" автори застосували власні підходи до обрахунків втрат у Київській стратегічній наступальній операції на основі статистичних даних комісії що у 80-ті роки XX ст. опрацьовувала питання обрахунку втрат за операціями німецько-радянської війни. Сучасні українські воєнні історики наводять дані про втрати військ фронту в боях за столицю України – 143 571 особа, зокрема 37 411 – безповоротно. Автори підсумували втрати в Київський операції (3–13.11.1943) – 39 569 осіб (вбитими – 6 491 та пораненими – 24 078 осіб) та втрати у трьох попередніх невдалих операціях – 113 002 осіб (вбитими – 30 920 та пораненими – 82 082) [309, с. 129]. Якщо ж визнати хронологічні межі Київської стратегічної наступальної операції від 11 жовтня до 23 грудня 1943 року, то слід додати втрати у Київській оборонній операції 1943 року: 26 443 особи – безповоротні, 61 030 – санітарні. Тоді загальні втрати у Київській стратегічній наступальній операції становлять 231 044 особи (в т. ч. вбитими 63 854). Зауважимо, що тут не враховані втрати в ході форсування Дніпра і бойових дій поза межами проведених операцій.

Із визначенням втрат, завданих німецьким військам, в історіографії також немає усталеної думки. Автори "канонічної" 6-томної "Історії Великої Вітчизняної.." стверджують, що в цій операції війська фронту досягли великого успіху, розгромили 12 дивізій противника, знищили та захопили в полон 41 тис. солдатів та офіцерів, а також знищили і захопили близько 1200 гармат і мінометів, 600 танків і самохідних гармат, 90 літаків, 1900 автомашин і багато іншої бойової техніки [228]. Ці ж цифри продубльовані в

книзі “Україна у полум’ї війни” [318, с. 222]. У третьому томі 12-томної “Великої Вітчизняної…” йдеться про те, що розгрому зазнали 9 піхотних, 2 танкових і 1 моторизована німецька дивізія [186, с. 628]. Лисенко О. та І. Муковський вказують 12 піхотних дивізій і додають 2 танкових та 1 моторизовану. За їх даними, німці втратили в районі Києва 15 тис. убитими, 26 тис. пораненими і 6 тис. полоненими [269, с. 359]. Енциклопедичні видання подають чисельність розгромлених дивізій Вермахту від 15 [494, с. 127] до 23 [495, с. 333–334].

На перший погляд, не викликають сумнівів результати Київської наступальної операції 1943 року, перелік яких переходить з одного видання до іншого. Важливими результатами цієї операції були: звільнення столиці України м. Києва; створення стратегічного плацдарму на правому березі Дніпра; зрив контрнаступу німців на кіровоградському напрямку, тому що війська які призначалися для його здійснення були перекинуті на київський напрям; створеня умов для проведення подальших операцій. Незаперечним фактом є те, що визволення Києва мало для вищого керівництва СРСР велике воєнно-політичне значення. Напередодні Тегеранської конференції ця перемога значно піднімала на світовому рівні авторитет Радянського Союзу і його Червоної армії. В результаті успішно проведеної операції радянські війська просунулися вглиб до 150 км на західному напрямку і захопили важливий стратегічний плацдарм на Дніпрі, довжина якого по фронту перевищила 500 км, що створило умови для завдавання нових ударів по німецьких військах на Правобережній Україні [318, с. 215–222].

Однак у питаннях результатів операції в історіографії досі існують значні розбіжності. Яскрава ілюстрація цього твердження – сучасна російська офіційна 12-томна версія війни. У третьому томі ширина стратегічного плацдарму на 12 листопада визначена у 230 км [186, с. 625], у першому томі – понад 500 км [185, с. 320–335]. У працях сучасних вітчизняних істориків присутня така палітра цифр: 230, 400, 500 км.

Усе це вказує на наявність значного масиву не вирішених сучасною наукою проблем, пов'язаних із Київською наступальною операцією 1943 року, та спонукає до визначення напрямків подальших досліджень науковців.

Не розкритою у науковій літературі залишається тема оцінювання результатів Київської наступальної операції сучасниками подій. На нашу думку, це пов'язано з певною "ейфорією" партійних і державних керівників після опанування радянськими військами Києвом, влаштуванням мітингів, банкетів, урочистих прийомів. Так, меню одного з таких заходів розглядалося на засіданні уряду УРСР під грифом "таємно" [31]. Однак довідатися про такі аспекти прифронтового життя можна лише з архівних справ, документи яких поки що не використані дослідниками повною мірою [26–37].

Тематика застосування у Київській наступальній операції 1943 року штрафних та штурмових частин, загороджувальних загонів, підрозділів військово-морських сил, з'єднань і частин НКВС з охорони тилу Діючої армії теж чекає своїх дослідників. Поглибленого вивчення потребують питання ролі та місця партизанських дій у стратегічній наступальній операції. На це вказується у працях Р. Кононця, Я. Пасічко, С. Сокалюка, А. Чайковського [328; 460; 467; 476].

На значний, не використаний повною мірою дослідницький ресурс історичних джерел вказують нам архівознавчі та музеєзнавчі дослідження [355; 359; 396; 463; 465].

Отже, всебічне воєнно-історичне дослідження операцій Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямку у жовтні – грудні 1943 року ще не набуло належного рівня. Недостатньо вивченими, систематизованими та проаналізованими залишаються такі питання: внесок набутого бойового досвіду в розвиток форм і способів збройної боротьби, вирішення завдань всебічного забезпечення бойових дій, застосування видів і родів військ, безупинна взаємодія всіх родів військ за надзвичайно складної оперативної обстановки. Про динаміку самої операції, бойові дії окремих

частин і з'єднань, досвід бойового використання видів і родів військ написано явно недостатньо. Незважаючи на велику кількість літератури, у ній міститься мало даних про перебіг операції, її результати і наслідки. Заідеологізована радянська література не розкривала повною мірою історичної дійсності. Дотепер невирішеними проблемами залишаються: втрати в операції; питання про те, які фронтові операції включати до Київської стратегічної наступальної операції; аналіз бойових дій військ Вермахту та СС, задіяних в операції, та інші. Ці аспекти потребують ґрунтовного історичного дослідження із залученням джерельної бази німецького й радянського походження, ретельного порівняння та співставлення статистичних даних та фактологічного масиву, що міститься у цих документах.

Крім протиріч і дискусійних питань стосовно предмета дослідження, слід зазначити, що деякі аспекти досі недостатньо опрацьовані. Поза увагою дослідників залишаються питання, пов'язані з проведенням повітрянодесантної операції, висвітленням перебігу бойових дій на букринському плацдармі з листопада 1943 до січня 1944 року, використанням так званої "чорної піхоти", штурмових підрозділів та підрозділів "штрафників" тощо. Назріла й потреба скласти ґрунтовну бібліографію проблеми. Наявний дослідницький потенціал демонструє, що вирішення цих та інших питань цілком можливе, необхідно лише врахувати як набутий досвід, так і сучасні реалії.

Висновки до розділу

У розділі розглянуто питання наукового відображення оперативної обстановки у смузі військ 1-го Українського фронту у вересні – на початку листопада 1943 року. Слід визнати, що далеко не всі науковці брали до уваги умови і фактори, за яких проводилася операція. Авторам, які досліджували події, пов'язані з вигнанням нацистських окупантів з Києва у листопаді 1943 року, варто було б проаналізувати оперативну обстановку на київському

напрямку напередодні успішного наступу радянських військ та простежити її динаміку у вересні – жовтні. Київській наступальній операції (3–13.11.1943) передувало кілька фронтових наступальних операцій, проведених у жовтні, що випадає з поля зору деяких дослідників.

Питання підготовки Київської наступальної операції (3–13.11.1943) доволі детально розкриті у спеціальній воєнно-історичній літературі, хоча у різних авторів існують деякі розбіжності у фактологічному висвітленні подій та статистичних даних. Дослідники зосереджують увагу переважно на організації наступальної операції, проведення якої планувалося на початок листопада 1943 року, аналізують директивні документи Ставки ВГК, рішення командувача 1-го Українського фронту, розкривають бойові завдання армій, планування операцій у фронтовій та армійській ланках, організацію управління. Майже у всіх працях акцентується увага на перегрупуванні 3-ї гв. танкової армії, низки інших з’єднань і частин з букринського на лютізький плацдарм, створення необхідних угруповань військ (сил) та їх оперативної побудови. Автори праці “Артилерія в наступальних операціях Великої Вітчизняної війни” особливу увагу звертають на висвітлення організації вогневого ураження противника. Поряд з цим у науковій літературі недостатньо висвітлено організацію взаємодії між видами і родами військ (сил), належним чином не проаналізовано проблеми всебічного забезпечення операції. Окрім того дослідники обійшли увагою питання підготовки органів військового управління і військ (сил) до бойових дій.

Наукові знання про хід операції у дисертації проаналізовано відповідно до її етапів: перший – прорив тактичної зони оборони противника, оволодіння Києвом (3–6 листопада); другий – розвиток наступу, оволодінням Фастовом та Житомиром; відбиття контрударів противника та перехід до оборони на досягнутих рубежах частиною військ фронту (7–13 листопада 1943 року). У дисертації стверджується, що хід Київської наступальної операції 3–13 листопада 1943 року доволі детально розкрито у наукових працях.

Київська наступальна операція (3–13.11.1943) – подія в історії Другої світової війни, яка й дотепер є предметом жвавих наукових дискусій. Слід зазначити, що різні аспекти її підготовки, перебігу та результатів створюють доволі широке поле для різних інтерпретацій. Особливо це стосується її місця у битві за Дніпро, Київській стратегічній наступальній операції та, власне, її ролі в подальшому наступі Червоної армії на Правобережній Україні; втрат в операції і, відповідно, "ціни" здобуття Києва; оцінок результативності боротьби за плацдарми; "забуття" Дніпровської повітрянодесантної операції, фронтових наступальних операцій на київському напрямку, проведених у жовтні та загальної оцінки радянського воєнного мистецтва. Невирішеною проблемою у вітчизняній історичній науці залишається дослідження операцій, проведених німецькими військами на київському напрямку восени 1943 року.

Донині вітчизняна історична наука ще не визначилася з основними показниками Київської наступальної операції 1943 року. Зокрема це стосується питання визначення її оперативного рівня та у зв'язку з цим – хронологічних меж проведення операції. Встановлено, що в основному масиві наукової літератури під Київською наступальною операцією (стратегічною) розуміється наступальна операція військ 1-го Українського фронту, що проводилися з 3 до 13 листопада 1943 року, в ході якої було очищено столицю України від німецьких окупаційних військ.

Застосовані науковцями радянського періоду та сучасними російськими істориками фальсифікації через підміну понять "фронтова наступальна операція" на "стратегічна наступальна операція" стосовно Київської наступальної операції (3–13.11.1943) стали підґрунтям для подальших маніпуляцій і введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення історичної реальності. До цих дій причетні, зокрема, воєнні історики Г. Кривошеєв, В. Андроніков, В. Гуркін та інші.

Сучасні вітчизняні дослідники намагаються заповнити "білі плями" у вивченні перебігу подій боротьби за Київ у 1943 році. Проте ставити крапку в

дослідженні цієї проблематики зарано, оскільки ще залишається значне коло питань для подальших наукових пошуків. З поля зору переважної більшості науковців, що позиціонують себе дослідниками цієї теми, випадають події жовтня, другої половини листопада та грудня 1943 року. Зауважимо, що саме у цей час відбулася низка інших наступальних та оборонних операцій військ 1-го Українського фронту на київському напрямку, які в аналітичних працях воєнних істориків 50-х – 60-х років XX ст., а також у публікаціях деяких сучасних вітчизняних науковців акумулюються у поняття Київської стратегічної наступальної операції. Саме щодо цих подій зберігаються значні розбіжності у наукових підходах, інтерпретаціях та оцінках [375–382; 442; 443; 454–459].

Список використаних джерел до розділу

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДАМОУ), м. Київ

Ф. 329. Військова частина 29410 [42-га гв. стрілецька дивізія – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 2249

1. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про бойові дії в складі 40-ї армії по форсуванню р. Дніпро, боротьби за плацдарми, відбиття контрудару німецьких військ у листопаді 1943 р.], 15.10.1941–25.05.1991, 231 арк.

2. Спр. 2. Партійно-політична робота, 15.10.1941–25.05.1991, 199 арк.

Ф. 387. Військова частина 44703 [1572-й зенітно-артилерійський полк – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 11409

3. Спр. 1. Історія організації частини [Містить карту-схему бойового шляху від Воронежа до Києва], квітень 1943 – липень 1945 рр., 150 арк.

Ф. 677. 6-й гв. повітрянодесантний полк [найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 28098

4. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь у Дніпровській повітрянодесантній операції], лютий 1943 – травень 1945 рр., 170 арк.

Ф. 1022. Військова частина 26385 [9-й гв. авіаційний полк далекої дії – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 22633

5. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про ведення боїв за визволення України, міст Харкова, Полтави, Конотопа, Чернігова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рога, Києва, Кіровограда], 01.12.1937–30.11.2000, 284 арк.

Ф. 1097. Військова частина 26385 [87-й окремий саперний батальйон – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 566

6. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь 87 осб у форсуванні річок Десна, Дніпро], 237 арк.

Ф. 1872. 113-й гвардійський винищувальний авіаційний полк [найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 5646

7. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про бойові дії у складі Сталінградського, Південного, Північно-Кавказького, Воронезького, 1-го Українського, 4-го Українського фронтів], березень 1942 – травень 1945 рр., 5 арк.

Ф. 2317. Військова частина 73847 [70-та гв. стрілецька дивізія (з 07.02.1943 р. перетворена зі 138-ї гірськострілецької дивізії) – найменування

дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 4295

8. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про дії в складі 52-го стрілецького корпусу 38-ї армії, взаємодію штабу 70 гв. стр. дивізії з місцевими партизанськими загонами “За Батьківщину” з метою знаходження зручних переплав через р. Дніпро та Прип’ять], 07.09.1939–31.07.1993, 492 арк.

Ф. 3459. Військова частина 73836 [161-ша гв. стрілецька дивізія – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 32056

9. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь у форсуванні Дніпра, відбитті контрудару противника у листопаді 1943 р. в районі м. Малин], 23.11.1941–31.12.1966, 96 арк.

Ф. 4395. 55-та гв. танкова бригада [найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 28310

10. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь у Козельській, Харківській, Орловській, Київській, Житомирській, Львівській, Одерській операціях, битвах за Берлін і Прагу], липень 1942 – травень 1945 рр., 20 арк.

11. Спр. 3. Прізвища Героїв Радянського Союзу, 1942–1945 рр., 2 арк.

Ф. 4454. 7-ма гв. танкова Києво-Берлінська ордена Леніна двічі Червонопрапорна ордена Суворова дивізія [7-й гв. танковий корпус – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 31357

12. Спр. 3. Бойовий шлях 56-ї гв. танкової бригади 7-го гв. танкового корпусу [Відомості про участь 56-ї гв. танкової бригади в боях за визволення України: форсування р. Дніпро біля Переяслава-Хмельницького, по

розширенню Букринськго плацдарму, звільнення Києва, Василькова, Шепетівки, Львова], 08.06.1950–18.11.1967 рр., 95 арк.

13. Спр. 4. Бойовий шлях 7-го гв. танкового корпусу (з 26.07.1943 р. перетворений з 15-го танкового корпусу) [Відомості про участь корпусу в Київській наступальній операції], 08.06.1950–18.11.1967 рр., 117 арк.

Ф. 4479. Військова частина 33513 [285-й стрілецький полк – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 28773

14. Спр. 1. Журнал бойових дій полку за період з 25.04.1943 р. по 20.05.1945 р., 25.04.1943–20.05.1945, 99 арк.

Ф. 4564. Військова частина 58394 [146-й окремий батальйон зв'язку – найменування дійсне на час підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 р.]

Оп. 30157

15. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь у Київській операції в складі 7-го гв. танкового корпусу], 16.04.1943–01.10.1990 рр., 227 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), м. Київ

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 22. Організаційно-інструкторський відділ.

16. Спр. 864. Оперативные сводки верховного командования германской армии за 1943 год, 118 арк.

Оп. 23. Документи загального відділу (особливий сектор), таємна частина.

17. Спр. 367. Стенограмма выступления тов. Жукова на митинге, посвященном освобождению Киева от немецких оккупантов, 27 ноября 1943 г., 4 арк.

18. Спр. 395. Звернення голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця та першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова до українського народу з нагоди визволення м. Києва, листопад 1943 р., 1 арк.

19. Спр. 577. Витяг із листа першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова Й. Сталіну про звільнення 6 листопада військами 1-го Українського фронту м. Києва, 8 листопада 1943 р., 3 арк.

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України.

Оп. 4. Документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

20. Спр. 45. Выписки из секретных документальных материалов архива отдела истории Великой Отечественной войны института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС по теме “Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.”, получены в 1966 г., 29 арк.

21. Спр. 52. Выписки из секретных документальных материалов архива МО СССР по теме “Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.”, получены в 1966 г., 31 арк.

22. Спр. 93. Копии документов политуправления 1-го Украинского фронта, 14.5.1942–7.2.1945, 263 арк.

Ф. 62. Український штаб партизанського руху

Оп. 2. Представництва УШПР при військових радах 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів. 1941–1945 рр.

23. Спр. 1. Отчет Представительства УШПД при Военном Совете 1-го Украинского фронта об организации и руководстве партизанским движением, ноябрь 1942 г. – январь 1945 г., 253 арк.

24. Спр. 2. Приложения к отчету Представительства УШПД при Военном Совете 1-го Украинского фронта об организации и руководстве партизанским движением, ноябрь 1942 г. – январь 1945 г., 166 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), м. Київ

Ф. 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УРСР, Раднарком УРСР). 1920–1946 рр.

Оп. 7. Управління справами Раднаркома-Радміна УРСР.

25. Спр. 773. Відомості про дивізію, яка визволяла м. Київ від німецько-фашистських загарбників, та привітання на ім'я Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М. С. Хрущова з нагоди 27-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та визволення м. Києва, 7 листопада 1944 р., 3 арк.

Оп. 12сс. Документи таємного та цілком таємного зберігання.

26. Спр. 209. Постанови Ради Народних Комісарів Української РСР за 1943 р. Том 2, 13.10–21.12.1943, 129 арк.

27. Спр. 210. Розпорядження Ради Народних Комісарів Української РСР за 1943 р., 21.04–25.12.1943, 73 арк.

28. Спр. 215. Спеціальні повідомлення Українського штабу партизанського руху та управління НКВС УРСР про дії ворожої авіації та наслідки диверсій партизанів в тилу німців, 14.08.1943–27.11.1943, 137 арк.

29. Спр. 216. Листування з Військовими радами Південного, Воронезького та інших фронтів про допомогу армії та мобілізацію населення на оборонне будівництво, 20.02–25.12.1943, 71 арк.

30. Спр. 218. Справа про повернення на територію України Уряду та урядових установ УРСР, 17.01–24.11.1943, 239 арк.

31. Спр. 219. Документи про визволення м. Києва від німецьких загарбників, листопад 1943 р., 69 арк.

32. Спр. 222. Листування з військовими з'єднаннями та довідковий матеріал про мобілізацію працездатного населення і гужового транспорту на оборонні роботи, 18.04–01.12.1943, 55 арк.

33. Спр. 229. Листування з РНК СРСР, народним комісаріатом шляхів сполучень СРСР, штабами Південного, Воронезького та інших фронтів про відновлення залізничного транспорту, 21.02–26.12.1943, 69 арк.

34. Спр. 230. Листування з народним комісаріатом автомобільного транспорту СРСР, штабами Південного, Воронезького та інших фронтів про стан автотранспорту, шляхів та мостів, 22.02–29.12.1943, 127 арк.

35. Спр. 234. Листування з РНК СРСР, військовими частинами та іншими установами про відновлення електрогосподарства та розподіл приміщень, 12.07.1943–15.01.1944, 53 арк.

36. Спр. 287. Донесення органів держбезпеки та внутрішніх справ УРСР про розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників, викриття порушень соціалістичної законності, 26.01–24.12.1943, 89 арк.

37. Спр. 239. Документи про організацію штабів та формувань місцевої ППО та воєнізованої пожежної охорони в містах УРСР: довідки, листування, 18.02–23.11.1943, 95 арк.

Ф. КМФ № 8. Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських адміністративних закладів, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях.

Оп. 2. Німецькі армійські групи та їх тилові охоронні підрозділи на окупованих східних територіях. 1939–1945 рр.

38. Спр. 81. Матеріали про відновлення німецькими залізничними військами зруйнованих залізничних шляхів на ділянках Східного фронту, 1943–1944 рр., 12 арк.

39. Спр. 486. Розпорядження і повідомлення про охорону залізничних і водних шляхів сполучення на Україні. Перелік основних залізничних перегонів, контрольованих управлінням залізничних перевезень у м. Києві, що розміщені в районах, яким загрожують партизани, жовтень 1942 р. – вересень 1943 р., 229 арк.

40. Спр. 490. Накази командира корпусу безпеки і начальника прифронтового району про виділення опорних пунктів, розподіл охоронних об’єктів між частинами військ безпеки і озброєння останніх, липень – жовтень 1943 р., 245 арк.

41. Спр. 517. Додатки до журналу бойових дій № 2: накази і розпорядження коменданта району про операції проти партизанів і питання постачання, жовтень – грудень 1943 р., 117 арк.

42. Т-454, ролик 18, кадри 415–426. Документальні матеріали німецьких адміністративних установ з управління окупованими східними територіями, листопад 1943 р.

43. Спр. 217. Т-501, ролик 31, кадри 1211–1232. Документальні матеріали німецьких тилових охоронних і поліцейсько-жандармських установ з управління окупованими східними територіями, вересень – листопад 1943 р.

44. Спр. 217. Т-501, ролик 28, кадри 729–815. Додатки до журналу бойових дій: накази та розпорядження командувача військами оперативного тилового району групи армій “Південь”, жовтень – грудень 1943 р.

45. Спр. 217. Т-501, ролик 87, кадри 180–222, 690. Накази та розпорядження коменданта 585 штабу армійського тилового району, жовтень – грудень 1943 р.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

46. Од. обл. 0-1768. Командувач Першого Українського фронту генерал армії М. Ф. Ватутін. Букринський плацдарм, 1943 р.

47. Од. обл. 0-1765. Генерал армії М. Ф. Ватутін у штабі Першого Українського фронту, 1943 р.

48. Од. обл. 4-17725. Член військової ради Першого Українського фронту генерал-лейтенант М. С. Хрущов (ліворуч) та командувач фронту генерал армії М. Ф. Ватутін на спостережному пункті в с. Нові Петрівці під час боїв за звільнення м. Києва. Київська обл., жовтень – листопад 1943 р.

49. Од. обл. 0-146439. Командувач Першого Українського фронту генерал армії М. Ф. Ватутін (2-й зліва) з генералами після звільнення м. Києва від нацистів. м. Київ, листопад 1943 р.

50. Од. обл. 0-63836. Генерал армії М. Ф. Ватутін виступає на мітингу у звільненому Києві. Кадр з фільму “Победа на Правобережной Украине”, листопад 1943 р.

51. Од. обл. 0-230935. Сапери однієї з частин 1-го Українського фронту готують проходи для танків. с. Лютіж Київської обл., жовтень 1943 р.

52. Од. обл. 0-71336. Радянські воїни під час бою на підступах до Києва. Жовтень 1943 р.

53. Од. обл. 0-74764. Напис на будівлі бібліотеки ім. ВКП(б) у перші дні звільнення Києва від нацистів. Листопад 1943 р.

54. Од. обл. 0-164464. Льотчики однієї з частин 1-го Українського фронту під час відпочинку. Україна, 1943–1944 рр.

55. од. обл. 2-40536. Секретар ЦК КПУ М. С. Хрущов і генерал армії М. Ф. Ватутін допитують полоненого німця в окопах під м. Києвом, жовтень – листопад 1943 р.

56. Од. обл. 2-39457. Секретар ЦК КПУ М. С. Хрущов розмовляє з місцевими жителями в перші дні звільнення міста від німецьких окупантів. Київ, 1943 р.

57. Од. обл. 0-169195. Переправа танкової частини 1-го Українського фронту через р. Дніпро на Лютезькому плацдармі. Київська обл., 26 жовтня 1943 р.

58. Од. обл. 0-4037. Член Військової ради 1-го Українського фронту М. С. Хрущов (ліворуч) і командувач 1-го Українського фронту генерал армії М. Ф. Ватутін на спостережному пункті під час повітряного бою, 1943 р.

59. Од. обл. 0-160156. Жителька звільненого м. Києва прикріплює плакат на будинку по вул. Саксаганського, 6 листопада 1943 р.

60. Од. обл. 0-231828. Воїни 1-го Українського фронту на вул. Червоноармійській у м. Києві, 6 листопада 1943 р.

Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), г. Подольск Московской обл.

Ф. 203. Полевое управление Воронежского фронта.

Оп. 2843. Оперативное управление штаба.

61. Д. 314. Документы операции по прорыву оборонительной полосы противника на букринском плацдарме, 17.10.43–18.10.43, 118 л.

Ф. 236. Полевое управление 1-го Украинского фронта (1.10.43–31.7.45).

Оп. 2673. Оперативное управление штаба.

62. Д. 315. Материалы по изучению и обобщению опыта войны, 16.11.43–19.07.44, 315 л.

Оп. 2700. Штаб командующего артиллерией фронта.

63. Д. 16. Приказы войскам Воронежского фронта о результатах проверки боеготовности и состояния боевой подготовки частей ПВО фронта: указания и планы отдела ПВО Воронежского фронта по организации ПВО войск и тыловых объектов фронта; указания отдела ПВО 1-го Украинского фронта о порядке оформления актов на сбитые самолеты противника, 1943–1944, 54 л.

64. Д. 17 Боевые распоряжения и донесения, оперразведсводки и информации штаба артиллерии 3 гв. ТА с приложением сведений о наличии матчасти и автотранспорта, об обеспеченности боеприпасами и ГСМ, схемами ПВО, дислокации и боевых порядков артиллерийских частей армии, 1943–1944, 231 л.

65. Д. 19. Отчеты и доклады штабов артиллерии фронтов и армий в боевой деятельности артиллерии, с приложением,1943–1944, 390 л.

66. Д. 23. Оперразведсводки штаба артиллерии 60-й Армии с приложением ведомостей расхода боеприпасов и карт боевых порядков; боевые донесения штаба 1 гв. зенад РГК, 1943–1944, 504 л.

Оп. 2708. Отдел ПВО.

67. Д. 7. Боевые распоряжения отдела ПВО фронта, штабов артиллерии армий и 8 зенад РГК; отчетные записки зенитных артиллерийских соединений и частей о работе, 1943, 167 л.

68. Д. 12. Карта боевых порядков частей пункта ПВО города Киева на 12 ноября 1943 г., 1943, 1 л.

69. Д. 20. План организации ПВО войск и тыловых объектов Воронежского фронта и 1-го Украинского фронта и армий с приложением, 1943, 94 л.

70. Д. 111. Карта организации ПВО фронта в период наступательной операции по освобождению города Киева с 28 октября по 6 ноября 1943 г. Приложение к делу № 107, 1943, 4 л.

71. Д. 113. Карта боевых порядков частей ПВО фронта в ноябре 1943 г. (Киевско-Житомирская операция): с легендой. Приложение к делу № 107, 1943, 11 л.

Ф. 302 (2 ВА). Полевое управление 2-й воздушной армии с 12 мая 1942 (1941–1946).

Оп.4196. Оперативный отдел.

72. Д. 48. Материалы по изучению опыта войны, 1943, 176 л.

73. Д. 50-б. 2-я воздушная армия в боях за освобождение Украины, 5.07.43–1.05.44, 34 л.

74. Д. 50-г. Боевой путь 2-й воздушной армии, 5.07.43–1.05.44. 39 л.

Ф. 315 (3 гв. ТА). Полевое управление 3-й гв. танковой армии, 14.05.43–1946.

Оп. 4440. Оперативный отдел.

75. Д. 148. Журнал боевых действий 3 гв. ТА, 06.09.1943–01.01.1944, 154 л.

76. Д. 309. Боевые донесения штаба 3-й гв. танковой армии, 12.11.43–7.04.44, 421 л.

Ф. 381 (27А). Полевое управление 27-й армии.

Оп. 9005. Оперативный отдел.

77. Д. 290. Журнал боевых действий войск штаба 27 А, 04.08.1943–31.03.1944), 384 л.

Ф. 393 (38А). Полевое управление 38-й армии 2-го формирования, 3.08.42–1945.

Оп. 9005. Оперативный отдел.

78. Д. 109. Журнал боевых действий 38А, 01.10.1943–31.12.1943, 81 л.

Ф. 395. (40 А) Полевое управление 40-й армии.

Оп. 9136. Оперативный отдел.

79. Д. 193. Журнал боевых действий 40 А в Отечественной войне с германским фашизмом, 01.09.1943–31.10.1943, 122 л.

80. Д. 195. Журнал боевых действий войск штаба 40 А, 01.11.1943–31.12.1943), 195 л.

Ф. 417 (60А). Полевое управление 60-й армии 2-го формирования (1942–1946).

Оп. 10564. Оперативный отдел.

81. Д. 383. Журнал боевых действий 60 А (01.10.1943 - 03.10.1943), 80 л.

Ф. 500. Переводы немецких трофейных документов.

Оп. 12462.

82. Д. 8. Директивы Гитлера, 1943, 120 л.

83. Д. 18. Разные документы главного командования вооруженных сил Германии за 1943–1944 гг., 1943–1944, 108 л.

84. Д. 192. Оперативные сводки группы армий “Юг”, 1943, 75 л.

85. Д. 565. Информации ОКВ о положении на фронтах, 1.01–31.12.43, 995 л.

86. Д. 713. Перечень операций и боевых действий на советско-германском фронте, 22.06.1941–26.08.1944, 62 л.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

87. Артиллерийское обеспечение форсирования р. Днепр / Сборник материалов по изучению опыта войны; [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 121–137.

88. Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ: Документи // Український історичний журнал. – 1983. – № 11. – С. 14–28.

89. Битва за Днепр в документах // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 10. – С. 33–39.

90. Битва за Днепр в документах // Патріот України: довідково-інформаційне видання. – К., 2003. – С. 121–127.

91. Гидрометеорологическое обеспечение операций по форсированию рек // Сборник материалов по изучению опыта войны; [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 188–191.

92. Дашичев В. Ж. Банкротство стратегии германского фашизма. Очерки, документы и материалы / В. Ж. Дашичев. – М. : Наука, 1973. – Т. 2: Агрессия против СССР. Падение “Третьей империи“ 1941–1945. – 665 с.

93. Инженерное обеспечение войск Воронежского фронта при форсировании р. Днепр // Сборник материалов по изучению опыта войны; [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 159–169.

94. Киевская наступательная операция в документах // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 54–59.

95. Киевская наступательная операция в документах // Патріот України: довідково-інформаційне видання. – К., 2003. – С. 127–133.

96. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників : науково-документальне видання / Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін. – Київ-Львів, 2003. – 528 с.

97. Отчет начальника инженерных войск 13-й армии начальнику штаба инженерных войск 1-го Украинского фронта об инженерном обеспечении форсирования р. Днепр с хода войсками армии в сентябре 1943 г. // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны; [Генеральный штаб. Военно-научное управление]. – 1957.– № 30. – С. 5–10.

98. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: в 2 т. – М., 1957. – Т. 2. – 320 с.

99. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза с 25.1.1943 по 3.9.1945. – М. : Воениздат, 1975. – 598 с.

100. Русский архив: Великая Отечественная. Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Т.13 (1–2) / [сост. Барсуков А. И. [и др.]; под общ. ред. Золотарева В. А.]. – М. : ТЕРРА, 1997. – 456 с.

101. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1943 г. Т. 16 (5–3) / [сост. Соколов А. М. [и др.]; под общ. ред. Золотарева В. А.]. – М. : ТЕРРА, 1999. – 360 с.

102. Русский архив: Великая Отечественная. Главные политические органы Вооруженных сил СССР в Великой Отечественно войне 1941–1945 гг.: Документы и материалы. Т. 17 – 6 (2–3) / [сост. Бородин Н. И. [и др.]; под общ. ред. Золотарева В. А.]. – М. : ТЕРРА, 1996. – 672 с.

103. Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы 1943 г. Т. 23 (12–3) / [сост. Ефремов А. Д. [и др.]; под общ. ред. Золотарева В. А.]. – М. : ТЕРРА, 1999. – 512 с.

104. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 (Январь – декабрь 1943 года) / [под ред. А. Н. Грылева]. – М. : Воениздат, 1969. – 480 с.

105. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/docs/da/sbd/index.html. Дата доступу – 01.05.2017 р.).

106. “Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Сост. полковник В. И. Дашичев. – М. : Воениздат, 1967. – 752 с.

107. Форсирование рек танковыми и механизированными соединениями // Сборник материалов по изучению опыта войны; [Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии]. – 1944. – № 12. – С. 138–159.

108. Хрущев Н. С. Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Украины. Доклад на VI сессии Верховного Совета УССР 1 марта 1944 года в г. Киеве. – М. : Госполитиздат, 1944. – 58 с.

МЕМУАРИ ТА СПОГАДИ

109. Батов П. И. В походах и боях / П. И. Батов. – [изд. 3-е, доп. и испр.]. – М., 1974. – 402 с.

110. Батюня О. Битва за Київ / О. Батюня // Комуніст України. – 1958. – № 10. – С. 125–132.

111. Белов Г. А. Кавалеристы форсируют Днепр (Воспоминания о боевых действиях 16-й гв. кав. дивизии в сент. 1943 г.) / Г. А. Белов // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 4. – С. 67–70.

112. Бидерман Г. В. В смертельном бою. Воспоминания командира противотанкового расчета. 1941–1945 / Г. Бидерман. – М. : Центрполиграф, 2005. – 366 с.

113. В битве за Киев. Воспоминания, очерки / [Под общ. ред. Д. Ф.Григоровича]. – К. : “Молодь”, 1983. – 320 с.

114. В большом наступлении: Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. / [Сост. В. С. Локшин]. – М. : Воениздат, 1964. – 495 с.

115. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М. : Политиздат, 1978. – 552 с.

116. Героїчний Київ: документальні розповіді / [упоряд. В. І. Денисенко]. – К. : Україна, 2003. – 335 с.

117. Гречко А. А. Годы войны. 1941–1945 / А. А. Гречко. – М. :

Воениздат, 1976. – 575 с.

118. Гречко А. А. Освобождение Киева. Краткий военно-исторический очерк / А. А. Гречко. – М. : Знание, 1973. – 96 с.

119. Гречко А. А. В боях за столицу Украины / А. А. Гречко // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 11. – С. 1–17.

120. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – Смоленск : Русич, 1999. – 653 с.

121. Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков; [пер. з рос. А. Шевченка, Г. Кулінича]. – К. : Політвидав України, 1985. – 841 с.

122. Звезды на крыльях (воспоминания ветеранов Советской авиации) / [Ред.-сост.: И. Ф. Шипилов, С. М. Федосеев]. – М. : Воениздат, 1959. – С. 181–272.

123. Иванов С. П. Освобождение столицы Украины – Киева / С. П. Иванов // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 20–24.

124. Коваленко Н. На одинці із совістю : повість, спогади / Н. Д. Коваленко. – Миронівка : ЗАТ “Миронівська друкарня”, 2005. – 118 с.

125. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944 / И. С. Конев. – М. : Наука, 1972. – 368 с.

126. Крайнюков К. В. Из опыта партийно-политической роботы в битве за Днепр и при освобождении Киева (воспоминания) / К. В. Крайнюков // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 11. – С. 61–72.

127. Крайнюков К. В. Оружие особого рода / К. В. Крайнюков. – М. : Воениздат, 1977. – 671 с.

128. Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы / К. В. Крайнюков. – М. : Воениздат, 1971. – 324 с.

129. Красовский С. А. Жизнь в авиации / С. А. Красовский. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Воениздат, 1968. – 374 с.

130. Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала Вермахта / Э. фон Манштейн; [пер. с англ. Т. М. Шуликовой]. – М. : ЗАО “Центрполиграф”, 2009. – 575 с.

131. Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. В. Меллентин. – М. : Издательство иностранной литературы, 1957. – 304 с.

132. Мельников І. І. 167-ма стрілецька дивізія в боях за визволення Києва (спогади) / І. І. Мельников // Український історичний журнал. – 1983. – № 11. – С. 28–34.

133. Мельников С. Н. Маршал Рыбалко: Воспоминания бывшего члена Военного совета 3-й гвардейской танковой армии / С. Н. Мельников [лит. запись Е. М. Пятигорской]. – К. : Политиздат Украины, 1980. – 255 с.

134. Мельников С. Н. Танкисты в боях на Днепре (боевые действия мелких танковых групп по освобождению Киева, Житомира и других городов) / С. Мельников // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 2–3. – С. 5–7.

135. Москаленко К. С. На юго-западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма: в 2 кн. / К. С. Москаленко. – М. : Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – 567 с.

136. Москаленко К. С. Провал контрнаступления немецко-фашистских войск под Киевом в ноябре 1943 года / К. С. Москаленко // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 3. – С. 61–69.

137. Москаленко К. С. Киевская операция. Воспоминания бывшего командующего 40-й, а затем 38-й армиями / К. С. Москаленко // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 51–58.

138. Пабст Г. Дневник немецкого солдата. Военные будни на Восточном фронте. 1941–1943 / Г. Пабст. – М. : “Центрполиграф”, 2004. – 255 с.

139. Пухов Н. П. Годы испытаний / Н. П. Пухов. – М. : Воениздат, 1989. – 88 с.

140. Рокоссовский К.К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – М. : Воениздат, 1972. – 375 с.

141. Рыбалко П. С. Действия танков на Правобережной Украине в районе букринского плацдарма / П. С. Рыбалко // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 2–3. – С. 8–13.

142. Рыбалко П. С. Танки на Днепре / П. С. Рыбалко // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1945. – № 10–11. – С. 56–60.

143. Рябов В. С. Великий подвиг / В. С. Рябов. – М. : Воениздат, 1985. – 448 с.

144. Самойлович Г. 167-я стрелковая дивизия в боях за освобождения Киева / Г. Самойлович // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 11. – С. 48 – 53.

145. Свобода Л. От Бузулука до Праги / Л. Свобода; [пер. с чеш.]. – М. : Воениздат, 1969. – 436 с.

146. Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни / [упоряд. В. І. Кидонь, О. О. Пашкова]. – К. : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. – 32 с.

147. Чухрай Г. Н. Моя война / Г. Н. Чухрай. – М. : Алгоритм, 2001. – 304 с.

148. Шапошников М. К. По зову Родины / М. К. Шапошников. – К. : Политиздат, 1988. – 206 с.

149. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни : кн. 1 і 2 / С. М. Штеменко; [пер. з рос.]. – К. : Політвидав України, 1987. – 910 с.

150. Якубовский И. И. Земля в огне / И. И. Якубовский. – М. : Воениздат, 1975. – 567 с.

ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

151. Бобров З. Л. Н. Ф. Ватутин – выдающийся полководец Великой Отечественной войны: автореф. дис. … канд. ист. наук / З. Л. Бобров. – К. : Киевский ун-т марксизма-ленинизма, 1953. – 13 с.

152. Гриневич В. А. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 –

жовтень 1944 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / В. А. Гриневич. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 16 с.

153. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. … д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 / В. А. Гриневич. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 33 с.

154. Заборовський В. В. Організація та бойове застосування винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945 рр.: дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2004. – 180 с.

155. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України : дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НУОУ, 2013. – 197 с.

156. Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. Рибченко. – К. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – 16 с.

157. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : автореф. дис. … д-ра іст. наук: 20.02.22 – військова історія / С. Сидоров. – К. : НАОУ, 2006. – 40 с.

158. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : дис. … д-ра іст. наук: 20.02.22 – військова історія / С. Сидоров. – К. : НАОУ, 2006. – 624 с.

159. Сегеда С. П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття) : дис. … д-ра іст. наук: 20.02.22 – військова історія / С. Сегеда. – К., 2012.

160. Третяк В. Л. Преса першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943–1945 рр.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. Л. Третяк. – К., 2015. – 258 с.

161. Филь О. М. Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / О. М. Филь. – К. : Нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2006. – 18 с.

162. Филь О. М. Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / О. Филь. – К., 2007. –180 с.

163. Шеховцов Н. И. Форсирование крупных речных преград войсками Центрального фронта в Черниговско-Припятской операции (С 26 августа по 30 сентября 1943 г.) : дис. … канд. воен. наук / Н. И. Шеховцов. – М., 1951. – 409 с.

ОПУБЛІКОВАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

(фундаментальні колективні видання, монографії, історичні нариси)

164. 3-я гвардейская танковая / [Под ред. А. М. Зварцева]. – М. : Воениздат, 1982. – 288 с.

165. Ананьев И. М. Танковые армии в наступлении: по опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. М. Ананьев. – М. : Воениздат, 1988. – 456 с.

166. Апрелев О. Т. Особенности военного искусства советских войск в наступательных операциях летом и осенью 1943 г. (Битва за Днепр) / О. Т. Апрелев. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1969. – 21 с.

167. Армейские операции (примеры из опыта Великой Отечественной войны) / [Слепков Д. К. [и др.]; под ред А. И. Радзиевского. – М. : Воениздат, 1977. – 254 с.

168. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Артиллерия в наступательных операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. – 9 мая 1945 г.). – 1965. – 715 с.

169. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Альбом схем. – 1965. – 54 сх.

170. Архипов В. С. Время танковых атак / В. С. Архипов. – М. : Яуза; Эксмо, 2009. – 352 с.

171. Безсмертя. Книга Пам’яті України 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам’яті України”, 2000. – 944 с.

172. Бережинский В. Г. Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 года) / В. Г. Бережинский. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины; Украинский ин-т военной истории, 2002. – 32 с.

173. Бережинский В. Г. Киевская наступательная операция 3–13 ноября 1943 года / В. Г. Бережинський. – К. : Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины; Украинский ин-т военной истории, 2002. – 38 с.

174. Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум’ї війни 1941–1945; [гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 215–223.

175. Бережинський В. Г. Київська оборонна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум’ї війни 1941–1945; [гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 103–113.

176. Гончаров В. Битва за Днепр. 1943 г. / В. Гончаров. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 777 с.

177. Боевые действия Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945. Краткий военно-исторический очерк: в 2 т. / [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М. : Воениздат, 1958. – Т. 1 : Июнь1941 г. – декабрь 1943 г. – 340 с.

178. Борзунов С. М. Берег левый, берег правый / С. М. Борзунов. – М. : ДОСААФ, 1966. – 158 с.

179. Борзунов С. М. На Дніпровському рубежі (записки військового кореспондента) / С. М. Борзунов. – К. : Обл. кн.-газ. вид., 1963. – 40 с.

180. В боях за визволення Києва / [За заг. ред. М. І. Величка]. – К., 2003. – 48 с.

181. В пламени сражений. Боевой путь 13-й армии. – М. : Воениздат, 1972.

182. В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945; [Отв. ред. И. Я. Виродов]. – М. : Наука, 1974. – 565 с.

183. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. статей / [Под ред. П. А. Жилина]. – М. : Воениздат, 1956. – 624 с.

184. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб / Д. Веденеев. – К. : “К.И.С.”, 2008. – 432 с.

185. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 1: Основные события войны. – М. : Воениздат, 2011. – 848 с.

186. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 3: Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М. : Кучково поле, 2012. – 864 с.

187. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: в 4 кн. – Кн. 3: Освобождение. – М. : Наука, 1998. – 509 с.

188. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М. : Воениздат, 1970. – 632 с.

189. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – [3-е изд.]. – М. : Воениздат, 1984. – 560 с.

190. Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1967. – 776 с.

191. Вили Фей. Танковые сражения войск СС / В. Фей; [пер. с англ. П. Смирнова]. – М. : Яуза; Эксмо, 2009. – 416 с.

192. Винокур Л. А. 7-я гвардейская идет на Запад / Л. А. Винокур. – Волгоград : Кн. изд-во, 1964. – 269 с.

193. Війна і міф. Невідома Друга світова / За заг. ред. О. Зінченка, В. В’ятровича, М. Майорова. – Харків : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2016. – 272 с.

194. Военная хитрость: Из теории и истории / В. Н. Лобов. – М. : Воениздат, 1992. – 254 с.

195. Возненко В. В. Освобождение Киева (осень 1943 г.): популярный очерк / В. В. Возненко, Г. М. Уткин. – М. : Воениздат, 1953. – 176 с.

196. Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне 1941–1945 (краткая хроника). – М. : Воениздат, 1981. – 375 с.

197. Войска противовоздушной обороны страны в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) // Войска противовоздушной обороны страны. Исторический очерк. – М. : Воениздат, 1968. – С. 67–334.

198. Воробьев Ф. Д. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. (краткий военно-исторический очерк) / Ф. Д. Воробьев, В. М. Кравцов. – М. : Воениздат, 1961. – 456 с.

199. Воробьев Ф. Д. Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (краткий очерк) / Ф. Д. Воробьев, В. М. Кравцов. – М. : Воениздат, 1954. – 431 с.

200. Воробьев Ф. Д. Освобождение Правобережной Украины / Ф. Д. Воробьев. – М. : ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 48 с.

201. Ворожайкин А. В. Рассвет над Киевом / А. В. Ворожайкин. – М. : Воениздат, 1966. – 200 с.

202. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк / [Под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 931 с.

203. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк (Альбом схем) / [под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 32 сх.

204. Вторая мировая война. Итоги и уроки. – М. : Воениздат, 1985. – 448 с.

205. Германия во Второй мировой войне (1939–1945) / [Блейер В., Дрехслер К., Фёрстер Г., Хасс Г.] ; – М. : Воениздат, 1971. – 432 с.

206. Гефтлер М. Визволення Києва / М. Гефтлер, М. Грановський, В. Яворський. – К. : Держполітвидав УРСР, 1948. – 89 с.

207. Гланц Д. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии; [Пер. с англ. В. Фёдорова] / Д. Гланц. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 640 с.

208. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным / А. Гогун. – СПб : ИД “Нева”, 2004. – 416 с.

209. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / А. Гогун. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.

210. Голиков С. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне / С. Голиков. – М. : Госполитиздат, 1952. – 280 с.

211. Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. : монографія / М. Л. Головко. – К., 2004. – 703 с.

212. Голышев М. И. В боях за Днепр / Н. А. Степанов, М. И. Голышев. – М. : Воениздат, 1954. – 108 с.

213. Гончаров В. Битва за Днепр. 1943 г. / В. Гончаров. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 777 с.

214. Гончаров В. Днепровская десантная операция / В. Гончаров, М. Морозов, А. Платонов // Десанты Великой Отечественной войны : военно-исторический сборник. – М. : Эксмо, 2008. – С. 354–380.

215. Гордиенко А. К. Днепровские были / А. К. Гордиенко. – М. : Воениздат, 1967. – 255 с.

216. Григорович Д. Ф. Киев – город-герой / Д. Ф. Григорович. – М. : Воениздат, 1978. – 156 с.

217. Гриневич В. Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. / В. А. Гриневич // Історія українського війська [під ред. Я. Дашкевича]. – Львів : Світ, 1996. – С. 332–467.

218. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2010. – 150 с.

219. Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою / В. О. Дайнес. – М. : Яуза: Эксмо, 2010. – 800 с.

220. Диксон Ч. Коммунистические партизанские действия / Ч. Диксон, О. Гейльбрунн.– М. : ИИЛ, 1957. – 291 с.

221. Днепр – река героев. Свидетельства всенародного подвига / [Н.И. Луцев – рук. кол. и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 371 с.

222. Жуковський В. О. Слави не шукали / В. О. Жуковский. – К. : Україна, 2000. – 160 с.

223. Залесский К. А. Войска СС. Военная элита Третьего Рейха / К. А. Залесский. – М. : Яуза-пресс, 2009. – 336 с.

224. Захаров Ю. Д. Генерал армии Н. Ф. Ватутин / Ю. Д. Захаров. – М. : Воениздат, 1985. – 192 с.

225. Ильгин Н. Г. Гвардейцы в воздухе / Н. Г. Ильгин, В. П. Рулин. – М. : ДОСАФ, 1973. – 272 с.

226. Инженерное обеспечение наступательных действий Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Военно-научное общество при ЦДСА, 1968. – 110 с.

227. Инженерные войска в боях за Родину. – М. : Воениздат, 1970. – 424 с.

228. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 : в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС [пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М. : Воениздат, 1960–1965. – Т. 3: Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – 1961. – 656 с.

229. История военного искусства. Сборник материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войне. Вып. № 5. Т. 1–4 [отв. ред. А. И. Готовцев] / Высшая военная академия им. К. Е. Ворошилова. – М. : Воениздат, 1955. – Т. 2: Второй период войны (осень 1942 г. – конец 1943 г.) – 466 с.

230. История военного искусства: в 3 кн. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – М. : Воениздат, 1961. – Кн. 2: Военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны. – 727 с.

231. История войск связи : [учеб. пособие для слушателей военных академий связи]: в 2-х ч. / под ред. Н. Л. Гурьянова. – Л. : Военная академия связи, 1954. – Ч. 2: Войска связи Советской Армии. – 1954. – 382 с.

232. История Второй мировой войны 1939–1945 : в 12 т. / [Пред. ред. комиссии А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 7 : Завершение коренного перелома в войне. – 1976. – 552 с.

233. Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. – М. : Воениздат, 1957. – 416 с.

234. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых / [К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др.]. – М. : АСТ, 1998. – 640 с.

235. Ісаєв Ф. Битва за Дніпро / Ф. Ісаєв. – К. : Харків, 1944. – 28 с.

236. Історія українського війська (1917–1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; [упоряд. Я. Дашкевич]. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.

237. Казаков К. П. Всегда с пехотой, всегда с танками. Военно-исторический очерк о боевых действиях артиллерии в крупнейших операциях Великой Отечественной войны / К. П. Казаков. – М. : Воениздат, 1973. – 296 с.

238. Карель. П. Восточный фронт: в 2 кн. / П. Карель. Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М. : Изографус, 2003. – 462 с.

239. Карпов В. Маршал Жуков. Его соратники и противники в дни войны и мира / В. Карпов. – М. : Вече, 2002. – 353 с.

240. Карпов В. В. Генералиссимус: в 2 т./ В. В. Карпов. – Калиниград : ФГУИПП “Янтар. сказ”, 2002. – Т. 2. – 512 с.

241. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.

242. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919–1969). – К. : Поитуправление КВО, 1969. – 544 с.

243. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років". – К., 2012. – 504 с.

244. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (за документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації) / [упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін.] ; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2014. – 864 с.

245. Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення // Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років". – К. : Аеростат, 2013. – 348 с.

246. Клюєнко Д.М. В боях за визволення України / Д. М. Клюєнко. – К. : Політвидав України, 1984. – 175 с.

247. Ковалев И. В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) / И. В. Ковалев. – М. : Наука, 1981. – 480 с.

248. Коваль М. В. Україна крізь віки: в 15 т. – Т. 12: Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1999. – 687 с.

249. Командующий 1-м Украинским фронтом генерал армии Николай Федорович Ватутин (к 55-й годовщине освобождения столицы Украины города-героя Киева). – К. : [б.и.], 1998. – 16 с.

250. Кроуфорд С. Восточный фронт день за днем. Германский вермахт против Красной Армии. 1941–1945 / С. Кроуфорд ; [пер. с англ.]. – М. : Центрполиграф, 2011. – 301 с.

251. Крупченко И. Е. Некоторые выводы из опыта боевого применения танковых (механизированных) корпусов и танковых армий в наступательных операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. Е. Крупченко.– М. : Военная академия бронетанковых войск, 1964. – 66 с.

252. Крупченко И. Е. Роль бронетанковых войск в достижении победы в Великой Отечественной войне / И. Е. Крупченко // 20 лет со дня разгрома фашистской Германии. – М. : Военная академия бронетанковых войск, 1965. – С. 30–42.

253. Крутіков С. О. Дніпровська повітрянодесантна операція 1943 р. // Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко та ін.]. – К. : Україна, 2005. – С. 207–215.

254. Кузнецов П. Г. Генерал Черняховский (1907–1945) / П. Г. Кузнецов. – М. : Воениздат, 1969. – 240 с.

255. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война / Б. Лиддел Гарт. – М. : АСТ, СПб. : Terra Fantastica, 1999. - 944 с.

256. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Очерк / Б. Лиддел Гарт ; [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1976. – 680 с.

257. Лисенко О. Є. Велика Вітчизняна війна. Хід бойових дій в Україні / О. Є. Лисенко // Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети ; [за заг. ред. О. І. Кузьмука]. – К. : ВД "Ін Юре", 2001. – С. 152–194.

258. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні / В. М. Литвин. – К. : ВД "Лі-Терра", 2004. – 464 с.

259. Маневич Е. Д. От Сталинграда до Вены / [Е. Д. Маневич, И. К. Бенедиктов] ; под общ. ред. А. Т. Шепилова. – М. : Воениздат, 1949. – 192 с.

260. Мариинский Е. Внизу передний край / Е. Мариинский. – М. : Политиздат, 1966. – 255 с.

261. Марьина В. В. Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939–1945 гг.: Кн. 2: 1941–1945 гг. / В. Марьина. - М. : Индрик, 2009. – 432 с.

262. Машовець П. Л. Полководці – визволителі України : інформ.-довід. зб. / П. Л. Машовець, Г. Є. Ясєв. – [вид. 2-ге, доп.]. – К. : Книга Пам'яті України, 2007. – 44 с.

263. Мещеряков Г. Борьба за Киев / Г. Мещеряков. – М. : Госполитиздат, 1944. – 48 с.

264. Мигрин Г.П. Задача особой важности (Партизанская разведка 1941–1945) / Г. П. Мигрин, Г. П. Мищенко. – К. : Вища школа, 1985. – 208 с.

265. Мидельдорф Э. Тактика в русской кампании / Э. Мидельдорф. – М. : Вече, 2011. – 367 с.

266. Митчем С. Командиры "Третьего рейха" / С. Митчем, Дж. Мюллер. – Смоленск : Русичи, 1995. – 320 с.

267. Михалев С. Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени / С. Н. Михалев. – М., Жуковский : Кучково поле, 2003. – 952 с.

268. Моисеев О. В. Великая битва на Днепре. Идейно-политическая работа в войсках в период боев за Днепр и Киев / О. В. Моисеев. – К. : Изд-во АН УССР, 1963. – 248 с.

269. Муковський І. Т. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство "Книга пам'яті України", 1996. – 568 с.

270. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. / Б. Мюллер-Гиллебранд ; [пер. с нем]. – М. : Изографус, Эксмо, 2002. – 800 с.

271. Найджел Т. Немецкая армия на Восточном фронте. 1943-1945 / Т. Найджел, С.Эндрю. – М. : АСТ, – 2001. – 640 с.

272. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1945 : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 432 с.

273. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – 264 с.

274. Нерсесян Н. Г. Киево-Берлинский: Боевой путь 6-го гвардейского танкового корпуса / Н. Г. Нерсесян. – М. : Воениздат, 1974. – 199 с.

275. Нерсесян Н. Г. Фастовская гвардейская. Боевой путь 53-й гвардейской. ордена Ленина, Краснознаменной, орденов Суворова и Богдана Хмельницкого танковой бригады / Н. Г. Нерсесян. – М. : Воениздат, 1964. – 206 с.

276. Общевойсковая армия в наступлении (по опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / [Под ред. П.А. Курочкина]. – М. : Воениздат, 1966. – 244 с.

277. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: в 4 т. / Отв. ред. С. П. Платонов [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М. : Воениздат, 1958–1959. – Т. 2: Операции Советских Вооруженных Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1958. – 840 с.

278. Опрышко А. Обреченные на забвение (история Днепровской воздушно-десантной операции). – Р-н/Д : ЗАО “Книга”, 2012. – 448 с.

279. Ортенберг Д. И. Маршал Москаленко / Д. И. Ортенберг. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 127 с.

280. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Центральный государственный архив общественных объединений Украины, Мемориальный комплекс “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов”. – М., 2010. – 670 с.

281. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.) : історія, люди, пам’ять. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 496 с.

282. Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – М. : Воениздат, 1968. – 584 с.

283. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни : спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

284. Первов Н. На букринском плацдарме / Н. Первов. – Воронеж, 2000. – 20 с.

285. Передельский Г. Е. Артиллерия в бою и операции / Г. Е. Передельский, А. И. Токмаков, Г. Т. Хорошилов. – М. : Воениздат, 1980. – 136 с.

286. Подвиг на віки: Книга пам’яті України – місто-герой Київ / [Ред. кол.: А.І. Тимчик (гол.) та ін.]. – К., 2000. – 912 с.

287. Полевая реактивная артиллерия в Великой Отечественной войне. – М. : ВАФ, 1955. – 642 с.

288. Радзиевский А. И. Прорыв (по опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / А. И. Радзиевский. – М. : Воениздат, 1979. – 191 с.

289. Радзиевский А. И. Битва за Днепр / А. И. Радзиевский // Военное искусство и практика обучения и воспитание командных кадров. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1975. – С. 172–178.

290. Развитие Советских Вооруженных Сил и военного искусства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / [Под ред. Р. А. Савушкина]. – М. ВПА им. В. И. Ленина, 1988. – 296 с.

291. Раус Э. Танковые сражения на Восточном фронте / Э. Раус. – М. : АСТ, 2006. – 528 с.

292. Рипенко Ю. Б. Маршал Варенцов. Путь к вершинам славы и долгое забвение. 1901–1971 / Ю. Б. Рипенко. – М. : Центрполиграф, 2011. – 479 с.

293. Рождение Чехословацкой Народной армии : сборник статей / [Пер. с чеш. С. Тулина; под общ. ред. С. Грачева.]. – М. : Воениздат, 1959. – 280 с.

294. Рокоссовский Р. К. В боях за освобождение Украины / Р. К. Рокоссовский. – К. : Україна, 2000. – 136 с.

295. Сайер Г. Последний солдат Третьего рейха / Г. Сайер ; пер. с англ. С. А. Данилина. – М. : Центрполиграф, 2002. – 496 с

296. Самоходная артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1956. – 332 с.

297. Світові війни мовою плаката. Книга-каталог виставки / Український ін-т національної пам’яті; Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – К., 2009. – 208 с.

298. Семенов В. А. Оперативное искусство в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / В. А. Семенов // Краткий очерк развития советского оперативного искусства. – М., 1960. – С. 134–382.

299. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво (1918–1991 рр.) : історіографічний нарис : монографія / С. В. Сидоров. – К. : НАОУ, 2006. – 564 с.

300. Смольный М. К. 1000 километров в боях и походах. Боевой путь 161-й стрелковой Станиславской Краснознаменной ордена Богдана Хмельницкого дивизии 1941-1945 гг. / М. К. Смольный. – М. : Воениздат, 1972. – 200 с.

301. Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1960. – 800 с.

302. Советская кавалерия : военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1984. – 319 с.

303. Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1968. – 451 с.

304. Советские воздушно-десантные войска : военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1980. – 312 с.

305. Советские танковые войска. 1941–1945. Военно-исторический очерк. – М. : Воениздат, 1973. – 334 с.

306. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т. 2: Советское военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1962. – 407 с.

307. Стратегические решения и вооруженные силы: в 2 т. – М. : Арбизо, 1995. – Т. 1. – 993 с.

308. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961. – 984 с.

309. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НУОУ Івана Черняховського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.

310. Строева А. Т. Шестая танковая и ее командарм / А. Т. Строева. – К. : Молодь, 2000. – 208 с.

311. Таран А. В. Твоє знамено, Хрещатик: документальна розповідь / А. В. Таран, В. В. Яценко. – К. : Молодь, 1978. – 96 с.

312. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева / Б. С. Тельпуховский. – М. : ДОСААФ, 1966.– 55 с.

313. Тимохович И. В. Оперативное искусство советских ВВС в Великой Отечественной войне. – М. : Воениздат, 1976. – 343 с.

314. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх; [пер. с нем]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1956. – 605 с.

315. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [Под ред. С. К. Куркоткина]. – М. : Воениздат, 1977. – 560 с.

316. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 2: Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.) – 512 с.

317. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – 735 с.

318. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горєлов та ін.]. – К. : Україна, 2005. – 560 с.

319. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр .: у 3 т. / Інститут історії партії ЦК КП України. – К., 1968. – Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.). – 520 с.

320. Уткин Г. М. Герои Днепра / Г. М. Уткин. – М. : Изд-во ДОСААФ, 1960. – 144 с.

321. Уткин Г. Штурм "Восточного вала". Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра / Г. Уткин. – М. : Воениздат. 1967.– 464 с.

322. Федака С. Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України : монографія / С. Д. Федака. – Ужгород : Ліра, 2010. – 237 с.

323. Филь О. М. За крок до маршальського жезла / О. М. Филь. – К. : Варта, 2005. – 168 с.

324. Филь О. М. Іван Черняховський: історичний нарис / О. М. Филь. – К. : Варта, 2006. – 216 с.

325. Фортификация Второй мировой войны 1939–1945. III Рейх. Крепости, доты, бункеры, блиндажи, линии обороны / Дж. Э. Кауфман, Г. У. Кауфман; [пер. с англ. В. Феоктистовой]. – М. : Эксмо, 2006. – 352 с.

326. Фронты наступали. По опыту Великой Отечественной войны. Краткий историко-теоретический очерк. – М. : Наука, 1987. – 255 с.

327. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. С. Фуллер. – М. : АСТ; СПб. : Полигон, 2006. – 559 с.

328. Чайковський А. С. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. – К. : Україна, 1994. – 255 с.

329. Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг : Діоніс, 2010. – 436 с.

330. Шеин Д. В. Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.

331. Шеин Д. В. Танковая гвардия в бою / Д. Шеин. – М. : Яуза; Эксмо, 2009. – 480 с.

332. Шеховцов Н. И. Битва за Днепр / Н. И. Шеховцов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1950. – 119 с.

333. Шеховцов Н.И. Способы достижения внезапности в годы Великой Отечественной войны / Н. И. Шеховцов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1957. – 88 с.

334. Шимченко Д. К. Букринський плацдарм / Д. К. Тимченко. – К. : Хрещатик, 1993. – 12 с.

335. Berger F. The Face of Courage. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2007. – 599 p.

336. Cazenave S., Warnick R. Tiger! – Editions Heimdal, 2008. – 496 p.

337. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militдrgeschichtlichen Vorschungsamt. – Bd. 8. – Die Ostfront 1943/44 – Der

Krieg im Osten und an den Nebenfronten - Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – 1320 p.

338. Duppuy T., Martell P. Great Battles. On the Eastern Front. The Soviet-German War 1941–1945. / T. Duppuy, P. Martell. – Indianapolis. New York, 1982. – 249 p.

339. Glants D. American Perspectives on Eastern Front Operations in World War / D. Glants. – Fort Leavenworth. – 1986. – 18 p.

340. Görlitz, W. History of the German General Staff, Its History and Structure 1657–1945. – London : Hollis & Carter, 1953. – 418 p.

341. Lucas J. Die Wehrmacht 1939–1945. Zahlen, Daten, Fakten / James Lucas. – Wien : Tosa Verlagsgesellschaft, 2004. – 216 p.

342. Melvin M. Manstein: Hitler's Greatest General / M. Melvin. – London : Weidenfeld and Nicolson, 2010. – 647 p.

343. Nevenkin K. Fire Brigades. The Panzer Divisions 1943–1945. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2008. – 940 p.

344. Schneider W. Tigers in Combat II. – Stackpole books, 2005. – 354 p.

345. Stober H. Die Flugabwehrverbande der Waffen-SS. – Verlag K.W. Schutz Kg, 1984. – 608 p.

346. Tomas F. Die Ritterkreuzträger der Deutschen Wehrmacht, 1939–1945 / F. Tomas., G. Wegmann, Teil 1. – Osnabrück, 1985. – 374 p.

347. Weidinger O. Comrades to the End. The 4th SS Panzer-Grenadier Regiment "Der Fuhrer" 1938–1945. The history of a German-Austrian fig Mi – Atglen: Schiffer Military History, 1998. – 464 p.

348. Westphal S.. The Fatal Decisions / S. Westphal, W. Kreipe, G. Blumentritt, F. Bayerlein and etc. – New York, 1956. – 137 p.

349. Wolfgang Lange. Die Wehrmacht im Kampf, Band 28: Korpsabteilung C vom Dnjeper bis nach Polen (November 1943 bis Juli 1944). Kampf einer Infanterie-Division auf breiter Front gegen große Übermacht - Kampf im Kessel und Ausbruch / W. Lange – Scharhorst,1961. – 127 p.

350. Yerger M. C. German Cross in Gold. Holders of the SS and Police. Vol.1. “Das Reich”. – James Bender Publishing, 2003. – 432 p.

351. Za svobodu Československa. Kapitoly z dějin československé vojenské jednotky v SSSR za druhé světové války / hl – I. – Praha : Naše vojsko, 1959. – 563 c.

352. Ziemke E. Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East / E. Ziemke. – Washington, 1968. – 502 p.

СТАТТІ У НАУКОВИХ ЖУРНАЛАХ

353. Агафонов В. П. Связь в армейской наступательной операции с форсированием водной преграды (по опыту 27-й и 40-й армий в сентябре 1943 г.) / В. П. Агафонов // Воен. связист. – 1957. – № 4. – С. 19–22.

354. Ашкеров В. В битве за Днепр (о боевых действиях войск ПВО страны) / В. Ашкеров // Вестник ПВО.– 1973. – № 11. – С. 88–92.

355. Базанова М. М. Битва за Дніпро і визволення столиці Радянської України: за кінофотодокументами ЦДАКФФД УРСР / М. М. Базанова // Архіви України. – 1973. – № 5. – С. 30–39.

356. В боях за Киев (о боевых действиях Войск ПВО страны) // Вестник ПВО. – 1961. – № 11. – С. 74–80.

357. Веденеев Д. Освободитель Украины / Д. Веденеев // Досье секретных служб. – 2010. – № 5. – С. 27–36.

358. Возненко В. В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 года / В. В. Возненко // Военная мысль. – 1963. – № 10. – С. 53–69.

359. Гедз В. Окупаційні документи та листівки Києва як історичне джерело (1941 – 1943 рр.) / В. Гедз // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 2 (8) / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 5–21.

360. Голубович В. Стратегические резервы в летне-осенней компании 1943 года. / В. Голубович // Военно-исторический журнал. – 1974.– № 3. – С. 77–84.

361. Грехнев П. И. Противовоздушная оборона переправ через Днепр (действия истребительной авиации и зенитной артиллерии) / П. И. Грехнев // Вестник ПВО. – 1961. – № 11. – С. 76–79.

362. Грицюк В. М. 24 залпи на честь визволителів Києва / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Віче. – 2013. – № 21. – С. 32–45.

363. Грицюк В. М. Битва за Дніпро / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Віче. – 2013. – № 23. – С. 59–61.

364. Гуркин В. В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945 гг. Новые аспекты / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 1–13.

365. Гуркин В. В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 19–27.

366. Дударев С. Артиллерийское обеспечение форсирования реки Днепр / С. Дударев // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 23–29.

367. Езерский Ф. Саперы на переправах (боевые эпизоды) / Ф. Езерский // Военно-инженерный журнал. – 1955. – № 9. – С. 28–30.

368. Езерский Ф. Саперы и понтонеры при форсировании Днепра. Боевые эпизоды (сентябрь 1943 г.) / Ф. Езерский // Военно-инженерный журнал. – 1953. – № 9. – С. 12–17.

369. Желанов В. Н. Артиллерийское обеспечение форсирования крупной реки (в ходе наступления советских войск в 1943–1944 гг.) / В. Н. Желанов // Военная мысль. – 1944. – № 8–9. – С. 33–40.

370. Забелок Б. Г. В битве за Днепр / Б. Г. Забелок // Вестник ПВО. – 1959. – № 1. – С. 57–59.

371. Иванов В. Радиосвязь в битве за Киев / В. Иванов // Радио. – 1963. – № 11. – С. 4–6.

372. Исаев Ф.М. Оперативное искусство в современной войне / Ф. М. Исаев // Большевик. – 1943. – С. 21–35.

373. Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 10. – С. 8–24.

374. Казаков М. Создание и использование стратегических резервов (в общевойсковых объединениях, в основных операциях первого и второго периодов Великой Отечественной войны) / М. Казаков // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 12–19.

375. Кидонь В. І. Історіографія підготовки Київської наступальної операції (3– 13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – Вип. 4 (10). – С. 75–85.

376. Кидонь В. І. Операції Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямі (жовтень – грудень 1943 р.) / В. І. Кидонь // Труди університету: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняховського. – 2014. – № 5 (126). – С. 208–216.

377. Кидонь В. І. Радянські військові мобілізації 1943 р. в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки / В. І. Кидонь // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – Вип. 19. – С. 83–99.

378. Кидонь В. І. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції / В. І. Кидонь // Військово-науковий вісник : зб. наук. праць Нац. акад. сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2017. – Вип. 27. – С. 19–32.

379. Кидонь В. І. Історіографічні дослідження Київської наступальної операції 1943 р. у працях вітчизняних та зарубіжних авторів / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал. – К. : Нац.

музей історії України у Другій світовій війні, меморіальний комплекс; Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 1 (15). – С. 5–16.

380. Кидонь В. І. Дискусійні аспекти історії Київської наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – К. : Нац. музей історії України у Другій світовій війн, меморіальний комплекс; Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 4 (18). – С. 13–25.

381. Кидонь В. І. Історіографія проведення Київської наступальної операції (3– 13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2017. – Вип. 3 (25). – С. 76–85.

382. Кидонь В. І. Командуючий 1-м Українським фронтом М. Ф. Ватутін: історіографія / В. І. Кидонь // Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини XX–XXI ст. : зб. наук. праць. – Кривий Ріг : Видавець ФОП Чернявський Д. О., 2017. – С. 35–41.

383. Колтунов Г. Боевые действия танковых армий во втором периоде Великой Отечественной войны / Г. Колтунов // Военная мысль. – 1963. – № 3. – С. 41–54.

384. Колтунов Г. Киевская наступательная операция (к 25-й годовщине освобождения города) / Г. Колтунов // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 10. – С. 119–123.

385. Король В. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) / В. Король // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 3–11.

386. Король В. Скільки ж все-таки солдатських життів забрала у нас перемога над фашизмом? / В. Король // Воєнна історія. – 2005. – № 3–4. – С. 16–28.

387. Король В. Ціна Перемоги: військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (нові аспекти проблеми) / В. Король // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 18–30.

388. Король В. Ю. Чому така дорога ціна перемоги над фашизмом у 1939–1945 роках // Воєнна історія. – 2010. – № 3 (51). – С. 10–20.

389. Король В. Ю. Утрати українців у роки Другої світової війни // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Історія. – 2001. – № 52. – С. 50–63.

390. Король В. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 25–38.

391. Король В. Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Ю. Король // Український історичний журнал – 2005. – № 1. – С. 16–34.

392. Коротков Г. Битва за Днепр и фальсификаторы истории / Г. Коротков // Военная мысль. – 1968.– № 11. – С. 60–71.

393. Куманев Г. А. Еще раз о битве за Днепр / Г. А. Куманев // Отечественная история. – 2007. – № 3. – С. 8–13.

394. Левченко В. С. Стрелковый полк захватывает плацдарм / В. С. Левченко // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 40–44.

395. Легасова Л. В. Долі генералів — командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей ; НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 10. – Ч. 1. – К., 2006. – С. 255–289.

396. Легасова Л. В. Історія Другої світової війни в меморіальному комплексі: музейна модель наукових студій / Л. Легасова // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 69–88.

397. Легасова Л. В. Солдати у погонах генералів / Л. Легасова, Н. Шевченко. – Військовий музей : наук.-метод. зб. – 2005. – Вип. 6. – С. 80–114.

398. Лисенко О. Є. Визволення Києва від гітлерівських окупантів очима музейників: три виставки з нагоди одного ювілею / О. Є. Лисенко //

Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 2 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 126–127.

399. Лубин Х. Боевые будни связистов (15-го танкового корпуса в Россошанско-Харьковской операции, в Курской битве, при освобождении Киева, в завершающих операциях Великой Отечественной войны) / Х. Лубин // Военний вестник. – 1970. – № 5. – С. 46–48.

400. Лукашин В. И. Над седым Днепром (об участии 2-й воздушной армии в Киевской наступательной операции) / В. И. Лукашин // Авиация и космонавтика. – 1963. – № 10. – С. 76–79.

401. Малыгин К. На букринском плацдарме / К. Малыгин // Военно-исторический журнал – 1968. – № 10. – С. 58–63.

402. Малютов Б. Из опыта форсирования р. Днепр / Б. Малютов // Военно-инженерный журнал. – 1944. – № 8–9. – С. 23–26.

403. Марамзин В. Опыт боевого применения танковых армий в наступательных операциях фронтов в Великой Отечественной войне / В. Марамзин // Военная мысль. – 1970. – № 1. – С. 68–79.

404. Матющенко С. П. Участь генерала армії Миколи Ватутіна у звільненні Києва від нацистів / С. П. Матющенко // Архіви України. – 2011. – № 6 (276). – С. 193–196.

405. Мацуленко В. А. Некоторые особенности подготовки наступательных операций с плацдармов по опыту Великой Отечественной войны / В. А. Мацуленко // Военная мысль. – 1959. – № 9. – С. 72–83.

406. Новиков А. А. В сражениях за Днепр // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 4. – С. 63–69.

407. Остапчук О. Організація з’єднань та частин засобів протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в період з жовтня 1943 року по липень 1944 року / О. Остапчук // Питання історії України. – 2011. – Т. 14. – С. 236 –240.

408. Павленко Н. Наступление фронта на стратегическом направлении / Н. Павленко // Военная мысль. – 1946. – № 1. – С. 13–25.

409. Павленко Н. О размахе стратегических наступательных операций / Н. Павленко // Военная мысль. – 1946. – № 9. – С. 3–18.

410. Павленко Н. О характере стратегических наступательных операций по опыту Великой Отечественной войны / Н. Павленко // Военная мысль. – 1955. – № 1. – С. 30–42.

411. Павлов Б. Переправа через большой водный рубеж и ее маскировка (по опыту боевых действий Н-й армии в 1943 г.) / Б. Павлов // Военно-инженерный журнал. – 1944. – № 7. – С. 34–38.

412. Павлов Л. Освобождение Киева / Л. Павлов // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 11. – С. 121–123.

413. Панфилов А. Маневр и внезапность (по опыту боевых действий танкового соединения на правом берегу Днепра и при освобождении Киева и Фастова) / А. Панфилов // Журнал автобронетанковых войск. – 1944. – № 4. – С. 12–16.

414. Пашко Я. Ю. Визволення Червоною Армією столиці України / Я. Ю. Пашко // Український історичний журнал. – 1973. – № 10. – С. 31–41.

415. Прочко И. С. Советская артиллерия в боях за Киев (к 5-й годовщине освобождения Киева) / И. С. Прочко // Артиллерийский журнал. – 1948. – № 10. – С. 7–11.

416. Радзиевский А. И. Прорыв обороны противника во втором и третьем периодах войны / А. И. Радзиевский // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 3. – С. 12–22.

417. Ракицкий А. Крушение “Восточного вала” / А. Ракицкий // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 10–22.

418. Рибченко Л. З досвіду вивчення та музейного використання документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні в Національному музеї історії Великої Вітчизняної

війни 1941–1945 років / Л. Рибченко // Архіви України. – 2012. – № 4. – С. 39–46.

419. Рибченко Л. В. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941–1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 251–256.

420. Рибченко Л. В. Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України / Л. В. Рибченко // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.

421. Сагайдак П. Воздушный десант в тылу противника (о действиях отряда десантников в р-не Ржищева, сентябрь 1943 г.) / П. Сагайдак // Военный вестник. – 1960. – № 10. – С. 18–21.

422. Сагайдак П. Использование воздушных десантов в Великой Отечественной войне / П. Сагайдак, А. Цыганок // Военно-исторический журнал. – 1960. – № 8. – С. 16–30.

423. Садовін М. В. Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників / М. В. Садовін // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 79–83.

424. Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі меморіального комплексу “Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” / В. Сімперович // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (5). – С. 19–51.

425. Сімперович В. М. Бої на букринському плацдармі: деякі питання історіографії / В. М. Сімперович // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наук. праць. – Вип. 8. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 238–249.

426. Стаськов Н. Днепровская воздушно-десантная операция: уроки и выводы / Н. Стаськов // Военная мысль. – № 9. – 2003. – С. 60–67.

427. Таран С. Десантники в боях за Киев / С. Таран // Военно-исторический журнал. – 1971. – № 8. – С. 63–66.

428. Третяк В. Л. Війська 1-го Українського фронту в боях за Україну (на матеріалах військової преси) / В. Л. Третяк // Гуржіївські історичні читання. – 2015. – Вип. 10. – С. 57–60.

429. Тур М. Из опыта преследования во фронтовых наступательных операциях / М. Тур // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 3. – С. 15–23.

430. Уманский Т. Ф. Захват Лютежского плацдарма / Т. Ф. Уманский // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 60–63.

431. Фоміна В. Операції німецьких сухопутних військ в Україні у 1941 – 1944 рр. / Віра Фоміна // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – Вип. 4 (10) / Національний музей історії України у Другій світовій війні, меморіальний комплекс; Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – С. 53–69.

432. Хайнацкий Г. Самоходная артиллерия при форсировании танками речных преград (Днепр) / Г. Хайнацкий // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1944. – № 10. – С. 27–30.

433. Цыганков П. Деснянская переправа 5-го гвардейского танкового корпуса по дну Десны в октябре 1943 г. / П. Цыганков // Военный вестник. – 1967. – № 9. – С. 12–14.

434. Цятковский И. Связь при форсировании водной преграды и в бою за плацдарм на противоположном берегу (по опыту форсирования Десны и Днепра) / И. Цятковский // Связь Красной Армии. – 1944.– № 5. – С. 17–19.

435. Черняев В. О способах стратегического наступления и формах стратегических наступательных операций в Великой Отечественной войне / В. Черняев // Военно-исторический журнал. – 1971. –№ 11. – С. 86–91.

436. Шарохин М. Форсирование Днепра армией с ходу // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 54–57.

437. Шарохин М. Форсирование водных преград в ходе наступления / М. Шарохин // Военная мысль. – 1947. – № 4. – С. 32–41.

438. Шеховцов Н. И. Развитие стратегического наступления летом – осенью 1943 года // Н. И. Шеховцов // Военно-исторический журнал. – 1953. – № 9. – С. 12–29.

439. Шиловский Е. Стратегическое наступление / Е. Шиловский // Военная мысль. – 1948. – № 4. – С. 1–25.

440. Шиловский Е. Характерные черты советского военного искусства на третьем году войны / Е. Шиловский // Военная мысль. – 1944. – № 5–6. – С. 11–21.

441. Glantz D. Pre-1990 Bias in Eastern Front Historiography / D. Glantz // [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://soviethammer.devhub.com/blog/421474-pre-1990-bias-in-eastern-front-historiography.

442. Kydon V. 1943 Kyiv bridgehead operation / V. Kydon // Nauka i studia. – 2014. – № 5 (115). – P. 86–91.

443. Kydon V. Coverage of the question of moral and psychological state of the soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers / V. Kydon // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2017. – Том 27. – С. 201–214.

МАТЕРІАЛИ ДОПОВІДЕЙ, СТАТТІ ТА ТЕЗИ НА НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ

444. Білоус О. П. Діяльність радянських партизанських формувань середньої Наддніпрянщини під час форсування Дніпра як складова частина загальноукраїнської антинацистської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни / О. П. Білоус // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 78–84.

445. Більченко І. В. Переправа радянських військ в районі

<укринського плацдарму 1943 р., її труднощі: очима очевидців / С. Ховрич, І. Більченко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 584–588.

446. Вилко В.М. 3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва / В. М. Вилко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП "НВЦ "Пріоритети", 2013. – С. 104–108.

447. Вилко В.М. 3-тя гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва / В. М. Вилко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наукю військю-істю конф. (Київ, 15 берю 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 614–616.

448. Власенко С. І. Документи про участь радянських партизанів у битві за Дніпро та визволення Києва восени 1943 р. (за фондом Українського штабу партизанського руху ЦДАГО України) / С. І. Власенко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП "НВЦ "Пріоритети", 2013. – С. 95–103.

449. Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання / В. А. Гриневич // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. – К., 1995. – С. 61.

450. Грицюк В. М. Визволення Києва в 1943 році / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // 70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників : матеріали доп. учасників наук.-практ. конф. (Львів, 21 лист. 2013 р.). – Львів : Академія сухопутних військ, 2013. – С. 34–38.

451. Грицюк В. М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В. М. Грицюк, В. І. Горєлов // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф.

(Київ, 31 жовт. 2013 р.)– К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 20–33.

452. Грицюк В. М. Початок наступальних операцій 1-го Українського фронту на Правобережній Україні / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 581–583.

453. Дубик М. Г. Відображення подій 1943–1944 рр. в Україні у листах німецьких вояків з фронту / М. Дубик // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар.наук. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.). – С. 34–41.

454. Кидонь В. І. Відображення у німецькій мемуаристиці боротьби за Київ у 1943 році / В. І. Кидонь // Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 62–67.

455. Кидонь В. І. Вшанування пам’яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-психологічного забезпечення (на досвіді роботи органів державного та військового управління у Великій вітчизняній війні) / В. І. Кидонь // Соціально-гуманітарні та правові аспекти реформування та розвитку Збройних Сил України : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 28 лист. 2014 р.). – К. : НУОУ, 2015. – С. 263–266.

456. Кидонь В. І. Класифікація Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) в історичній літературі / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності : тези доп. міжвуз. наук.-практ. семінару (Київ, 20 трав. 2016 р.). – К. : ЦП “Компринт”, 2016. – Вип. 5. – С. 95–97.

457. Кидонь В. І. Сучасні українські військові історики про визволення Києва у листопаді 1943 р. / В. І. Кидонь // Відродження

Українського війська: сучасність та історична ретроспектива : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. (Київ, 1–2 груд. 2016 р.). – К. : НУОУ, 2016. – С. 59–60.

458. Кидонь В. І. Роль і місце Дніпровської повітрянодесантної операції у визволенні Києва / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності : тези доп. міжвуз. наук.-практ. семінару (Київ, 25 трав. 2017 р.). – К. : ЦП "Компринт", 2017. – Вип. 6. – С. 65–71.

459. Кидонь В. І. Відображення негативних аспектів радянського воєнного мистецтва в Київській наступальній операції 1943 р. у працях воєнних істориків / В. І. Кидонь // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (Київ, 1 груд. 2017 р.). – К. : НУОУ, 2017. – С. 41–42.

460. Кононець Р.М. Організаційно-правові, кадрові та тактичні засади охорони тилу діючої армії під час оборонної 1941 р. та наступальної 1943 р. Київських операцій (за матеріалами бойових дій Великої Вітчизняної війни) / Ру. М. Кононець // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 553–557.

461. Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія / В. Король // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. нНаук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 589–596.

462. Легасова Л. В. Визвольні бої Червоної армії на теренах України крізь призму музейно-історичних студій / Л. В. Легасова // Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.). – С. 204–216.

463. Легасова Л. В. Цикл документальних виставок «Війна. Документ. Пам'ять» як архівно-музейне та суспільне явище / Л. Легасова, Н. Шевченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя

Великої Перемоги) : матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 27 квіт. 2010 р.). – К., 2011. – С. 135–144.

464. Мінгазутдінов А. Ф. Масово-політична робота серед воїнів під час форсування Дніпра і визволення Києва (осінь, 1943 р.) / А. Мінгазутдінов // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 609–613.

465. Мягкий І. М. Про визволення столиці України – міста Києва від німецьких окупантів мовою архівних документів (огляд документів ЦДАВО України) / І. М. Мягкий // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 236–246.

466. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту на київському напрямі в жовтні – листопаді 1943 року / О. П. Остапчук, Р. І. Пилявець // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 123–133.

467. Пасічко Я. Л. Архіви свідчать: 9-й окремий штрафний батальйон Воронезького (1-го Українського фронту) в боях за визволення України (за результатами роботи в ЦАМО РФ) / Я. Л. Пасічко // Воєнна історія Поділля та Буковини : наук. зб. матеріалів Всеукр. наук. військ.-іст. конф. – Кам’янець-Подільський, 2009. – С. 385–393.

468. Пилипенко М.К. Битва за Днепр и освобождение Киева – завершающий этап коренного перелома в ходе войны. Военно-стратегический обзор // Дружба к победе вела : сб. материалов научно-практ. конф. (Киев, 10 окт. 1988 г.) / Д. С. Сиволап (ред.) и др. – К., 1989. – С. 19–26.

469. Пономаренко Р. О. Действия немецких войск в районе Фастов - Белая Церковь, 7–14 ноября 1943 года / Р. Пономаренко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ,

15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 603–608.

470. Ругаль В. П. В. С. Петров у боях за Дніпро (1943 р.) / В. Ругаль // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 599–602.

471. Сидоров С. В. Форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі / . Сидоров, О. Й. Мацько // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 34–46.

472. Сімперович В. Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект / В. М. Сімперович // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 27 квіт. 2010 р.). – К., 2011. – С. 292–302.

473. Сімперович В. Визволення Києва: до історіографії проблеми / В. М. Сімперович // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 617–621.

474. Сімперович В. Визволення України в сучасній вітчизняній історіографії / В. М.ж Сімперович // Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф.(Київ, 24 жовт. 2014 р.). – К., 2014. – С. 108–117.

475. Сімперович В. М. Київська визвольна епопея : історіографічний аспект / В. М. Сімперович // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 266–275.

476. Соколюк С. М. Героїчні дії екіпажу Юрія Сагайдачного у боях на букринському плацдармі (один з епізодів битви за Дніпро) / С. М. Соколюк //

Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 141–146.

477. Филь О. М. Канівський десант / О. Филь // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 15 бер. 2012 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 571–573.

478. Шевченко В. Ф. Воєнно-оперативні чинники в боях за Київ / В. Ф. Шевченко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 53–62.

479. Шевченко Н. А. Отражения в музейной экспозиции боевого братства советских воинов при форсировании Днепра и освобождении Киева / Н. А. Шевченко // Дружба к победе вела : сб. материалов науч.-практ. конф., посвященной 45-летию битвы за Днепр и освобождения Киева (Киев, 10 окт. 1988 г.) / Ин-т истории партии при ЦК КПУ – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПРС, Министерство культуры Украины, Мемориальный комплекс “Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов” ; ред. Д. С. Сиволап. – К., 1989. – С. 43–54.

480. Штоквиш О. А. Партизанський рух як чинник визволення Лівобережної та Центральної України (1941–1943 рр.) / О. А. Штоквиш // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.). – К .: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 162–171.

ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ

481. Боевой состав Советской Армии: в 5 ч. – М.: Военно-научное управление Генерального штаба, 1964–1990. – Ч. III : Январь – декабрь 1943 г. – М. : Воениздат, 1972. – 335 с.

482. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Кривошеев Г. Ф., Андроников В. М., Буриков П. Д., Гуркин В В.]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

483. Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / [Гл. ред. М. М. Козлов]. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.

484. Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (справочно-статистические материалы). – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1963. – 324 с.

485. Военный энциклопедический словарь / [Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков]. – М. : Воениздат, 1983. – 863 с.

486. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / [Под ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М. : Воениздат, 1993. – 416 с.

487. Еронин Н. Битва в цифрах (к 30-летию битвы за Днепр) / Н. Еронин // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 45–53.

488. Залесский К. А. Вожди и военачальники Третьего Рейха. Биографический энциклопедический словарь / К. А. Залесский. – М. : Яуза-пресс, 2000. – 573 с.

489. История // Украинская Советская Социалистическая Республика : Энциклопедический справочник / [Гл. редкол. : Кудрицкий А.В. (отв. ред.) и др.]. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1987. – С. 125.

490. Киевская наступательная операция // Военный энциклопедический словарь ; [редкол.: А.П. Горькин, В.А. Золотарев и др.] – М.: Большая Российская энциклопедия, “РИПОЛ КЛАССИК”, 2002. – 1664 с.

491. Киевская наступательная операция // Военный энциклопедический словарь. – М. : Эксмо, 2007. – 1024 с.

492. Киевская наступательная операция 1943 // Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах) / [Гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Сов. энциклопедия. – Т. 12, 1973.

493. Киевская наступательная операция 1943 // Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / [Гл. ред. М. М. Козлов; редкол.: Ю. Я. Барабаш. П. А. Жилин, В. И. Канатов и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – С. 332–333.

494. Киевская наступательная операция 1943 // Украинская Советская Энциклопедия. – Т. 5. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1981. – С. 127.

495. Київська наступальна операція 1943 // Украинская Советская Энциклопедия (на украинском языке). – Т. 6. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1961. – С. 333–334.

496. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941–1945: краткий справочник / [Под ред. О. А. Ржешевского]. – М. : Республика, 1995. – 416 с.

497. Лысаковский Ю. Ю. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование / Ю. Ю. Лысаковский, В. Н. Нестеров, В. А. Удин-Некрасов. – К. : Киевское военно-историческое общество, 1995. – 232 с.

498. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеева и др. – М. : Воениздат, 1985. – 598 с.

499. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 / [Амосов В. И., Андроников В. М., Антосяк А. В. и др.] ; рук. М. А. Гареев. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1995. – 336 с.

500. Россия и СССР в войнах XX века: статистическое исследование / [Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 608 с.

501. Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. : [в 5 вып.] / отв. ред. Платонов С.П. ; Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел. – Вып. 3: Состав, группировка и перегруппировка сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на

советско-германском фронте с 1 января по 31 декабря 1943 года. – М.,1956. – 220 с.

ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

502. Военная история : учебник для курсантов высших и средних военных училищ / И. Е. Крупченко, М. Л. Альговзен, М. П. Дорофеев и др. – М. : Воениздат, 1983. – 375 с.

503. Военное искусство во Второй мировой войне (стратегия и оперативное искусство). – М. : Военная академия Генерального штаба ВС СССР им. К. Е. Ворошилова, 1973.

504. Инженерные войска : [учеб. пособие для курсантов военно-инженерных училищ] / Под ред. Н. И. Бирюкова. – М. : Воениздат, 1982. – 408 с.

505. История военного искусства : учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б. В. Панов, В. Н. Киселев, И. И. Картавцев и др. – М. : Воениздат, 1984. – 535 с.

506. История войн и военного искусства : учебник для слушателей-офицеров высших военно-учебных заведений Советских Вооруженных Сил / Н. И. Соловьев, В. С. Лупач. – М. : Воениздат, 1970. – 559 с.

507. Історичні портрети політичних і державних діячів Другої світової війни : навч. посіб. / [Уклад.: О. О. Салата]. – К. : Освіта України, 2008. – 242 с.

508. Історія війн та воєнного мистецтва : навч. посіб. / Кубіцький С.О., Єрмоленко А.Б., Сірий С.В. та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 450 с.

509. Історія воєнного мистецтва / [С. В. Сидоров, І. І. Фурман, В. М. Грицюк та ін.]. – К. : НУОУ, 2012. – 300 с.

510. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939-1945) : посібник для вчителя / В. Кучер, П.Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.

511. Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник / [В. Атаманенко, Д. Вєдєнєєв, В. Грицюк та ін.]. – Острог : Національний університет “Острозька академія”, 2014. – 396 с.

512. Сидоров С. В. Стратегічний огляд Другої світової війни / С. В. Сидоров // Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво) : підручник для слухачів НАОУ / В. Б. Толубко, М. І. Рибак, С. В. Сидоров та ін. – К. : НАОУ, 2003. – С. 72–100).

513. Слюсаренко А. Г. Україна в роки Другої світової війни: навч. посіб. / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К. : ПП Лисенко М. М., 2009. – 447 с.

514. Стратегический обзор Великой Отечественной войны: учеб. пособие. – М. : Военная академия Генерального штаба Вооруженных Сил СССР, 1967. – 252 с.

515. Хорошилов Г. Т. Артиллерия в боевых примерах. (Великая Отечественная Война 1941-1945 гг.) : учеб. пособие / Г. Т. Хорошилов, А .И. Токманов. – М. : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1967.– 132 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

516. Военная література // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/index.html

517. Електронна книга пам’яті України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https http://www.memory-book.com.ua/gallery/albums/22727

518. Інституту історії НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://history.org.ua/uk

519. Лук’янівське військове кладовище // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лук%27

520. Музей “Герої Дніпра” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvimu.com.ua/filial/muzey-gero-dnpra

521. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/node/376

522. Національний музей історії Другої світової війни. Меморіальний комплекс // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/contacts/index.html

523. Національний музей-заповідник “Битва за Київ у 1943 році” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://battleforkyiv.org.ua

524. Пам’ять народа. Журнал боевых действий войск 1-го Украинского фронта // [Электронний ресурс]. – Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014556

525. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdavo.gov.ua

526. Центральний державний архів громадських об’єднань України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cdago.gov.ua

ВИСНОВКИ

Наукове завдання дисертаційного проекту полягало у дослідженні історіографічного процесу, з'ясуванні стану, повноти і достовірності наукового доробку вчених щодо підготовки, проведення і результатів Київської наступальної операції 1943 року.

Основні наукові результати дослідження репрезентують такі положення.

1. З'ясування стану історіографічного виміру наукового вивчення Київської наступальної операції 1943 року дає підстави стверджувати, що проведені до цього часу дослідження не в повному обсязі відтворювали найважливіші аспекти обраного дослідницького напряму. У радянський період наукові розробки, присвячені історіографії воєнних подій на київському напрямку у 1943 році, окремо не проводились і стали лише частиною загального історіографічного процесу, який розгортався за умов керівництва науковими дослідженнями партійними органами. Тема історіографії Київської наступальної операції 1943 року не стала також предметом досліджень німецьких, англомовних та сучасних російських науковців. Історіографічні роботи сучасних вітчизняних дослідників присвячені переважно загальним аспектам історії України періоду Другої світової війни. Стосовно історіографії Київської наступальної операції 1943 року маємо всього кілька наукових розвідок у формі наукових статей та матеріалів наукових конференцій.

Оцінюючи загальний стан розроблення заявленої теми, автор констатує, що в історичній літературі не було праці, яка б всебічно і комплексно її розкривала. Разом з тим існувала необхідність виявлення недостатньо досліджених воєнно-історичною наукою аспектів підготовки і проведення Київської наступальної операції 1943 року, які мають істотне теоретичне і практичне значення, встановлення невирішених проблем та визначення напрямів подальших досліджень. Саме тому було обрано

історіографічний напрям дослідження Київської наступальної операції 1943 року, ураховуючи його актуальність та важливість для розвитку сучасної воєнно-історичної науки.

2. У дисертації здійснена систематизація історіографічних джерел Київської наступальної операції 1943 року за видовими, часовими параметрами та за їх походженням: радянські; зарубіжні (англомовні, німецькомовні, чеські, сучасні російські); новітні вітчизняні.

Наукові надбання у дослідженні збройної боротьби за Київ у 1943 році розподілені автором за такими видами: фундаментальні колективні видання, монографії, історичні нариси, дисертації, наукові статті, матеріали наукових конференцій, навчальна та навчально-методична література, довідково-енциклопедичні видання. Основними критеріями зарахування праць до цієї підгрупи стали: залучення до їх розробки професійних воєнних істориків, використання в дослідженнях оперативних і бойових документів. Історіографічний аналіз охопив наукові праці, з яких у пострадянський період були зняті грифи обмеження доступу. На основі аналізу зроблено висновок про достатню репрезентативність та евристичний потенціал історіографічної джерельної бази.

Автором до дисертаційного дослідження були відібрані та залучені також історичні джерела: документи архівного зберігання, опубліковані документи, музейні фонди, мемуари та усні історичні джерела, публікації у ЗМІ, електронні ресурси та інші види джерел.

Аналіз наукової літератури та історичних джерел на тему дисертації дав змогу дійти висновку, що за наявності значного обсягу наукових праць проблематика об’єктивного висвітлення Київської наступальної операції 1943 року донині залишається актуальною.

3. У дисертації на підставі соціально-політичних умов проведено періодизацію історіографічного процесу наукового відображення історичних подій, пов’язаних із Київською наступальною операцією 1943 року. Обґрунтовано два періоди: радянський (зарубіжна історіографія цього

періоду формувалася в основному за умов “холодної війни”) (кінець 1943 р. – початок 90-х рр. ХХ ст.) та сучасний (з 1991 р.). Періоди поділені на етапи з урахуванням специфіки історичних досліджень у різних країнах. Вітчизняна історіографія Київської наступальної операції 1943 року розглядається в рамках радянського та сучасного новітнього періоду – періоду незалежності України. Виявлено особливості та тенденції історієписання на різних етапах еволюції наукових знань. Виокремлено основні наукові школи та інституції.

Упродовж радянського періоду з’явилися тисячі робіт як узагальнюючого, так і спеціального характеру, велика кількість наукової, науково-популярної, навчальної та мемуарної літератури, у яких з різним рівнем повноти та глибини розглядалися і деякі аспекти Київської наступальної операції 1943 року.

Особливість першого етапу радянського історіографічного періоду, який тривав від 1943 року до середини 50-х років ХХ ст., полягає у тому, що вивчення Київської наступальної операції 1943 року розпочалося вже під час самої війни. Література тих років відтворювала особливості бачення і розуміння авторами загальної концепції збройної боротьби за столицю України. Водночас вона відображала стан історичної науки тих років, атмосферу та умови, у яких працювали науковці. Перший історіографічний період охоплює праці, що започаткували дослідження Київської операції, підготували певне підґрунтя для подальших доробок, заклали фактологічну базу. На цьому етапі простежується домінуюча тенденція до накопичення історичною наукою емпіричного матеріалу та прагнення науковців зафіксувати події недалекого минулого, пов’язані з вигнанням нацистських окупантів з Києва.

Другий історіографічний етап охоплював середину 1950-х – 1991 рр. Особливості розвитку цього етапу обумовили “перезавантаження” системи влади в СРСР після смерті Й. Сталіна та зміни векторів впливу органів партійного керівництва на історичну науку. Продовжувалося накопичення і розширення історіографічної та джерельної бази дослідження збройної

боротьби за Київ. У наукових працях надавався пріоритет висвітленню успішно проведеної операції 1-го Українського фронту 3–13 листопада 1943 р. Ця операція виокремлювалася з низки інших, проведених на київському напрямку в період від 11 жовтня до 23 грудня 1943 р. Основними тенденціями в історієписанні Київської наступальної операції стали: приховування від суспільства набутих воєнно-історичних знань; фальсифікації через підміну понятя “фронтова наступальна операція” на “стратегічна наступальна операція” відносно Київської наступальної операції (3–13.11.1943 р.). Така підміна здійснювалася з метою створення зручних для влади глорифікаційних схем висвітлення подій, пов’язаних зі збройною боротьбою за Київ у ході німецько-радянської війни.

Аналогічних позицій стосовно Київської наступальної операції 1943 р. дотримувалися й українські радянські історики. При цьому варто зважати і на таку обставину, як концентрація воєнно-історичної науки у Москві. Складність та багатогранність подій Київської наступальної операції, обмежені мотивації вітчизняних авторів, брак їх фахової воєнно-теоретичної підготовки, закритий характер великої кількості джерел обумовили підходи до дослідження означеної проблеми. Унаслідок цього історія збройної боротьби за столицю України у 1943 р. залишалася недостатньо вивченою та висвітленою.

У радянський період найзначніший приріст знань про Київську наступальну операцію здійснили наукові школи воєнних істориків, які групувалися навколо Воєнно-історичного управління Генерального штабу та Інституту воєнної історії (з 1958 р.), керівниками яких були С. Платонов, П. Жилін, А. Грильов. Праці радянських воєнних істориків часто мали закритий характер і були недоступні широкому загалу. Як правило, ці роботи підготовлені на значних масивах документальної бази. У воєнно-історичних працях об’єктивніше розкривалися питання, пов’язані з підготовкою та проведенням Київської наступальної операції 1943 р., висвітлювалися аспекти радянського воєнного мистецтва, давалась оцінка (хоча і стримана)

невдалим рішенням командування та діям військ. Однак радянській історичній науці бракувало німецьких джерел про дії військ на київському напрямку.

Історичні дослідження зарубіжних вчених того ж періоду програвали через малий обсяг відомостей з радянських джерел.

Німецька історіографія збройної боротьби за Київ у 1943 р. поділена на періоди, рубіж між якими визначається часом об'єднання Німеччини і в основному збігається із завершенням радянської доби. Упродовж першого періоду, який охоплює 1943–1990 рр., характерною особливістю історичних праць, яка і визначила основну тенденцію, було прагнення науковців відмежуватися від нацизму, включити процеси соціальної амнезії у питаннях Другої світової війни. У другому періоді (з 1990 р.) ця тенденція зберігалася, проте дещо трансформувалася. У цей час історична наука постала перед необхідністю дати відповіді на запити об'єднаного німецького суспільства та, зрештою, об'єктивно оцінити минулі події з огляду на національні інтереси. Підсумком творчого пошуку німецьких вчених стало 10-томне видання "Німецький Райх і Друга світова війна". Однак німецькі історики у цій та інших працях про Другу світову війну відвели незначне місце збройній боротьбі за Київ у 1943 р. Спеціальних досліджень на цю тематику у німецькій історіографії взагалі нема.

Англомовна наукова спільнота також не продукувала спеціальних праць, присвячених Київській наступальній операції 1943 р. Окремі її аспекти розглядаються у багатьох виданнях узагальнюючого характеру, недостатня повнота яких багато у чому зумовлена пануючими тенденціями в англомовній історичній науці: по-перше, недооцінкою подій німецько-радянської війни у ході розгляду проблематики Другої світової війни; по-друге, наданням переваги німецькій історіографії та джерельній базі.

У дисертації стверджується, що основними інстуційними центрами дослідження аспектів Київської наступальної операції 1943 р. стали воєнно-історичні установи: у Німеччині – Інститут воєнної історії (Фрайбург, з 2013

року у Потсдамі), у США – Інститут бойових досліджень (Форт-Лівенуорт, Канзас), в Англії – Британська комісія з воєнної історії (Лондон). Певною мірою торкнулися проблематики збройної боротьби за Київ у 1943 р. представники наукових шкіл М. Мессершмідта (Німеччина), Д. Гланца (США), М. Мелвіна (Велика Британія). Англо-американська та німецька історіографія загалом зробила значний внесок у вивчення історії Другої світової війни, приділивши певну увагу перебігу бойових дій на Східному фронті. Однак Київська наступальна операція радянських військ у німецькій та англомовній науковій літературі розкривається поверхово.

Чеська та словацька історіографія у ході розгляду Київської наступальної операції 1943 р. зосереджена на аналізі важливих історичних фактів. Однак чеські та словацькі історики концентрують свою увагу на аналізі дій власних військових формувань тактичного рівня на загальному фоні дій Червоної армії.

Пострадянська російська історіографія Київської наступальної операції !943 р. у дисертації умовно поділена на два етапи відповідно до умов, у яких відбувався історіографічний процес: обмежена демократизація російського суспільства (1991–2000 рр.) та повернення до імперських амбіцій (з 2000 р. до нашого часу).

Першому етапу притаманні відкриття значних масивів документів архівного зберігання, публікація раніше закритих джерел, деконструкція радянських оцінок подій на більш обґрунтовані й ідеологічно не заангажовані. На цьому етапі намітилася нестійка тенденція до лібералізації російської історичної науки, появи елементів плюралізму у науковій думці.

Другий історіографічний етап пов’язаний з умовами, у які потрапила російська історична наука з приходом до влади В. Путіна. Особливістю цього етапу стала організована на державному рівні боротьба з “фальсифікаторами історії”, піком якої було призначення у 2009 р. спеціальної комісії при президенті Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. У сучасній російській історичній науці утвердилися

тенденції: повернення до радянських підходів до аналізу Київської наступальної операції; відхід від розкриття гострих проблем під час висвітлення історичних подій; замовчування та применшення (заперечення) українського чинника у досягненні перемоги над націонал-фашистським блоком країн “Осі”. Відносно Київської наступальної операції 1943 р. такі тенденції проявилися у сучасних російських виданнях, зокрема у першому та третьому томах праці “Велика Вітчизняна війна. 1941–1945” (видання 2011–2015 рр.). Немає згадки про Київську наступальну операцію 1943 р. в енциклопедії “Велика Вітчизняна війна. 1941–1945” (видання 2011 р.).

В українській історичній науці якісно новий період наукового осмислення перебігу воєнних подій розпочався з проголошенням незалежності України. Вітчизняна історіографія Київської наступальної операції 1943 р. еволюціонує в умовах кардинальних змін у науковому просторі, оновлення методологічних підходів, введення до наукового обігу нових джерел, поглиблення постановки проблем та їх теоретичного розв’язання, подолання усталених стереотипів. Однак деякі вітчизняні дослідники, прагнучи переосмислити події Другої світової війни на території України, продовжували тиражувати усталені в минулому погляди на Київську наступальну операцію. У томі “Безсмертя. Книга Пам’яті України 1941–1945 рр.”, у студіях “Україна в полум’ї війни. 1941–1945” зроблено спробу адаптувати радянські підходи до висвітлення ходу бойових дій та результатів Київської наступальної операції.

Вітчизняними дослідними центрами, у яких відбувався історіографічний процес поглиблення знань про Другу світову війну, зокрема вигнання нацистських окупантів з Києва у 1943 році, стали: Інститут історії України НАН України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, історичний факультет Національного університету імені Тараса Шевченка, науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. Досліджують Київську операцію представники наукових шкіл О. Лисенка, С. Сидорова, В. Бережинського, І. Патриляка.

Варто наголосити, що вітчизняні науковці зосередили увагу й дослідницькі акценти на максимально об’єктивне висвітлення історії України періоду Другої світової війни. Відтак можна констатувати таку тенденцію: сучасні вітчизняні дослідницькі студії Київської наступальної операції зі світоглядної, концептуальної і змістовної точок зору стають більш україноцентричними.

4. На основі аналізу наукового доробку вчених із залученням нових історичних джерел у дисертації встановлена повнота і достовірність висвітлення у науковій літературі підготовки, проведення та результатів Київської наступальної операції 1943 р. У наукових дослідженнях аналізувалися чинники успішної операції 1-го Українського фронту: постійне нарощування зусиль у ході операції; використання фактора раптовості; рішучий маневр силами та засобами; зосередження зусиль на напрямку головного удару; створення високої щільності артилерії на ділянках прориву (понад 300–500 стволів на 1 км фронту); досягнення морально-психологічної переваги над військами противника. У науковій літературі недостатньо розкриті питання підготовки операції: організація взаємодії і забезпечення; підготовка органів військового управління і військ (сил) до бойових дій.

Встановлено, що найбільш повно і достовірно розкриті організація (зміст директивних документів Ставки ВГК, рішень командувача фронту, планування операцій у фронтовій та армійській ланках, організація вогневого ураження противника), проведення та результати операції 1-го Українського фронту (3–13.11.1943 р.). Інші операції на київському напрямку, які проводилися з 11 жовтня до 23 грудня 1943 р., далеко неповно відображені в історіографії.

5. Виявлено фальсифікації радянських та сучасних російських воєнних істориків через умисну підміну поняття “фронтова наступальна операція” на “стратегічна наступальна операція” відносно Київської наступальної операції (3–13.11.1943 р.), що стало підґрунтям для подальших маніпуляцій і введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення

історичної реальності. Через це поза увагою дослідників залишались операції (бойові дії) військ Воронезького (1-го Українського) фронту з жовтня до грудня 1943 р. Наслідками такої маніпуляції історичними фактами стало: приниження ролі та значення збройної боротьби за Київ у 1943 році; приховування прорахунків та невдалих рішень радянського державного і військового керівництва; заниження показників кількості втрат.

6. У дисертації визначено дискусійні аспекти та сформульовані не вирішені історичною наукою проблеми щодо Київської наступальної операції 1943 р., які згруповані у тематичні блоки: визначення в історіографічних джерелах основних показників Київської наступальної операції 1943 р.; оцінка науковцями радянського воєнного мистецтва у Київській наступальній операції 1943 р.; результати та наслідки операцій військ 1-го Українського фронту на київському напрямку у 1943 році за поглядами вітчизняних та зарубіжних авторів.

7. На підставі історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 р. окреслено напрями подальших наукових досліджень, в основі яких лежить необхідність комплексного вивчення, із залученням усього масиву доступних сучасним дослідникам джерел, Київської стратегічної наступальної операції, яка проводилася у жовтні – грудні 1943 р. та включала всі наступальні та оборонні операції Воронезького (1-го Українського) фронту та армійських об’єднань, що входили до його складу.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кидонь В. І. Історіографія підготовки Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – Вип. 4 (10). – С. 75–85.

2. Кидонь В. І. Операції Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямі (жовтень – грудень 1943 р.) / В. І. Кидонь // Труди університету: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняховського. – 2014. – № 5 (126). – С. 208–216.

3. Kydon V. 1943 Kyiv bridgehead operation / V. Kydon // Nauka i studia. – 2014. – № 5 (115). – P. 86–91.

4. Кидонь В. І. Радянські військові мобілізації 1943 року в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки / В. І. Кидонь // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – Вип. 19. – С. 83–99.

5. Кидонь В. І. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції / В. І. Кидонь // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Нац. акад. сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2017. – Вип. 27. – С. 19–32.

6. Кидонь В. І. Історіографічні дослідження Київської наступальної операції 1943 р. у працях вітчизняних та зарубіжних авторів / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал. – К.: Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 1 (15). – С. 5–16.

7. Kydon V. Coverage of the question of moral and psychological state of the

soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers / V. Kydon // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2017. – Т. 27. – С. 201–214.

8. Кидонь В. І. Дискусійні аспекти історії Київської наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал. – К.: Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 4(18). – С. 13-25.

9. Кидонь В. І. Історіографія проведення Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) / В. І. Кидонь // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2017. – Вип. 3 (25). – С. 76–85.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Кидонь В. І. Відображення у німецькій мемуаристиці боротьби за Київ у 1943 році / В. І. Кидонь // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників): Міжнар. наук. конф., 24 жовтня 2014 р.: зб. наук. праць – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 62–67.

11. Кидонь В. І. Вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-психологічного забезпечення (на досвіді роботи органів державного та військового управління у Великій вітчизняній війні) / В. І. Кидонь // Соціально-гуманітарні та правові аспекти реформування та розвитку Збройних Сил України: наук.-практ. семінар, 28 листопада 2014 р.: матер. – К.: НУОУ, 2015. – С. 263–266.

12. Кидонь В. І. Класифікація Київської наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) в історичній літературі / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності: міжвуз. наук.-практ. семінар, 20 травня 2016 р.: тези доп. – К.: ЦП "Компринт", 2016. – Вип. 5. – С. 95–97.

13. Кидонь В. І. Сучасні українські військові історики про визволення

Києва у листопаді 1943 р. / В. І. Кидонь // Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Міжнар. наук. конф., 1–2 грудня 2016 р.: зб. матер. – К.: НУОУ, 2016. – С. 59–60.

14. Кидонь В. І. Роль і місце Дніпровської повітрянодесантної операції у визволенні Києва / В. І. Кидонь // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності: міжвуз. наук.-практ. семінар, 25 травня 2017 р.: тези доп. – К.: ЦП "Компринт", 2017. – Вип. 6. – С. 65–71.

15. Кидонь В. І. Відображення негативних аспектів радянського воєнного мистецтва в Київській наступальній операції 1943 р. у працях воєнних істориків / В. І. Кидонь // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Всеукр. наук. конф., 1 грудня 2017 р.: зб. матер. – К.: НУОУ, 2017. – С. 41–42.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

16. Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни / [упоряд. В. І. Кидонь, О. О. Пашкова]. – К. : НУОУ, 2017. – 32 с.

17. Кидонь В. І. Командуючий 1-м Українським фронтом М. Ф. Ватутін: історіографія / В. І. Кидонь // Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини XX – XXI ст.: зб. наук. праць. – Кривий Ріг: Видавець ФОП Чернявський Д. О., 2017. – С. 35–41.

Додаток Б

Командний склад 1-го Українського фронту станом на 1 листопада 1943 року

Фронт, армія, корпус, дивізія, бригада	Прізвище, ім'я по батькові (ініціали)	Військове звання	Час перебування на посаді
1-й Український фронт			
Командувач військ фронту	ВАТУТІН Микола Федорович	Генерал армії	20.10.1943 – 03.1944
Начальник штабу	ІВАНОВ Семен Павлович	Генерал-лейтенант	20.10.1943 – 10.11.1943
Члени Військової ради	ХРУЩОВ Микита Сергійович	Генерал-лейтенант	10.1943 – 08.1944
	КРАЙНЮКОВ Костянтин Васильович	Генерал-майор	10.1943 – 1945
Командувачі армій			
13-та армія	ПУХОВ Микола Павлович	З 14.02.43 р. генерал-лейтенант	25.01.1942 р. – до кінця війни
27-ма армія	ТРОФІМЕНКО Сергій Георгійович	Генерал-лейтенант	29.01.1943 р. – до кінця війни
38-ма армія	МОСКАЛЕНКО Кирило Семенович	Генерал-полковник	27.10.1943 р. – до кінця війни
40-ва армія	ЖМАЧЕНКО Пилип Феодосійович	Генерал-лейтенант	27.10.1943 р. – до кінця війни
60-та армія	ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ Іван Данилович	Генерал-лейтенант	25.07.1942 р. – 15.04.1944 р.
3-тя гвардійська танкова армія	РИБАЛКО Павло Семенович	Генерал-лейтенант танкових військ	14.05.1943 р. – до кінця війни
2-га повітряна армія	КРАСОВСЬКИЙ Степан Якимович	Генерал-лейтенант авіації	26.03.1943 р. – до кінця війни
Стрілецькі корпуси			
15-й стрілецький корпус	ЛЮДНІКОВ Іван Ілліч	Генерал-майор	01.06.1943 р. – 27.05.1944 р.
17-й гвардійський стрілецький корпус	БОНДАРЄВ Андрій Леонідович	Генерал-лейтенант	17.04.1943 р. – 11.04.1944 р.
18-й гвардійський стрілецький корпус	АФОНІН Іван Михайлович	Генерал-майор	28.04.1943 р. – 21.01.1945 р.
21-й стрілецький корпус	БЄДІН Єфим Васильович	Генерал-майор	12.11.1943 р. – 29.07.1944 р.
23-й стрілецький корпус	ЧУВАКОВ Микита Омелянович	Генерал-майор	04.03.1943 р. – 22.04.1944 р.
24-й стрілецький корпус	КІРЮХІН Микола Іванович	Генерал-майор	24.02.1943 р. – 17.08.1944 р.
28-й стрілецький корпус	НЕЧАЄВ Олександр Миколайович	Генерал-лейтенант	28.02.1943 р. – 15.01.1944 р.

Фронт, армія, корпус, дивізія, бригада	Прізвище, ім'я по батькові (ініціали)	Військове звання	Час перебування на посаді
30-й стрілецький корпус	ЛАЗЬКО Григорій Семенович	Генерал-майор	25.06.1943 р. – 09.05.1945 р.
47-й стрілецький корпус	МЄРКУЛОВ Серафім Петрович	Генерал-майор	17.09.1943 р. – 17.01.1944 р.
50-й стрілецький корпус	МАРТІРОСЯН Саркіс Согомонович	Генерал-майор	25.06.1943. р. – 24.04.1944 р.
51-й стрілецький корпус	АВДЄЄНКО Петро Петрович	Генерал-майор	25.06.1943 р. – 20.05.1944 р.
52-й стрілецький корпус	ПЄРХОРОВИЧ Франс Йосифович	Генерал-майор	25.06.1943 р. – 22.05.1944 р.
77-й стрілецький корпус	ІВАНОВ Микола Іванович	Генерал-майор	30.11.1943 р. – 19.03.1944 р.
Танкові корпуси			
5-й гвардійський танковий корпус	КРАВЧЕНКО Андрій Григорович	Генерал-лейтенант танкових військ	07.02.1943 р. – 24.01.1944 р.
6-й гвардійський танковий корпус	ПАНФІЛОВ Олексій Павлович	Генерал-майор танкових військ	08.10.1943 р. – 25.04.1944 р.
7-й гвардійський танковий корпус	СУЛЄЙКОВ Кирило Филипович	Генерал-майор танкових військ	07.08.1943 р. – 13.12.1943 р.
8-й гвардійський танковий корпус	ПОПОВ Олексій Федорович	Генерал-лейтенант танкових військ	19.09.1943 р. – 09.05.1945 р.
10-й танковий корпус	АЛЕКСЄЄВ Василь Михайлович	Генерал-майор танкових військ	17.07.1943 р. – 20.01.1943 р.
Механізовані корпуси			
9-й механізований корпус	МАЛИГІН Костянтин Олексійович	Генерал-майор танкових військ	01.08.1943 р. – 07.04.1944 р.
Кавалерійські корпуси			
1-й гвардійський кавалерійський корпус	БАРАНОВ Віктор Кирилович	Генерал-лейтенант	10.07.1942 р. – 11.05.1945 р.
Артилерійські корпуси прориву			
7-й артилерійський корпус прориву	КОРОЛЬКОВ Павло Михайлович	Генерал-майор артилерії	08.05.1943 р. – 11.05.1945 р.
Штурмові авіаційні корпуси			
5-й штурмовий авіаційний корпус	КАМАНІН Микола Петрович	Генерал-майор авіації	21.07.1943 р. – 11.05.1945 р.
Винищувальні авіаційні корпуси			
5-й винищувальний авіаційний корпус	ГАЛУНОВ Дмитро Павлович	Генерал-майор авіації	27.06.1943 р. – 27.08.1944 р.
10-й винищувальний	ГОЛОВНЯ Михайло	Генерал-майор	13.07.1943 р. –

Фронт, армія, корпус, дивізія, бригада	Прізвище, ім'я по батькові (ініціали)	Військове звання	Час перебування на посаді
авіаційний корпус	Михайлович	авіації	11.05.1945 р.
Стрілецькі дивізії			
8-ма стрілецька дивізія	ІВАНОВ Микола Іванович	Генерал-майор.	27.10.1943 р. – 12.12.1943 р.
23-тя стрілецька дивізія	БАСТЄЄВ Іван Васильович	Полковник	10.11.1943 р. – 10.11.1944 р.
30-та стрілецька дивізія	ЯНКОВСЬКИЙ Віктор Павлович	Полковник	20.10.1943 р. – 30.07.1944 р.
38-ма стрілецька дивізія	КОРОТКОВ Андрій Данилович	Полковник	30.09.1943 р. – 17.01.1944 р.
58-ма стрілецька дивізія	САМСОНОВ Василь Акимович	Полковник	11.11.1942 р. – 30.04.1945 р.
71-ша стрілецька дивізія	БЄЛЯЄВ Микола Захарович	Полковник	22.11.1943 р. – 04.07.1944 р.
74-та стрілецька дивізія	КУЗНЄЦОВ Михайло Дмитрович	Полковник	08.10.1943 р. – 15.01.1944 р.
100-та стрілецька дивізія	ЦИГАНКОВ Петро Трохимович	Полковник	23.07.1943 р. – 28.01.1944 р.
112-та стрілецька дивізія	ГЛАДКОВ Олександр Васильович	Полковник	24.08.1943 р. – 27.01.1945 р.
121-та стрілецька дивізія	ЛАДИГІН Іван Іванович	Генерал-майор	15.03.1943 р. – 22.07.1944 р.
132-га стрілецька дивізія	ПАХОМОВ Іван Сергійович СТЕФАНОВИЧ Ігнат Тимофійович	Полковник Полковник	10.10.1943 р. – 05.11.1943 р. 06.11.1943 р. – 01.12.1943 р.
136-та стрілецька дивізія	ПУЗІКОВ Іван Михайлович	Полковник	04.06.1943 р. – 04.06.1944 р.
141-ша стрілецька дивізія	КЛИМЕНКО Олександр Якович	Полковник	25.11.1943 р. – 29.04.1944 р.
143-тя стрілецька дивізія	ЗАЇКІН Митрофан Мойсейович	Полковник	23.09.1943 р. – 09.05.1945 р.
147-ма стрілецька дивізія	ЯКІМОВ Михайло Петрович	Генерал-майор	25.01.1943 р. – 14.06.1944 р.
148-ма стрілецька дивізія	МІЩЕНКО Андрій Авскентійович	Генерал-майор	21.02.1942 р. – 22.11.1944 р.
155-та стрілецька дивізія	КАПРОВ Ілля Васильович	Полковник	06.12.1942 р. – 07.04.1944 р.
161-ша стрілецька дивізія	ТЄРТИШНИЙ Петро Вакулович	Генерал-майор	28.11.1942 р. – 30.05.1944 р.
163-тя стрілецька дивізія	КАРЛОВ Федір Васильович	Полковник	18.03.1943 р. – 09.05.1945 р.
167-ма стрілецька дивізія	МЕЛЬНИКОВ Іван Іванович	Генерал-майор	23.01.1942 р. – 24.07.1944 р.
180-ма стрілецька дивізія	ШМЕЛЬОВ Федір Петрович	Генерал-майор	21.03.1943 р. – 24.01.1944 р.

Фронт, армія, корпус, дивізія, бригада	Прізвище, ім'я по батькові (ініціали)	Військове звання	Час перебування на посаді
181-ша стрілецька дивізія	САРАЄВ Олександр Андрійович	Генерал-майор	05.02.1943 р. – 10.03.1944 р.
206-та стрілецька дивізія	ІВАНОВСЬКИЙ Микола Михайлович	Полковник	22.09.1943 р. – 31.12.1943 р.
211-та стрілецька дивізія	МАХЛІНОВСЬКИЙ Віктор Львович	Генерал-майор	24.06.1942 р. – 16.01.1944 р.
218-та стрілецька дивізія	СКЛЯРОВ Сергій Федорович	Генерал-майор	27.08.1943 р. – 12.11.1943 р.
226 -тастрілецька дивізія	ПЕТРЕНКО Василь Якович	Полковник	22.07.1943 р. – 22.05.1944 р.
232-га стрілецька дивізія	УЛІТІН Іван Ілліч	Генерал-майор	03.01.1942 р. – 03.12.1943 р.
237-ма стрілецька дивізія	МАРОЛЬ Петро Маркович	Полковник	02.09.1943 р. – 01.11.1943 р.
	ПАРХОМЕНКО Федір Назарович	Генерал-майор	02.11.1943 р. – 16.05.1944 р.
240-ва стрілецька дивізія	УМАНСЬКИЙ Терентій Фомич	Полковник	02.07.1943 р. – 11.05.1945 р.
253-тя стрілецька дивізія	БЕДІН Юхим Васильович	Генерал-майор	07.10.1943 р. – 10.11.1943 р.
	ФІЛАТОВ Олександр Євстигнійович	Полковник	11.11.1943 р. – 23.05.1944 р.
280-та стрілецька дивізія	ГОЛОСОВ Дмитро Миколайович	Генерал-майор	21.10.1942 р.– 16.02.1944 р.
309-та стрілецька дивізія	ДРЬОМІН Дмитро Феоктистович	Генерал-майор	02.03.1942 р. – 07.04.1944 р.
322-га стрілецька дивізія	ЛАЩЕНКО Петро Миколайович	Полковник	01.08.1943 р. – 31.07.1944 р.
336-та стрілецька дивізія	ІГНАЧЕВ Максим Арсентійович	Полковник	02.07.1943 р. – 04.08.1944 р.
337-ма стрілецька дивізія	ЛЯСКІН Григорій Осипович	Генерал-майор	01.03.1943 р. – 29.02.1944 р.
340-ва стрілецька дивізія	ЗУБАРЄВ Йосип Єгорович	Полковник	13.08.1943 р. – 10.01.1944 р.
415-та стрілецька дивізія	МОЩАЛКОВ Павло Іванович	Полковник	01.08.1943 р. – 31.05.1945 р.
6-та гвардійська стрілецька дивізія	ОНУПРИЄНКО Дмитро Платонович	Генерал-майор	28.06.1943р. – 16.08.1944 р.
42-га гвардійська стрілецька дивізія	БОБРОВ Федір Олександрович	Генерал-майор	01.09.1942 р. – 30.09.1944 р.
68-ма гвардійська стрілецька дивізія	СТЕНІН Володимир Пилипович	Генерал-майор	25.10.1943 р. – 03.09.1944 р.
70-та гвардійська стрілецька дивізія	ГУСЄВ Іван Андрійович	Генерал-майор	19.06.1943 р. – 29.04.1944 р.
75-та гвардійська стрілецька дивізія	ГОРИШНІЙ Василь Акимович	Гв. генерал-майор	01.03.1943 р. – 09.05.1945 р.
Артилерійські дивізії			
1-ша гвардійська артилерійська дивізія	ВОЛЧЕК Аркадій Миколайович	Генерал-майор артилерії	09.1943 р. – 04.1944 р.

Фронт, армія, корпус, дивізія, бригада	Прізвище, ім'я по батькові (ініціали)	Військове звання	Час перебування на посаді
13-та артилерійська дивізія прориву	КРАСНОКУТСЬКИЙ Данило Михайлович	Генерал-майор артилерії	07.06.1943 р. – 30.06.1944 р.
17-та артилерійська дивізія прориву	ВОЛКЕНШТЕЙН Сергій Сергійович	Генерал-майор артилерії	03.1943 р. – 05.1947 р.
Кавалерійські дивізії			
1-ша гвардійська кавалерійська дивізія	ОВАР Юліан Іванович	Генерал-майор	22.03.1943 р. – 04.03.1944 р.
2-га гвардійська кавалерійська дивізія	МАМСУРОВ Хаджі-Умар Джіорович	Полковник	19.04.1943 р. – 11.05.1945 р.
7-ма гвардійська кавалерійська дивізія	ВАСИЛЬЄВ В'ячеслав Дмитрович	Полковник	22.03.1943 р. – 06.04.1944 р.
Повітрянодесантні дивізії			
2-га гвардійська повітрянодесантна дивізія	ДУДАРЄВ Ілля Федорович	Гв. генерал-майор	05.03.1943 р. – 08.03.1944 р.
3-тя гвардійська повітрянодесантна дивізія	КОНЄВ Іван Микитович	Полковник	08.12.1942 р. – 19.11.1945 р.
4-та гвардійська повітрянодесантна дивізія	РУМЯНЦЕВ Олександр Дмитрович	Генерал-майор	19.04.1943 р. – 20.09.1944 р.
Зенітно-артилерійські дивізії			
8-ма зенітно-артилерійська дивізія	КАМЕНСЬКИЙ Іван Гаврилович	Полковник	30.11.1942 р. – 12.5.1944 р.
9-та зенітно-артилерійська дивізія	РОЩИЦЬКИЙ Микола Олександрович	Полковник	3.6.1943 р. – 9.5.1945 р.
10-та зенітно-артилерійська дивізія	СУССЬКИЙ Степан Якович	Підполковник	20.4.1943 р. – 12.5.1945 р.
21-ша зенітно-артилерійська дивізія	КАСАТКІН Георгій Володимирович	Полковник	07.2.1942 р. – 9.5.1945 р.
23-тя зенітно-артилерійська дивізія	СИТНИКОВ Микола Сергійович	Полковник	15.12.1942 р. – 16.1.1944 р.
25-та зенітно-артилерійська дивізія	ЖІБУРКУС Іван Йосипович	Полковник	24.9.1943 р. – 9.5.1945 р.
27-ма зенітно-артилерійська дивізія	НЕКРАСОВ Олексій Митрофанович	Полковник	24.10.1943 р. – 9.5.1945 р.
Штурмові авіаційні дивізії			
227 –ма штурмова авіаційна дивізія	ЛОЖЕЧНІКОВ Андрій Олександрович	Полковник	24.05.1942 р. – 27.04.1944 р.
264-та штурмова авіаційна дивізія	ОЛЄНЄВ Микола Іванович	Полковник	20.08.1942 р. – 03.09.1943 р.
291-ша штурмова авіаційна дивізія	ВІТРУК Андрій Никифорович	Полковник	1942 р. – 1943 р.
4-та гв. штурмова авіаційна дивізія	БАЙДУКОВ Георгій Пилипович	Генерал-майор авіації	01.05.1943 р. - 12.12.1943 р.

Фронт, армія, корпус, дивізія, бригада	Прізвище, ім'я по батькові (ініціали)	Військове звання	Час перебування на посаді
Винищувальні авіаційні дивізії			
235-та винищувальна авіаційна дивізія	ЛАКЄЄВ Іван Олексійович	Генерал- майор авіації	10.03.1943 р. – 19.08.1944 р.
256-та винищувальна авіаційна дивізія	ГЕРАСИМОВ Микола Семенович	Полковник	20.03.1943 р. – 16.11.1944 р.
8-ма гвардійська винищувальна авіаційна дивізія	ЧУПИКОВ Павло Федорович	Підполковник	31.10.1943 р. – 05.12.1943 р.
10-та гвардійська винищувальна авіаційна дивізія	СРИВКІН Володимир Олексійович	Полковник	24.08.1943 р. – 15.12.1943 р.
Бомбардувальні авіаційні дивізії			
202-га бомбардувальна авіаційна дивізія	НЕЧИПОРЕНКО Степан Гнатович	Полковник	03.11.1942 р. – 19.09.1944 р.
208-ма нічна бомбардувальна авіаційна дивізія	ЮЗЄЄВ Леонід Миколайович	Полковник	27.05.1943 р. – 06.1946 р.
Механізовані, мотострілецькі та танкові бригади			
6-та гв. мотострілецька бригада	ЄЛІН Іван Павлович	Гв. полковник	08.05.1943 р. – 30.03.1944 р.
11-та мотострілецька бригада	СУХОЦЬКИЙ Павло Станіславович	Майор	09.1943 р. – 01.1944 р.
22-га гв. мотострілецька бригада	МИХАЙЛОВ Микола Лаврентійович	Полковник	23.07.1943 р. – 25.07.1944 р.
23-тя гв. мотострілецька бригада	ГОЛОВАЧОВ Олександр Олексійович	Полковник	23.07.1943 р. – 06.03.1945 р.
28-ма гв. мотострілецька бригада	БОЛДИРЄВ Євген Іванович	Підполковник	19.09.1943 р. – 09.11.1944 р.
69-та механізована бригада	ДАРБІЯН Левон Хігяносович	Полковник	02.10.1943 р. – 26.12.1943 р.
70-та механізована бригада	БАБАНІН Олександр Опанасович	Підполковник	09.08.1943 р. – 04.11.1943 р.
	СІЯНІН Михайло Данилович	Полковник	14.11.1943 р.– 24.03.1944 р.
71-ша механізована бригада	ЛУППОВ Володимир Васильович	Полковник	10.1943 р. – 05.01.1944 р.
91-ша танкова бригада	ЯКУБОВСЬКИЙ Іван Гнатович	Полковник	01.03.1942 р. – 05.06.1944 р.
93-тя танкова бригада	ДОРОПЕЙ Сергій Климентійович	Майор	18.06.1942 р.– 15.10.1944 р.
129-та танкова бригада	ПЕТРУШИН Микола Васильович	Полковник	12.04.1942 р.– 09.08.1942 р.
150-та танкова бригада	УГРЮМОВ Степан Іванович	Полковник	01.08.1943 р.– 31.12.1943 р.
178-ма танкова бригада	КОВАЛЬОВ Михайло Васильович	Майор	01.11.1943 р. – 29.02.1944 р.

Фронт, армія, корпус, дивізія, бригада	Прізвище, ім'я по батькові (ініціали)	Військове звання	Час перебування на посаді
183-тя танкова бригада	АКОПОВ Матвій Кіракосовіч	Підполковник	16.08.1943 р. – 15.07.1944 р.
186-та танкова бригада	ОВСЯННИКОВ Олександр Васильович	Підполковник	27.01.1943 р. – 09.07.1944 р.
20-та гвардійська танкова бригада	ШУТОВ Степан Федорович	Підполковник	16.09.1943 р. – 15.09.1944 р.
21-ша гвардійська танкова бригада	ОВЧАРЕНКО Кузьма Іванович	Полковник	14.02.1943 р. – 11.11.1943 р.
	ВОЛКОВ Юрій Уварович	Підполковник	11.11.1943 р. – 15.12.1943
22-га гвардійська танкова бригада	ЖИЛІН Федір Андрійович	Полковник	16.05.1943 р. – 15.08.1944 р.
51-ша гвардійська танкова бригада	НОВОХАТЬКО Михайло Степанович	Підполковник	6.07.1943 р. – 01.01.1944 р.
52-га гвардійська танкова бригада	ГУСЄВ Василь Георгійович	Підполковник	20.10.1943 р. – 04.01.1944 р.
53-тя гвардійська танкова бригада	АРХІПОВ Василь Сергійович	Полковник	00.09.1943 р. – 10.06.1945 р.
54-та гвардійська танкова бригада	ЛЄБЄДЄВ Віктор Григорович	Генерал-майор	01.11.1943 р. – 09.01.1944 р.
55-та гвардійська танкова бригада	ДРАГУНСЬКИЙ Давид Абрамович	Підполковник	20.10.1943 р. – 09.12.1943 р.
56-та гвардійська танкова бригада	МАЛИК Трохим Федорович	Підполковник	26.07.1943 р. – 15.01.1944 р.
58-ма гвардійська танкова бригада	ПІСКАРЬОВ Петро Васильович	Полковник	19.09.1943 р. – 25.08.1944 р.
59-та гвардійська танкова бригада	ПУЗАНКОВ Григорій Степанович	Підполковник	19.09.1943 р. – 07.12.1943 р.
60-та гвардійська танкова бригада	СТЕПАНОВ Іван Якович	Підполковник	19.09.1943 р. – 08.1944 р.
64-та гвардійська танкова бригада	БУРДА Олександр Федорович	Підполковник	23.10.1943 р. – 25.01.1944 р.
1-ша окрема Чехословацька піхотна бригада	СВОБОДА Людвік	Полковник	12.06.1943 р. – 10.04.1944 р.

Додаток В
Бойовий склад 1-го Українського фронту станом на 1 листопада 1943 року

З’єднанння	Стрілецькі, повітрянодесантні війська і кавалерія	Артилерія РВГК, армійська і корпусна	Бронетанкові і механізовані війська	Військово-повітряні сили	Інженерні війська
13-та армія	15 ск (8, 148, 211 сд), 28 ск (181, 336, 415 сд)	19 гв. гаап, 874 вптап, 476, 477 мінп, 10 зенад (802, 975, 984 зенап), 1287 зенап	–	–	275 осіб, 45, 50 пмб
27-ма армія	38, 100, 147, 155, 206, 241 сд	628 гаап, 1528 гап, 342 гв., 408, 1070, 1664,1667 вптап, 480 мінп, 47 гв. мп, 23 зенад (1064, 1336, 1342, 1348 зенап)	93 тбр, 1831, 1832 сап	–	6 шісбр, 25, 38 оіб
38-ма армія	23 ск (23, 30 сд), 50 ск (163, 167, 232, 340 сд), 51 ск (136, 180, 240 сд), 21 ск (71, 74 сд), 1 піхотна бригада (чех.)	7 акп: 13 адп (42 лабр, 47 габр, 88, 91 тгабр, 101 габр ВП, 17 мінбр), 17 адп (37 лабр, 39 гаабр, 50 габр, 92 тгабр, 108 габр ВП, 22 мінбр), 3 гв. мд (15, 18 і 19 гв. мбр); 112 гв., 1950 гаап, 805, 839 гап, 9 гв., 28 вптабр, 4 и 316 гв., 202, 868, 1075, 1660, 1666 вптап, 12 мінбр, 491, 492 мінп, 5, 16, 66 і 83 гв. мп, 8 зенад (797, 848, 978, 1063 зенап), 21 зенад (1044, 1334, 1340, 1346 зенап), 994 зенап (10 зенад), 1288 зенап	5 гв. тк (20, 21 і 22 гв. тбр, 6 гв. мсбр, 48 гв. тп, 80 мцб, 1499 вптап, 754 овптдн, 454 мінп, 1696 зенап), 39 отп	–	7, 235, 268, 1505 оіб, 108 пмб
40-ва армія	47 ск (42 гв., 161, 237, 253, 337 сд),	25 гв. габр ВП, 33 гаабр, 76 гв. гаап, 111 гв. гап, 8 гв., 32 вптабр,	8 гв. тк (58, 59 і 60 гв. тбр, 28 гв. мсбр, 15 гв.		14 оіб

З’єднанння	Стрілецькі, повітрянодесантні війська і кавалерія	Артилерія РВГК, армійська і корпусна	Бронетанкові і механізовані війська	Військово-повітряні сили	Інженерні війська
	52 ск (68 гв., 309 сд)	315 гв.,12, 1663 вптап, 9 і 10 гірсько-в’ючні. мінп, 493 мінп, 9 зенад (800, 974, 981, 993 зенап), 27 зенад (1354, 1358, 1364, 1370 зенап)	тп, 6 гв. мцб, 301 гв. вптап, 58 гв. овптдн, 269 гв. мінп, 307 гв. мдн, 300 гв. зенап), 10 тк (178, 183, 186 тбр, 11 мсбр, 1450 сап, 77 мцб, 727 вптап, 390 овптдн, 287 мінп, 1693 зенап)	–	
60-та армія	17 гв. ск (6 і 70 гв. сд), 18 гв. ск (2, 3 і 4 гв. пдд), 24 ск (112, 226 сд), 30 ск (75 гв., 121 сд), 77 ск (132, 141, 143, 280 сд), 248 сбр	1 гв. ад (3 гв. лабр, 1 гв. гаабр), 1156 гаап, 130, 493, 1178, 1689 вптап, 128, 138, 497 мінп, 25 зенад (1067, 1356, 1362, 1368 зенап), 217 зенап	129, 150 тбр, 59 отп, 37, 49, 58 одн брп	–	59 ісбр, 317 оіб, 9, 21 пмб
3-тя гвардійська танкова армія	–	91 гв. мп, 1381, 1394 зенап	6 гв. тк (51, 52 и 53 гв. тбр, 22 гв. мсбр, 1442, 1893 сап, 3 гв. мцб, 289 гв. вптап, 55 гв. овптдн, 272 гв. мінп, 286 гв. зенап),7 гв. тк (54, 55 и 56 гв. тбр, 23 гв. мсбр, 1419, 1894 сап, 4 гв. мцб, 290 гв. вптап, 56 гв. овптдн, 467 гв. мінп, 287 гв. зенап), 9 мк (69,	–	182 оіб

З’єднанння	Стрілецькі, повітрянодесантні війська і кавалерія	Артилерія РВГК, армійська і корпусна	Бронетанкові і механізовані війська	Військово-повітряні сили	Інженерні війська
			70, 71 мбр, 47 и 59 гв. тп, 1823 сап, 100 мцб, 386 вптап, 396 овптдн, 616 мінп, 1719 зенап), 91 тбр, 166 овтп, 1835, 1836 сап, 50 мцп		
2-га повітряна армія	–	1554, 1555, 1605 зенап	–	5 шак (4 гв., 264 вад), 5 вак (8 гв., 256 вад), 10 вак (10 гв., 235 вад), 202 бад, 227, 291 шад, 20 сбад, 50 рап, 8 ап ЦПФ, 4 санап	–
З’єднання і частини фронтового підпорядкування	218, 322 сд, 3 гв. пдбр, 1 гв. кк (1, 2 і 7 гв. кд, 1461 сап, 143 гв. вптап, 1 гв. овптдн, 1 гв. мп, 49 гв. міндн, 319 зенап)	24 гв. гаабр, 7 гв., 2 вптабр, 317 гв., 269, 563, 680, 1076, 1593, 1672 вптап, 494 мінп, 36, 98, 314, 316, 323 гв. мп, 1488, 1954 зенап, 22 гв., 332 озадн	1454 сап, 45 одн брп	–	4, 9 ісбр, 15 шісбр, 42 ібр с/п, 3, 6 пмбр, 13 гв. батальйон мінерів, 20 пмб
Всього у фронті: загальновійськових армій – 5, танкових армій – 1,	ск – 13, сд – 42, пдд – 3, рдбр – 1, сбр – 1, кк – 1, кд – 3	ак – 1, адп – 2, ад – 1, оабр – 3, оап – 10, вптабр – 6, овптап – 27, омінбр – 1, омінп – 12, гв. мд – 1, гв. мп – 11, зенад – 7,	тк – 5, мк – 1, отбр – 4, отп – 3, сап – 4, мцп – 1, одн брп – 4	шак – 1, вак – 2, бад – 1, шад – 4, вад – 4, нбад – 1,	інжбр – 6, пмбр – 2, інжб – 11, пмб – 6

З’єднанння	Стрілецькі, повітрянодесантні війська і кавалерія	Артилерія РВГК, армійська і корпусна	Бронетанкові і механізовані війська	Військово-повітряні сили	Інженерні війська
повітряних армій – 1		зенап – 10, озадн – 2		рап – 1	

Складено за:
Боевой состав Советской Армии. Ч. III (январь – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1972. – 335 с.

Додаток Д
Бойовий та чисельний склад 1-го Українського фронту станом на 31 жовтня 1943 року

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
13-та армія															
8 сд	5415	25	12	2	1	–	–	10	–	–	13	50	–	–	–
148 сд	4772	22	8	4	4	–	–	9	–	–	17	47	–	–	–
181 сд	6397	55	21	9	9	–	–	12	–	–	30	106	–	–	–
211 сд	7567	35	10	9	17	–	–	7	–	–	33	78	–	–	–
336 сд	5623	53	12	11	17	–	–	12	–	–	40	105	–	–	–
415сд	5464	42	13	11	20	–	–	12	–	–	43	98	–	–	–
19 гв. гаап	787	–	–	–	–	–	–	10	4	–	14	14	–	–	–
374 гаап	402	–	–	–	13	–	–	–	–	–	13	13	–	–	–
476 мінп	624	–	35	–	–	–	–	–	–	–	–	35	–	–	–
477 мінп	573	–	24	–	–	–	–		–	–	–	24	–	–	–
323 гв. мінп	667	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17	–	–
10 зенад	1563	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	61	–
1287-й зенап	400	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15	–
всього	**40254**	**232**	**135**	**46**	**81**	**–**	**–**	**72**	**4**	**–**	**203**	**570**	**17**	**76**	**–**
60-та армія															

З'єднання та частини	всього о/с	Мінометі		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
112 сд	5506	33	16	10	18	–	–	10	–	–	38	87	–	–	–
121 сд	6044	62	18	12	16	–	–	10	–	–	38	118	–	–	–
132 сд	6142	16	5	–	20	–	–	10	–	–	30	51	–	–	–
141 сд	5970	55	16	10	20	–	–	10	–	–	40	111	–	–	–
143 сд	5729	41	17	7	21	–	–	12	–	–	40	98	–	–	–
226 сд	4465	24	13	9	14	–	–	8	–	–	31	68	–	–	–
280 сд	5859	33	11	5	19	–	–	10	–	–	34	78	–	–	–
322 сд	6368	22	15	11	12	–	–	7	–	–	30	67	–	–	–
6 гв. сд	4754	50	16	3	27	–	–	6	–	–	36	102	–	–	–
70 гв. сд	4428	31	16	5	17	–	–	8	–	–	30	77	–	–	–
75 гв. сд	4004	37	35	7	21	–	–	8	–	–	36	108	–	–	–
2 пдд	3926	33	14	9	15	–	–	12	–	–	36	83	–	–	–
3 пдд	3648	7	10	5	12	–	–	12	–	–	29	46	–	–	–
4 пдд	3555	15	8	6	20	–	–	12	–	–	38	61	–	–	–
248 сбр	2865	16	12	4	7	–	–	–	–	–	11	39	–	–	–
129 тбр	1268	6	–	4	–	–	–	–	–	–	4	10	–	–	31
150 тбр	1048	6	–	4	–	–	–	–	–	–	4	10	–	–	15
59 тп	400	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	32
1 гв. ад	2662	–	–	–	54	–	–	–	36	–	90	90	–	–	–
1156 гап	810	–	–	–	–	–	–	–	18	–	18	18	–	–	–
128 мінп	430	–	27	–	–	–	–	–	–	–	–	27	–	–	–
138 мінп	502	–	18	–	–	–	–	–	–	–	–	18	–	–	–
497 мінп	379	–	27	–	–	–	–	–	–	–	–	27	–	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
7 гв. вптабр	935	–	–	–	49	–	–	–	–	–	49	49	–	–	–
130 вптап	445	–	–	–	24	–	–	–	–	–	24	24	–	–	–
493 вптап	454	–	–	–	11	–	–	–	–	–	11	11	–	–	–
1178 вптап	363	–	–	–	14	–	–	–	–	–	14	14	–	–	–
65 гв. мінп	675	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	13	–	–
98 гв. мінп	682	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	14	–	–
25 зенад	1580	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	63	–
217 зенап	385	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–
всього	**86281**	**487**	**294**	**111**	**411**	**-**	**-**	**135**	**54**	**-**	**711**	**1492**	**27**	**79**	**78**
38-ма армія															
23 сд	4602	20	11	10	18	–	–	12	–	–	40	71	–	–	–
30 сд	4684	19	14	10	16	–	–	11	–	–	37	70	–	–	–
71 сд	6557	25	14	5	16	–	–	9	–	–	30	69	–	–	–
74 сд	6274	38	16	8	19	–	–	6	–	–	33	87	–	–	–
136 сд	6843	36	14	9	20	–	–	20	–	–	41	91	–	–	–
163 сд	6901	22	12	9	15	–	–	6	–	–	30	64	–	–	–
167 сд	6821	40	5	16	12	2	–	9	–	–	39	84	–	–	–
180 сд	6984	54	19	15	4	4	–	9	–	–	40	113	–	–	–
218 сд	5044	6	14	9	14		–	11	–	–	34	54	–	–	–
232 сд	7370	55	13	8	17	3	–	10	–	–	38	106	–	–	–
240 сд	8011	62	18	12	7	3	–	9	–	–	31	111	–	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
310 сд	8931	49	17	10	11	3	–	8	–	–	32	98	–	–	–
1-ша Чехословацька бригада	3281	12		12	–	–	–	5	–	–	17	29	–	4	20
5 гв. тк	6022	17	23	8	–	–	–		–	–	8	48	–	6	73
39 тп	406	–		1	–	–	–		–	–	1	1	–	–	15
13 адп	8479	–	99		70		–	78	62	23	233	322	–	–	–
17 адп	8661	–	90		62		–	73	61	24	220	310	–	–	–
24-та гв.пабр	1069	–	–	–	–	–	–	–	35		35	35	–	–	–
112 гв. гап	885	–	–	–	–	–	–	–	18		18	18	–	–	–
1950 гап	777	–	–	–	–	–	–	–	18		18	18	–	–	–
805 гап	577	–	–	–	–	–	–	19			19	19	–	–	–
839 гап	581	–	–	-	–	–	–	24			24	24	–	–	–
9 гв. вптабр	876	–	–	–	32	–	–	–	–	–	32	32	–	–	–
28 вптабр	1040	–	–	–	40	–	–	–	–	–	40	40	–	–	–
4 гв. вптабр	448	–	–	–	16	–	–	–	–	–	16	16	–	–	–
224 вптабр	466	–	–	–	20	–	–	–	–	–	20	20	–	–	–
316 гв. вптабр	460	–	–	–	21	–	–	–	–	–	21	21	–	–	–
868 вптабр	436	–	–	–	15	–	–	–	–	–	15	15	–	–	–
1075 вптап	389	–	–	–	15	–	–	–	–	–	15	15	–	–	–
1600 вптап	457	–	–	–	12	–	–	–	–	–	12	12	–	–	–
12 мінбр	2137	–	82	–	–	–	–	–	–	–	-	82	–	–	–
491 мінп	637	–	34	–	–	–	–	–	–	–	-	34	–	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Мінометти		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
492 мінп	646	–	32	–	–	–	–	–	–	–	–	32	–	–	–
3 гв. мінд	3125	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	422	–	–
1 гв. мінп	328	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11	–	–
5 мінп	677	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10	–	–
16 мінп	683	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–	–
66 мінп	650	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	20	–	–
83 мінп	665	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	18	–	–
8 зенад	1465	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	60	–
21 зенад	1485	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	61	–
1288 зенап	396	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–
всого	**127226**	**455**	**527**	**142**	**480**	**15**	**-**	**311**	**194**	**47**	**1189**	**2171**	**497**	**147**	**108**
40-ва армія															
42 сд	5144	35	23	6	10	–	–	8	–	–	24	82	–	–	–
68 сд	4293	53	22	6	10	–	–	12	–		28	103	–	–	–
161 сд	4777	36	12	6	12	–	–	7	–		25	73	–	–	–
237-сд	5424	25	13	10	13	–	–	9	–		32	70	–	–	–
253 сд	4223	25	9	8	14	–	–	8	–		30	64	–	–	–
309 сд	5233	29	10	8	18	3	–	8	–		37	76	–	–	–
337 сд	4587	11	10	5	15	–	–	11	–		31	52	–	–	–
8 гв. тк	4915	17	19	–	2	–	–	–	–		2	38	–	13	19
10 тк	4611	24	13	–	17	–	–	1	–		18	55	–	12	10
25 гв. габр ВП	1278	–	–	–	–	–	–	–	–	24	24	24	–	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
33 габр ВП	1060	–	–	–	–	–	–	–	35	–	35	35	–	–	–
76 гв. гап	837	–	–	–	–	–	–	–	17	–	17	17	–	–	–
111 гв. гап	772	–	–	–	–	–	–	24	–	–	24	24	–	–	–
8 гв. вптабр	1070	–	–	–	29	–	–	–	–	–	29	29	–	–	–
32 вптабр	995	–	–	–	34	–	–	–	–	–	34	34	–	–	–
12 вптап	360	–	–	–	18	–	–	–	–	–	18	18	–	–	–
315 гв. вптап	465	–	–	–	24	–	–	–	–	–	24	24	–	–	–
1663 вптап	416	–	–	–	12	–	–	–	–	–	12	12	–	–	–
9 мінп	543	–	35	–	–	–	–	–	–	–	–	35	–	–	–
10 мінп	515	–	31	–	–	–	–	–	–	–	–	31	–	–	–
493 мінп	461	–	22	–	–	–	–	–	–	–	–	22	–	–	–
314 гв. мінп	674	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17	–	–
316- мінп	669	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	18	–	–
307-й гв. мін. дивізіон	194	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8	2	–
9 зенад РГК	1534	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	58	–
всього	**55050**	**255**	**219**	**49**	**228**	**3**	**–**	**88**	**52**	**24**	**444**	**918**	**43**	**85**	**29**
27-ма армія															
38 сд	3699	18	14	8	20	–	–	12	–	–	40	72	–	–	–
100 сд	4830	33	11	8	12	–	–	9	–	–	29	73	–	–	–
147 сд	3828	46	13	11	15	–	–	8	–	–	34	93	–	–	–
155 сд	4665	28	12	10	18	–	–	11	–	–	39	79	–	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
206 сд	6078	29	13	10	10	–	–	12	–	–	32	74	–	–	–
241 сд	5275	26	13	3	11	–	–	9	–	–	23	62	–	–	–
93 тбр	787	2	–	–	1	–	–	–	–	–	1	3	–	–	13
1832 сап	210	–	–	–	–	–	–	–	–	–			–	–	5
628 гап	791	–	–	–	–	–	–	-	18	-	18	18	–	–	–
1528 гап	605	–	–	–	–	–	–	23	–	–	23	23	–	–	–
408 вптап	361	–	–	–	–	–	7	–	–	–	7	7	–	–	–
312 гв. вптап	412	–	–	–	20	–	–	–	–	–	20	20	–	–	–
1070 вптап	365	–	–	–	24	–	–	–	–	–	24	24	–	–	–
1667 вптап	427	–	–	–	15	–	–	–	–	–	15	15	–	–	–
480 мінп	511	–	24	–	–	–	–	–	–	–	–	24	–	–	–
47 гв. мінп	667	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15	–	–
23 зенад РГК	1497	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	51	–
всього	**45008**	**182**	**100**	**50**	**146**	**–**	**7**	**84**	**18**	**–**	**305**	**587**	**15**	**51**	**18**
3-тя гвардійська танкова армія						–									
6 гв. тк	5642	30	26	–	14	–	–	–	–	–	14	70	–	12	75
7 гв. тк	5818	56	42	–	28	–	–	–	–	–	28	126	–	16	81
9 мк	8925	65	51	–	35	–	–	–	–	–	35	151	–	20	116
91 тбр	1151	6	–	–	2	–	–	–	–	–	2	8	–	–	51
50 мцп	1180	12	–	–	4	–	–	–	–	–	4	16	–	–	10
1835 сап	217	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8

З'єднання та частини	всього о/с	Мінометти		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
1836 сап	235	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11
36 гв. мінп	678	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	20	3	–
91 гв. мінп	682	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	18		–
1381 зенап	372	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15	–
1394 зенап	382	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–
всього	**25282**	**169**	**119**	**–**	**83**	**–**	**–**	**–**	**–**	**–**	**83**	**371**	**38**	**82**	**352**
1-й гвардійський кавалерійський корпус															
1 гв. кд	4921	37	6	7	12	–	–	8	–	–	27	70	–	6	28
2-га гв. кд	4980	34	6	12	8	–	–	8	–	–	28	68	–	6	16
7 гв. кд	5299	32	6	11	8	–	–	8	–	–	27	65	–	5	25
1461сап	236	–	–	–		–	–	–	–	–	–	–	–	–	21
143 вптап	481	–	–	–	20	–	–	–	–	–	20	20	–	–	–
319 зенап	379	–	–	–		–	–	–	–	–	–	–	–	15	–
всього	**16296**	**103**	**18**	**30**	**48**	**–**	**–**	**24**	**–**	**–**	**102**	**223**	**–**	**32**	**90**
Частини фронтового підпорядкування						–	–								
630 вптап	400	–	–	–	11	–	–	–	–	–	11	11	–	–	–
317 гв. вптап	468	–	–	–	23	–	–	–	–	–	23	23	–	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
1593 вптап	492	–	–	–	23	–	–	–	–	–	23	23	–	–	–
1672 вптап	417	–	–	–	24	–	–	–	–	–	24	24	–	–	–
334 гв. мін. дивізіон	212	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6	2	–
424 гв. мін. дивізіон	218	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8		–
1954 зенап	376	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–
22 гв. зен.-арт дивізіон	351	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12	–
332 зен.-арт. дивізіон	351	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15	–
всього	**3258**	–	–	–	**81**	–	–	–	–	–	**81**	**81**	**14**	**45**	–
Всього за фронт	**398682**	**1883**	**1412**	**428**	**1558**	**18**	**7**	**714**	**322**	**71**	**3118**	**6413**	**651**	**597**	**675**

Додаток Е
Бойовий та чисельний склад 1-го Українського фронту станом на 15 листопада 1943 року

З'єднання та частини	всього о/с	Мінометти		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
13-та армія															
6 гв. сд	4309	48	15	3	15	–	–	6	–	–	24	87	–	–	–
8 сд	5062	50	12	4	16	–	–	10	–	–	30	92	–	–	–
148 сд	5079	36	14	4	4	–	–	9	–	–	17	67	–	–	–
181 сд	6908	59	21	9	12	–	–	10	–	–	31	111	–	–	–
336 сд	6370	53	11	11	17	–	–	12	–	–	40	104	–	–	–
415 сд	5655	33	13	11	20	–	–	12	–	–	43	89	–	–	–
2 гв. пдд	3820	34	14	9	15	–	–	12	–	–	36	84	–	–	–
4 гв. пдд	3518	15	8	6	20	–	–	12	–	–	38	61	–	–	–
19 гв. гаап	787	–	–	–		–	–	–	4		4	4	–	–	–
493 вптап	447	–	–	–	8	–	–	–	–	–	8	8	–	–	–
874 вптап	485	–	–	–	14	–	–	–	–	–	14	14	–	–	–
476 мінп	651	–	34	–	–	–	–	–	–	–	–	34	–	–	–
477 мінп	621	–	27	–	–	–	–	–	–	–	–	27	–	–	–
323 гв. мінп	675	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17		–
10 зенад	1563	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	61	–
1287 зенап	400	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15	–
всього	**46350**	**328**	**169**	**57**	**141**	**–**	**–**	**83**	**4**		**285**	**782**	**17**	**76**	
60-та армія															

З’єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
70 гв. сд	3793	36	16	5	17	–	–	8	–	–	30	82	–	–	–
75 гв. сд	3355	37	35	7	21	–	–	8	–	–	36	108	–	–	–
112 сд	4898	32	4	7	17	–	–	10	–	–	34	70	–	–	–
121 сд	4981	62	18	12	16	–	–	10	–	–	38	118	–	–	–
132 сд	4613	21	5		18	–	–	10	–	–	28	54	–	–	–
141 сд	4926	55	22	10	20	–	–	10	–	–	40	117	–	–	–
143 сд	5111	35	10	7	20	–	–	12	–	–	39	84	–	–	–
11 сд	7514	34	11	8	18	–	–	7	–	–	33	78	–	–	–
226 сд	3838	21	11	10	16	–	–	8	–	–	34	66	–	–	–
280 сд	5984	33	13	8	19	–	–	10	–	–	37	83	–	–	–
322 сд	6514	22	15		12	–	–	8	–	–	20	57	–	–	–
3 гв. пдд	3181	9	–	5	12	–	–	12	–	–	29	38	–	–	–
248 сбр	2577	19	12	–	10	–	–	–	–	–	10	41	–	–	6
129 тбр	1189	6	–	–	5	–	–	–	–	–	5	14	–	8	10
150 тбр	1039	–	–	–	3	–	–	–	–	–	3	3	–	4	4
59 тп	361	–	–	–	-	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1 адп	2647	–	–	–	51	–	–	–	36	–	87	87	–	–	–
1156 гап	815	–	–	–	-	–	–	–	18	–	18	18	–	–	–
7- гв. вптабр	1147	–	–	–	48	–	–	–	–	–	48	48	–	–	–
12 вптап	360	–	–	–	18	–	–	–	–	–	18	18	–	–	–
130 вптап	450	–	–	–	24	–	–	–	–	–	24	24	–	–	–
1178 вптап	506	–	–	–	15	–	–	–	–	–	15	15	–	–	–
138 мінп	486	–	21	–	–	–	–	–	–	–	–	21	–	–	–
497 мінп	380	–	25	–	–	–	–	–	–	–	–	25	16	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
65 гв. мінп	883	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12	–	–
98 гв. мінп	679	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19	–	–
316 гв. мінп	680	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	63	–
25 зенад	1554	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–
217 зенап	384	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
всього	**74845**	**425**	**218**	**79**	**380**			**113**	**54**		**626**	**1269**	**47**	**91**	**20**
38-ма армія															
70 гв. сд	2768	36	16	5	17	–	–	8	–	–	30	82	–	–	–
75 гв. сд	3355	37	35	7	21	–	–	8	–	–	36	108	–	–	–
23 сд	3217	18	11	8	18	–	–	12	–	–	38	67	–	–	–
30 сд	3677	18	14	11	16	–	–	11	–	–	38	70	–	–	–
71 сд	6920	25	14	5	16	–	–	9	–	–	30	69	–	–	–
74 сд	5759	28	14	8	18	–	–	6	–	–	32	74	–	–	–
135 сд	3601	42	10	3	9	–	–	6	–	–	18	70	–	–	–
163 сд	4382	24	12	9	15	–	–	7	–	–	31	67	–	–	–
202 сд	4442	15	15	12	18	–	–	12	–	–	42	72	–	–	–
211 сд	7514	35	11	8	19	–	–	7	–	–	34	80	–	–	–
218 сд	4454	7	13	7	14	–	–	11	–	–	32	52	–	–	–
232 сд	5573	47	11	7	13	3	–	10	–	–	33	91	–	–	–
241 сд	4624	35	13	3	11	–	–	9	–	–	23	71	–	–	–
310 сд	3455	36	17	13	10	–	–	8	–	–	31	84	–	–	–
5 гв. тк	5831	12	2	4		–	–	1	–	–	5	19	–	16	65

З'єднання та частини	всього о/с	Мінномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
39 тк	433	–	–	–	1	–	–		–	–	1	1	–		20
13 адп	8875	–	99	–	70	–	–	78	62	23	233	332	–	–	–
17 адп	8838	–	90	–	62	–	–	–	135	24	221	311	–	–	–
24 гв.пабр	1069	–	–	–	–	–	–	–	35	–	35	35	–	–	–
112 гв. гаап	863	–	–	–	–	–	–	–	15	–	15	15	–	–	–
1950 гап	775	–	–	–	–	–	–	–	18	–	18	18	–	–	–
805 гап	552	–	–	–	–	–	–	22	–	–	22	22	–	–	–
839 гап	581	–	–	–	–	–	–	24	–	–	24	24	–	–	–
7 гв. вптабр	1138	–	–	–	48	–	–	–	–	–	48	48	–	–	–
9 вптабр	1051	–	–	–	39	–	–	–	–	–	39	39	–	–	–
28 вптабр	986	–	–	–	39	–	–	–	–	–	39	39	–	–	–
32 вптабр	1181	–	–	–	33	–	–	–	–	–	33	33	–	–	–
4 гв. вптабр	448	–	–	–	16	–	–	–	–	–	16	16	–	–	–
321 вптабр	473	–	–	–	20	–	–	–	–	–	20	20	–	–	–
317 вптабр	464	–	–	–	21	–	–	–	–	–	21	21	–	–	–
12 вптап	485	–	–	–	18	–	–	–	–	–	18	18	–	–	–
222 вптап	404	–	–	–	18	–	–	–	–	–	18	18	–	–	–
316 гв. вптап	453	–	–	–	21	–	–	–	–	–	21	21	–	–	–
368 вптап	418	–	–	–	19	–	–	–	–	–	19	19	–	–	–
1075 вптап	410	–	–	–	14	–	–	–	–	–	14	14	–	–	–
491мінп	629	–	–	–	-	–	–	–	–	–		34	–	–	–
492 мінп	654	–	34	–	–	–	–	–	–	–	–	32	–	–	–
454 мінп	600	–	32	–	–	–	–	–	–	–	–	21	–	–	–
3 гв. мінд	3089	–	21	–	–	–	–	–	–	–	–		422	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
1 гв. мінп	328	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12	–	–
5 мінп	670	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	24	–	–
16 мінп	675	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	23	–	–
47 мінп	680	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	21	–	–
65 мінп	679	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	25	–	–
66 мінп	677	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	24	–	–
83 мінп	654	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	24	–	–
314 мінп	669	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	24	–	–
8 зенад	1481	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	61	–
21зенад	1477	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	61	–
всього	**112431**	**415**	**484**	**110**	**654**	**3**		**249**	**265**	**47**	**1328**	**2227**	**599**	**138**	**85**
40-ва армія															
42 гв. сд	3716	28	23	6	15	–	–	9	–	–	30	81	–	–	–
68 гв. сд	3540	35	18	6	15	–	–	11	–	–	36	89	–	–	–
136 сд	6303	43	14	9	20	–	–	12	–	–	41	98	–	–	–
147 сд	4151	35	13	7	18	–	–	7	–	–	32	80	–	–	–
167 сд	7603	50	14	16	11	2	–	9	–	–	38	102	–	–	–
180 сд	7202	54	19		12	–	–	9	–	–	21	94	–	–	–
240 сд	6640	61	18	13	17	3	–	9	–	–	42	121	–	–	–
253 сд	3908	35	13	7	18	–	–	7	–	–	32	80	–	–	–
337 сд	3468	11	10	6	16	–	–	11	–	–	33	54	–	–	–
380 сд	3061	20	14	8	20	–	–	12	–	–	40	74	–	–	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
1 Чехословацька сбр	3270	12		12	–	–	–	5	–	–	17	29	–	4	20
33 абр	1060	–	–	–	–	–	–	–	35	–	35	35	–	–	–
25 габр ВП	1280	–	–	–	–	–	–	–	–	24	24	24	–	–	–
76 гв. ап	810	–	–	–	–	–	–	–	17	–	17	17	–	–	–
111 гаап	640	–	–	–	–	–	–	–	23	–	23	23	–	–	–
1663 вптап	456	–	–	–	20	–	–	–	–	–	20	20	–	–	–
9 мінп	557	–	35	–	–	–	–	–	–	–	–	35	–	–	–
10 мінп	482	–	28	–	–	–	–	–	–	–	–	28	–	–	–
493 мінп	582	–	36	–	–	–	–	–	–	–	–	36	–	–	–
315 гв. вптап	465	–	–	–	24	–	–	–	–	–	24	24	–	–	–
9 зенад	1538	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	47	
ВСЬОГО	**60732**	**384**	**255**	**90**	**210**	**5**		**101**	**75**	**24**	**505**	**1144**		**51**	**20**
27-ма армія															
100 сд	4380	38	10	7	12	–	9	–	–	28	76	–	–	–	–
155 сд	4520	30	10	9	20	–	11	–	–	40	80	–	–	–	–
161 сд	4428	35	12	11	10	–	7	–	–	28	75	–	–	–	–
206 сд	6220	49	13	8	17	–	12	–	–	37	99	–	–	–	–
237 сд	3409	11	9	9	10	–	9	–	–	28	48	–	–	–	–
309 сд	4393	32	10	8	18	–	8	–	–	34	76	–	–	–	–
93 сд	934	6	–	–	1	–	–	–	–	1	7	–	2	3	
1831 сап	235	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	14	–
1832 гап	208	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7	–

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
628 гап	789	–	–	–	–	–	–	18	–	18	18	–	–	–	–
1528 гап	605	–	–	–	–	–	23	–	–	23	23	–	–	–	–
408 вптап	382	–	–	–	–	7	–	–	–	7	7	–	–	–	–
1070 вптап	388	–	–	–	22	–	–	–	–	22	22	–	–	–	–
1593 вптап	496	–	–	–	24	–	–	–	–	24	24	–	–	–	–
1667 вптап	141	–	–	–	15	–	–	–	–	15	15	–	–	–	–
1672 вптап	417	–	–	–	24	–	–	–	–	24	24	–	–	–	–
480 мінп	535	–	21	–	–	–	–	–	–	–	21	–	–	–	–
23 зенад	1487	–	–	–	–	–	–	–	–	–	-	–	59	–	–
ВСЬОГО	**32240**	**201**	**85**	**52**	**173**		**7**	**79**	**18**	**-**	**329**	**615**	–	**61**	**24**
1-й гвардійський кавалерійський корпус															
1 гв. кав. дивізія	5154	24	6	7	11	–	–	8	–	–	26	56	–	6	7
2 гв. кав. дивізія	4649	34	6	12	8	–	–	8	–	–	28	68	–	6	17
7 гв. кав. дивізія	5337	30	6	10	8	–	–	6	–	–	24	60	–	5	8
1461 сап	235	–	–	–		–	–	–	–	–	–	–	–		20
143 вптап	472	–	–	–	20	–	–	–	–	–	20	20	–	–	–
всього	**15847**	**88**	**18**	**29**	**47**	–	–	**22**	–	–	**98**	**204**	–	**17**	**52**
3-тя гвардійська танкова армія															
6 гв. тк	5688	28	23	–	13	–	–	–	–	–	13	64	–	9	50
7 гв. тк	6701	45	35	–	20	–	–	–	–	–	20	100	–	14	77

З'єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
9 мк	7754	50	42	–	18	–	–	–	–	–	18	110	–	20	69
91 тбр	971	6	–	–	1	–	–	–	–	–	1	7	–		32
50 мцп	1180	12	–	–	4	–	–	–	–	–	4	16	–		10
1835 сап	195	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		3
1836 сап	237	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		2
1454 сап	233	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		12
36 гв. мінп	665	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17	–	–
91 гв. мінп	665	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19	–	–
1381 зенап	372	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	14	–
1394 зенап	400	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–
всього	**25601**	**141**	–	–	**56**	–	–	–	–	–	**56**	**297**	**36**	**43**	**255**
Частини фронтового підпорядкування										–					
8 гв. тк	4302	18	–	–	2	–	–	–	–	–	2	20	–	3	10
10 тк	4064	20	–	–	10	–	–	–	–	–	10	30	–	9	–
2 вптабр	1097	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	–	–
287 мінп	463	–	17	–	–	–	–	–	–	–	–	17	–	–	–
269 вптап	483	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	–	–
563 вптап	453	–	–	–	2	–	–	–	–	–	2	2	–	–	–
680 вптап	433	–	–	–	2	–	–	–	–	–	2	2	–	–	–
1954 зенап	390	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–
22 гв. зен.-арт. дивізіон	350	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12	–
332 гв. зен.-арт. дивізіон	352	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12	–
всього	**12387**	**38**	**17**	–	**16**	–	–	–	–	–	**16**	**71**		**52**	**10**

З’єднання та частини	всього о/с	Міномети		Гармати								всього гармат та мінометів	Мінометні установки	Зенітні гармати	Танки та СУ
		82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-мм ДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	всього гармат				
всього за фронт	**381893**	**2020**	**1346**	**417**	**1677**	**8**	**7**	**647**	**416**	**71**	**3243**	**6609**	**699**	**529**	**466**

Складено за:
Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – 264 с.
(складено за довідково-інформаційними та звітними матеріалами відділу комплектування 1-го Українського фронту)

Додаток Ж

Динаміка кількості наукових публікацій на тему упродовж 1943–2017 рр.

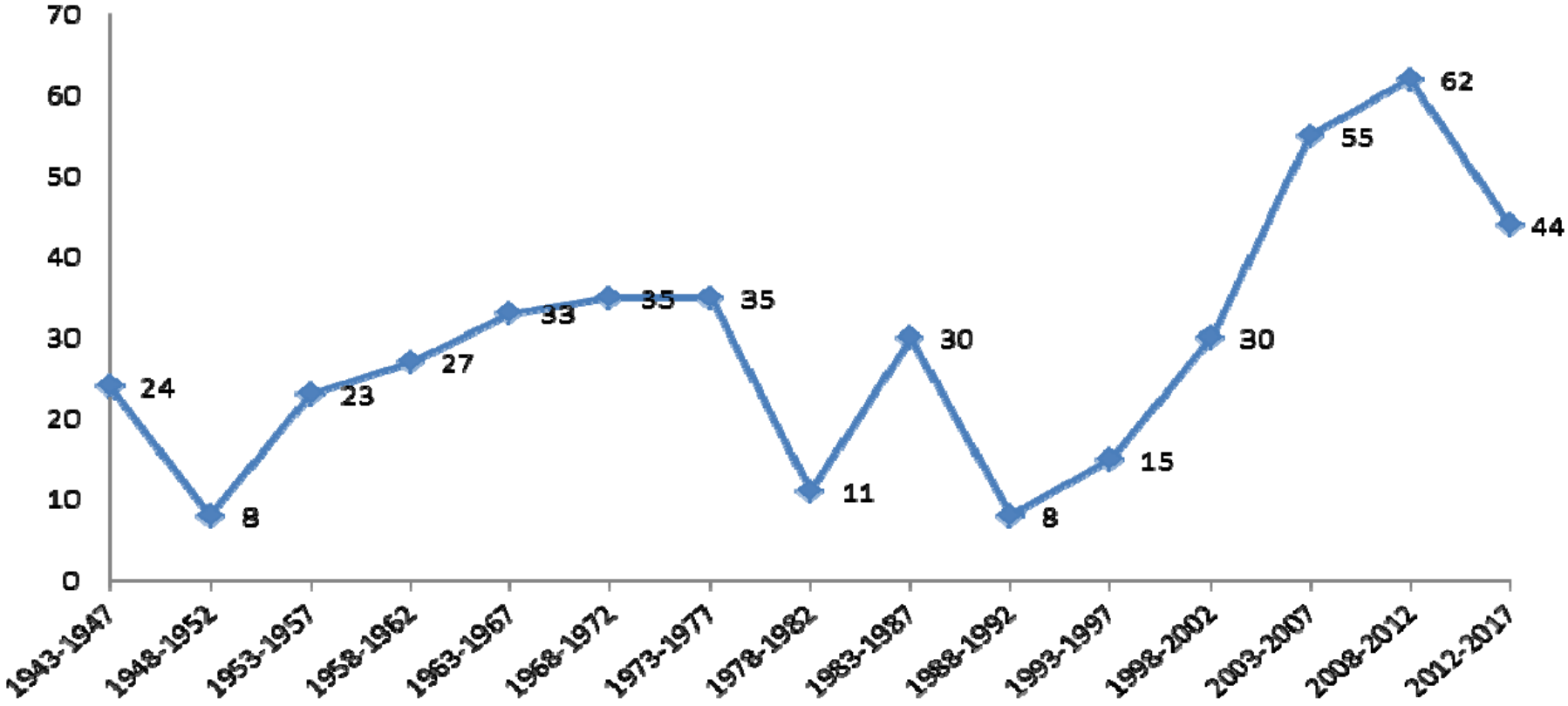

Додаток 3

Київська наступальна операція 1943 року